فہرست مضامین

حصّۂ نظم

انتخاب از سکندر نامہ مولوی نظامی گنجوی

انٹرمیڈیٹ کورس

انتخاب از

حدیقۃ الحقیقہ حکیم سنائیؒ

اے دروں پرور بروں آرائے	وے خرد بخش بے خرد بخشائے
خالق و رازقِ زمین و زماں	حافظ و ناصرِ مکین و مکاں
ہمہ از صنعِ تو مکان و مکیں	ہمہ در امرِ تو زمان و زمیں
آتش و باد و آب و خاکِ سکوں	ہمہ در امرِ قدرتت بے چوں
عرش تا فرش جزوِ مبدعِ تست	عقل با روح پیکِ مسرعِ تست
در دہاں ہر زباں کہ گردانست	از ثنائے تو اندرو جانست
نامہائے بزرگ و محترمت	رہبرِ جود و نعمت و کرمت
ہر یک افزوں ز عرش و فرش و ملک	زاں ہزار و یکیست صد کم یک
ہر یکے زاں بحاجتے منسوب	لیک نامحرماں ازو محجوب
یارب از فضل و رحمت ایں دل و جاں	محرمِ دیدِ نامِ خود گرداں

کفر و دیں هر دو در رهت پویان | وحدهٔ لاشریک له گویان

صانع و مکرم و توانا اوست | واحد و کامران نه چون ما اوست

حی و قیوم و عالم و قادر | رازقِ خلق و قاهر و غافر

فاعلِ جنبش است و تسکین ست | وحده لاشریک له این است

هر چه را هست گفتی از بن و بار | گفتی او را شریک هش مے دار

عجزِ ما حجتِ تمامئے اوست | قدرتش نائبِ سلامئے اوست

لا و هو هر دو زاں سرائے بهی | بازگشتند جیب و کیسہ تهی

برتر از وهم و عقل و حس و قیاس | چیست جز خاطرِ خدائے شناس

هر کجا عارفیست در همه فرش | هست چوں فرش زیرِ نعلش عرش

هرزه بیند روانِ بیننده | آفریں جز بر آفریننده

آنکه داند ز خاک تن کردن | باد را دفترِ سخن کردن

واهبِ عقل و ملهمِ الباب | منشئ نفس و مبدعِ اسباب

همه از صنعِ اوست کون و فساد | خلق را جمله مبدا است و معاد

همه از او و باز گشت بدو | خیر و شر جمله سرگذشت بدو

اختیار آفرینِ نیک و بد اوست | باعثِ نفس و مبدعِ خرد اوست

او ز ناچیز چیز کرد ترا | خوار بودی عزیز کرد ترا

هیچ دل را بکنهِ او ره نیست | عقل و جاں از کمالش آگه نیست

دلِ عقل از جلالِ او خیره | عقل و جاں با کمالِ او تیره

عقلِ اول نتیجه از صفتش | راه داده ورا بمعرفتش

سست جولاں ز عزّ ذاتش وہم
تنگ میداں ز کنہِ وصفش فہم

عقل را پر بسوخت آتشِ او
اے بسے رشک کرد مفرشِ او

نفس در موکبش کمر دوز نیست
عقل در مکتبش نو آموز نیست

چیست عقل اندریں سپنج سرائے
جز مزوّر نویسِ خطِ خدائے

چند ازیں عقلِ ترّہات انگیز
چند ازیں چرخ و طبعِ رنگ آمیز

عقل را خود بخود چو راہ نمود
پس بشائستگی ورا بستود

کاولِ آفریدہا عقل ست
برتر از برگزیدہا عقل است

عقلِ کل یک سخن ز دفترِ او
نفسِ کل یک پیادہ بر درِ او

عشق را دادہ ہم بعشق کمال
عقل را کردہ ہم بعقل عقال

عقل مانندِ ماست سرگرداں
در رہِ کنہِ او چو ما حیراں

عقلِ عقلست و جانِ جانست او
آنچہ ز آں برترست آنست او

بتقاضائے عقل و نفس و حواس
کے تواں بود کردگار شناس

گر نہ ایزد ورا نمودے راہ
از خدائی کجا شدے آگاہ

فی المعرفة

بخودش کس شناخت نتوانست
ذاتِ او ہم بدو تواں دانست

عقل حقش بتوخت نیک بتاخت
عجز در راہِ او شناخت شناخت

کرمش گفت مرا بشناس
ورنہ کہ شناسدے بعقل و حواس

بدلیلی حواس کے شاید
کوز بر پشتِ قبہ کے پاید

عقل رہبر ولیک تا درِ او
فضلِ او مر ترا برد بر او

بدلیلئے عقل رہ نبری
خیرہ چوں دیگراں مکن تو خری

فضلِ او در طریق رہبرِ ماست
صنعِ او سوے او دلیل و گواست

اے شدہ از نہادِ خود عاجز
کے شناسی خدائے را ہرگز

چوں تو در علمِ خود زبوں باشی
عارفِ کردگار چوں باشی

چوں ندانی سرِ شناختنش
چوں توہم کنی بساختنش

ہست در وصفِ او بوقتِ دلیل
نطق تشبیہ و خامشی تعطیل

غایتِ عقل در رہش حیرت
مایۂ خلق سوے او غیرت

وہمہا قاصر ست از اوصافش
فہمہا ہرزہ ہیز ند لافش

انبیا زیں حدیث ہا حیراں
اولیا زیں صفات سرگرداں

عقل و جاں را مراد و مالکِ اوست
منتہاے مرید و سالکِ اوست

عقل تا رہنمائے ہستئ اوست
ہستہا زیرِ پائے ہستئ اوست

فعلِ او خارج از درون و بروں
ذاتِ او برتر از چگونہ و چوں

ذاتِ او را نبردہ رہ ادراک
عقل را جان و دل دریں رہ چاک

عقل بے کحلِ آشنائے او
بیخبر بودہ از خدائے او

چہ کنی وہم را بجنبش حث
کے بود با قدم حدیثِ حدث

نیست از راہِ عقل و وہم و حواس
ہیچ جنبندۂ خدائے شناس

عز و صنعش کہ روے بنماید
عقل را جان و عقل بر باید

عقل را خود کسے نہد تمکیں
در مقامے کہ جبرئیلِ امیں

کم ز کنجشکے آید از ہیبت
جبرئیلے بداں ہمہ صولت

عقل کانجا رسید سر بنہاد
مرغ کانجا پرید پر بنہاد

جز بحسِ رکیک و نفسِ خبیث
نکند در قدم حدیثِ حدیث

در رہِ قہر و عزتِ صفتش
کنہِ تو بس بود بمعرفتش

فی التوحید

احد ست و شمار ازو معزول
صمد ست و نیاز ازو مخذول

آں احدے کہ عقل داند و فہم
واں صمدے کہ حس شناسد و وہم

نہ فراواں نہ اندکے باشد
یکے اندر یکے یکے باشد

در دوئی جز بد و سقط نبود
ہرگز اندر یکے غلط نبود

تا ترا در دروں شمار و شکیبست
چہ یکے خواں چہ دو کہ ہر دو یکیست

تو چراگاہِ دیوداں بیقیں
چہ و چند و چرا و چوں را ہیں

نہ بزرگیش ہست از افزونی
ذاتِ او برز چندی و چونی

نیست از بہرِ طالبِ عاجز
ہل و مَن گفتن اندرو جائز

کس نگفتہ صفاتِ مبدعِ ہو
چند و چون و چرا و چہ کے و کو

ید او قدرتست و وجہ بقاش
آمدن حکمش و نزولِ عطاش

قدمینش جلالِ قہر و خطر
اصبعینش نفاذِ حکم و قدر

ہستہا تحتِ قدرتِ او بند
ہمہ با او و او ہمے جویند

جنبشِ نور سوے نور بود
نور کے ز آفتاب دور بود

باوجودش ازل پریر آمد — بچہ آمد ولیک دیر آمد

در ازل بستہ کے بود عملش — یک غلام ست خانہ زاد ازلش

از ابد دور وار وہم و گماں — کہ ابد از ازل گرفت نشاں

کے مکاں باشدش ز بیش و ز کم — کہ مکاں خود مکاں ندارد ہم

بامکاں آفریں مکاں چہ کند — آسماں گر خود آسماں چکند

نہ مکاں پے برد بدو نہ زماں — نہ بیاں زو خبر دہد نہ عیاں

نہ بارکاں ثباتِ اوقاتش — نہ مکاں جائے ہستیِ ذاتش

اے کہ در بندِ صورت و نقشی — بستۂ استوی علی العرشی

صورت از محدثات خالی نیست — در خورِ عزِّ لایزالی نیست

زانکہ نقاش بود و نقش نبود — استویٰ بود و عرش و فرش نبود

استویٰ از میانِ جان میخواں — ذاتِ او بستۂ جہاتِ مداں

کاستویٰ آیتے ز قرآنست — گفتنِ لامکاں ز ایمانست

عرش چوں حلقہ از برونِ در ست — از صفاتِ خدائے بیخبر ست

در صحیفہ کلام مسطور ست — نقش و آواز و شکل ازو دور ست

ینزل اللہ ہست در اخبار — آمد و شد تو اعتقاد مدار

رقمِ عرش بہرِ تشریف ست — نسبتِ کعبہ بہرِ تعریف ست

لامکاں گو کہ حاصلِ دین ست — سر بجنباں کہ جائے تحسین ست

شمۂ حسین ازاں جست ست — کہ علی لفظِ لامکاں گفت ست

خلق را ایں صفت جہانے ساخت — تا ز بہرِ تو آشیانے ساخت

آسماں دسے نبود امروز ست — باز فردا نباشد او نہ دست
در نورد دو ز پیش ستر دخاں — یوم نطوی السماء ورو برخواں
عارفاں چوں دم از قدیم زنند — ہا و ہو را میاں دو نیم زنند

فی القدم

دہر نے قالب قدیمئے او — طبع نے باعث کریمئے او
نشود دہر و طبع بے تو لش — ہمچو جاں از نہاد بے طولش
این و آں ہر دو ناقص و ابتر — آن و این ہر دو ابلہ و بے پر
مادۂ او ز کہنہ و تو نیست — اوست کز ہستہا جزاو نیست
بنہایت نہ ملک او معروف — ببدایت نہ ذات او موصوف
فعل و دانش برون آلت و سوست — بس کہ ہیچش برا ز کن و ہوست
جمع کرد از پے تو پیش از تو — آنچہ اسباب نیست بیش از تو
زیر گردوں ز امر و صنع خدا — ساختہ چار طبع بر یکجاے
جمع ایشاں دلیل قدرت اوست — قدرتش نقشبند حکمت اوست
از درونت نگاشت صنع الٰہ — نہ ز زرد و سپید و سرخ و سیاہ
و ز برونت نگاشتہ افلاک — از چہ از باد و آب و آتش و خاک
نگذارد فلک بتو جاوید — رنگ زرد و سیاہ و سرخ و سپید
دادۂ خود سپہر بستاند — نقش اللہ جاوداں ماند
آنکہ بے رنگ زد ترا نیرنگ — باز نستاند از تو ہرگز رنگ

آوریدت ز صنع در تکلیف / کرد فضلش ترا بخود تعریف

گفت گنجے بُدم نہانی من / خُلِقَ الخَلقُ تا بدانی من

کردہ از کاف و نون بُرسّتمیں / دیدہ را یک دہاں پراز یاسیں

کیسۂ را بدوز و پردہ بدر / کاسۂ را بلیس و عشوہ مخر

ہمہ اضداد لیک زامرِ الٰہ / ہمہ بایکدگر شدہ ہمراہ

ہمہ را تا ابد بامرِ قدم / زدہ بیرنگ در سرائے عدم

چار گوہر بسبعِ ہفت اختر / شدہ بیرنگ را گزارشگر

نیست گوئی جہانِ زشت و نکو / جُز ازو و بدو و بلکہ خود او

ہمہ زو یافتہ نگار و صور / ہم ہیولانی اصل و ہم پیکر

عنصر و مادۂ ہیولانی / طبع دالوانِ چار ارکانی

ہمہ را غایت و تناہی داں / نردباں پایۂ الٰہی داں

فی الصفا والاخلاص

پس چو مطلوب نبود اندر جاے / سوئے او کے بود سفرت از پاے

سوے حق شاہراہ نفس و نفس / آینہ دل زدودن آمد و بس

آینہ دل ز زنگِ کفر و نفاق / نشود روشن از خلاف و شقاق

صیقلِ آینہ یقینِ شماست / چیست محضِ صفاے دینِ شماست

پیشِ آں کش بدل شکے نبود / صورت و آینہ یکے نبود

گرچہ در آینہ بشکل بوی / آنکہ در آینہ بود نہ توی

دگری تو چو آینه دگرست	آینه از صورت تو بیخبرست
آینه و صورت از سفر دورست	کان پذیرای صورت از نورست
نور خود ز آفتاب نزدیکست	عیب در آینه ست و در دیدست
هرکه اندر حجاب جاویدست	شکل او چو لام و خورشیدست
گر ز خورشید بوم بی نیروست	از پی ضعف تو نه از پی اوست
نور خورشید در جهان فاش ست	آفت از ضعف چشم خفاش ست
تو نه بینی جز از خیال و حواس	چون نه خط و سطح و نقطه شناس
تو درین راه معرفت غلطی	سال و مه مانده در حدیث بطی
گنجد آنکس درین مقام فضول	که تجلی نداند او ز حلول
گرت باید که برو هدیه ار	آینه کژ مدار و روشن دار
آفتابی که نیست نور دریغ	آبگینت نماید اندر میغ
یوسفی از فرشته نیکوتر	دیو روی نماید از خنجر
حق نه با اهل معاینه نکند	خنجرست کار آینه نکند
صورت خود در آینه دل خویش	بتوان دید از آن که در گل خویش
بگسل از سلک که نه بستی	که ز گل دور چون شدی رستی
زانکه گل ظلمت و دل روشن	گل تو گلخن ست و دل گلشن
هرچه از وی دلت مصفاتر	زو تجلی تراهویداتر
چون ز آفت فرونشد اخلاص	گشت او بکر در تجلی خاص

فی جماعة العمیان و احوال الفیل

1. بود شہرے بزرگ در حدِ غور — و اندراں شہر مرد ماں ہمہ کور
2. پادشاہے براں مکاں بگذشت — لشکر آورد و خیمہ زد بر دشت
3. داشت پیلے بزرگ با ہیبت — از پئے جاہ و حشمت و صولت
4. مردماں را ز بہرِ دیدنِ پیل — آرزو خاست زانچناں تہویل
5. چند کور از میانِ آں کوراں — برِ پیل آمدند ازاں عوراں
6. تا بدانند شکل و صورتِ پیل — ہر یکے تازیاں دراں تعجیل
7. آمدند و بدست بپسودند — زانکہ از چشم بے بصر بودند
8. ہر یکے را بلمسِ بر عضوے — اطلاع اوفتاد بر جزوے
9. ہر یکے صورتِ محالے بست — دل و جاں در پئے خیالے بست
10. چوں برِ اہلِ شہر باز شدند — برِ شاں دیگراں فراز شدند
11. آرزو کرد ہر یکے ز ایشاں — آنچناں گمرہاں و بدکیشاں
12. ہیئت و شکلِ پیل پرسیدند — وانچہ گفتند جملہ بشنیدند
13. آنکہ دستش بسوے گوش رسید — دیگرے حالِ پیل ازو پرسید
14. گفت شکلیست سہمناک و عظیم — پہن و صعب و فراخ ہمچو گلیم
15. وانکہ دستش رسید زی خرطوم — گفت گشتست مر مرا معلوم
16. راست چوں ناوداں میانہ تہیست — سہمناکست و مایۂ تبہیست
17. وانکہ را بُد ز پیل ملموسش — دست و پاے سطبر پر بوسش

گفت شکلش چنانکہ مضبوطست	راست ہمچوں عمودِ مخروطست
ہر یکے دیدہ جزوے از اجزا	ہمگناں را نظر فتادہ خطا
ہیچ دل راز کلی آگہ نے	علم با ہیچ کور ہمرہ نے
جملگی را خیال ہائے محال	کردہ مانند غفرہ بجوال
از خدائی خلائق آگہ نیست	عقلا را دریں سخن رہ نیست

فی التمثیل

آں یکے رجل گفت و یک ید	بیہدہ گفتہا بردہ زحد
واں دگر اصبعین و نقل و نزول	گفتہ و آمدہ براہ جلول
واں دگر استواء عرش و سریر	کردہ در علمِ خویشتن تقدیر
واں بگفت از خری ز فقد و جلس	بستہ بر گردن از خیال جرس
وجہ گفتہ یکے دگر ستہ مین	کس نگفتہ ورا کہ مطلبک این
زیں ہمہ گفت قال و قیل آمد	حالِ کوراں و حالِ پیل آمد
جل ذکرہ منزہ از چہ و چوں	انبیا را شدہ جگر ہا خوں
عقل را زیں حدیث پے کردند	علما را علوم طے کردند
ہمہ بر عجزِ خود شدند مقر	وائے آنکو بجہل گشت مصر
متشابہ بخواں درو ماویز	وز خیالاتِ بیہدہ بگریز
آنچہ نص ست جملہ آمنّا	وآنچہ اخبار جملہ سلمنّا

فی اصحاب الغفلۃ

راد مردے زغافلے پرسید	چوں مرا سخت جلف و غافل دید
گفت ہرگز تو زعفراں دیدی	یا جز از نام ایچ بشنیدی
گفت با ماست خوردہ ام بسیار	صد رہ و بیشتر نہ خود یکبار
تا ورا گفت راد مردِ حکیم	اینت بیچارہ اینت قلبِ سلیم
تو بصل نیز ہم نمیدانی	بیہدہ ریش چند جنبانی
آنکہ او نفسِ خویش نشناسد	نفسِ دیگر کسے چہ بر ماسد
وانکہ او دست و پائے را داند	او چگونہ خدائے را داند
انبیا عاجز اند ازیں معنیٰ	تو چرا ہرزہ میکنی دعویٰ
چوں نمودی بدیں سخن برہاں	پس بدانی مجرّدِ ایماں
ورنہ او از کجا و تو ز کجا	خامشی بہ ترا تو ژاژ مخا
علما جملہ ہرزہ مے لافند	دیں نہ بر پائے ہر کسے بافند

انتخاب از
شاہنامۂ فردوسی طوسیؒ

بنام خداوندِ جان و خرد — کزیں برتر اندیشہ برنگذرد

خداوندِ نام و خداوندِ جاے — خداوندِ روزی دہ و رہنماے

خداوندِ کیہان و گرداں سپہر — فروزندۂ ماہ و ناہید و مہر

ز نام و نشان و گماں برتر است — نگارندۂ بر شدہ گوہر است

بہ بینندگاں آفرینندہ را — نہ بینی مرنجاں دو بینندہ را

نیابد بدو نیز اندیشہ راہ — کہ او برتر از نام و از جائگاہ

سخن ہر چہ زیں گوہراں بگذرد — نیابد بدو راہ جان و خرد

خرد را و جاں را ہمے سنجد او — در اندیشۂ سختہ کے گنجد او

ستودن نداند کس او را چو ہست — میاں بندگی را ببایدت بست

خرد گر سخن برگزیند ہمے — ہماں را گزیند کہ بیند ہمے

بدیں آلت رائے و جان و رواں — ستود آفرینندہ را کے تواں

بہستیش باید کہ خستو شوی — ز گفتارِ بیکار یکسو شوی

پرستندہ باشی و جویندہ راہ — بفرمانہا ژرف کردن نگاہ

توانا بود ہر کہ دانا بود — ز دانش دلِ پیر برنا بود

از این پرده برتر سخن گاه نیست / بہستیش اندیشہ را راہ نیست

در ستائش پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم و یارانش رضی اللہ عنہم

اگر دل نخواہی کہ باشد نژند / نخواہی کہ دائم بوی مستمند

چو خواہی کہ یابی ز ہر بد رہا / سر اندر نیاری بدام بلا

بوی در دو گیتی ز بد رستگار / نکونام باشی بر کردگار

بگفتار پیغمبرت راہ جوی / دل از تیرگیہا بدین آب شوی

ترا دین و دانش رہاند درست / رہِ رستگاری ببایدت جست

چہ گفت آن خداوند تنزیل و وحی / خداوند امر و خداوند نہی

کہ خورشید بعد از رسولان مہ / نتابید بر کس ز بوبکر بہ

عمر کرد اسلام را آشکار / بیاراست گیتی چو باغ بہار

پس از ہر دوان بود عثمان گزین / خداوند شرم و خداوند دین

چہارم علی بود جفت بتول / کہ او را بخوبی ستاید رسول

کہ من شہرِ علمم علیم در ست / درست این سخن قولِ پیغمبر است

گواہی دہم کین سخن راز اوست / تو گوئی دو گوشم بر آواز اوست

بدان باش کو گفت زان برگرو / چو گفتار در رایت نیار و بدرود

علی را چنین گفت و دیگر ہمین / کز ایشان قوی شد بہر گونہ دین

نبی آفتاب و صحابان چو ماہ / بہم نسبتی یکدگر راست راہ

حکیم این جہان را چو دریا نہاد / برانگیختہ موج ازو تند باد

چو هفتاد کشتی برو ساخته	همه بادبانها برافراخته
یکی پهن کشتی بسان عروس	بیاراسته همچو چشم خروس
محمد بدو اندرون با علی	همان اهل بیت نبی و وصی
خردمند کز دور دریا بدید	کرانه نه پیدا و بن ناپدید
بدانست کو موج خواهد زدن	کس از غرق بیرون نخواهد شدن
بدل گفت اگر با نبی و وصی	شوم غرقه دارم دو یار وفی
همانا که باشد مرا دستگیر	خداوند تاج و لوا و سریر
خداوند جوی می و انگبین	همان چشمهٔ شیر و ماء معین
اگر چشم داری بدیگر سرای	بنزد نبی و وصی گیر جای
گرت زین بد آید گناه من است	چنین است آئین و راه من است
دلت گر براه خطا مائل است	ترا دشمن اندر جهان خود دل است
نباشد جز از بی پدر دشمنش	که یزدان بآتش بسوزد تنش
مگر تا نداری بیازی جهان	نه برگردی از نیک پی همرهان
همان نیکیت باید آغاز کرد	چو با نیکنامان بوی در نبرد
نکوئی بهر جا چو آید بکار	نکوئی گزین وز بدی شرم دار
ازین در سخن چند رانم همی	همانا کرانش ندانم همی

گفتار اندر فراهم آوردن شاهنامه

سخن هر چه گویم همه گفته اند	بر باغ دانش همه رفته اند

اگر بر درختِ برومند جاے — بیابم کہ از بر شدن نیست راے

کسے کو شود زیرِ نخلِ بلند — ہماں سایہ زو باز دارد گزند

توانم مگر پایگہ ساختن — بر شاخ آں سروِ سایہ فگن

کزیں نامور نامۂ شہریار — بگیتی بمانم یکے یادگار

تو ایں را دروغ و فسانہ مداں — بہ یکساں روشِ در زمانہ مداں

درو ہر چہ اندر خورد با خرد — دگر بر رہِ رمز و معنی برد

یکے نامہ بود از گہِ باستاں — فراواں بدو اندروں داستاں

پراگندہ در دستِ ہر موبدے — ازو بہرۂ نزدِ ہر بخردے

یکے پہلواں بود دہقاں نژاد — دلیر و بزرگ و خردمند و راد

پژوہندۂ روزگارِ نخست — گزشتہ سخنہا ہمہ باز جست

ز ہر کشورے موبدے سالخورد — بیاورد وایں نامہ را گرد کرد

بپرسید شاں از نژادِ کیاں — وزاں نامدارانِ فرخ گواں

کہ گیتی بہ آغاز چوں داشتند — کہ ایدوں بما خوار بگزاشتند

چگونہ سر آمد بہ نیک اختری — بر ایشاں ہمہ روز کند آوری

بگفتند پیشش یکایک مہاں — سخنہائے شاہان و گشتِ جہاں

چو بشنید ازایشاں سپہبد سخن — یکے نامور نامہ افگند بن

چناں یادگارے شد اندر جہاں — برو آفریں از کہان و مہاں

گفتار در سرگذشتِ دقیقی شاعر

چو از دفتر این داستانہا بسے	ہمے خواند خوانندہ بر ہر کسے
جہاں دل نہادہ بدین داستاں	ہماں بخرداں و ہماں راستاں
جوانے بیامد کشادہ زباں	سخنگوئے و خوش طبع و روشن رواں
بنظم آرم این نامہ را گفت من	ازو شادماں شد دلِ انجمن
جوانیش را خوئے بد یار بود	ابا بد ہمیشہ بہ پیکار بود
برو تاختن کرد ناگاہ مرگ	نہادش بسر بر یکے تیرہ ترگ
بداں خوئے بد جانِ شیریں بداد	نبود از جہاں دلش یک روز شاد
یکایک ازو بخت برگشتہ شد	بدستِ یکے بندہ برکشتہ شد
ز گشتاسپ و ارجاسپ بیتے ہزار	بگفت و سر آمد برو روزگار
برفت او و این نامہ ناگفتہ ماند	چناں بخت بیدار او خفتہ ماند
یکن عفو یارب گناہ ورا	بیفزاے در حشر جاہِ ورا

گفتار اندر بنیاد نہادنِ کتاب و اندرزِ دوست درین باب

دل روشن من چو برگشت ازو	سوے تخت شاہِ جہاں کرد روے
کہ این نامہ را دست پیش آورم	ز دفتر بگفتار خویش آورم
بپرسیدم از ہر کسے بیشمار	بترسیدم از گردشِ روزگار

مگر خود درنگم نباشد بسے ببایدسپردن بدیگر کسے

و دیگر که گنجم وفادار نیست ہماں رنج را کس خریدار نیست

زمانه سرائے پر از جنگ بود بجویندگاں بر جہاں تنگ بود

برینگونه یک چند بگزاشتم سخن را نہفته ہمیداشتم

ندیدم کسے کش سزاوار بود بگفتارِ ایں مر مرا یار بود

زنیکو سخن بہ چہ اندر جہاں بنزدِ سخن سنج فرخ مہاں

اگر بہ نبودے سخن از خدائے نبی کے بدے نزدِ ما رہنمائے

بشہرم یکے مہرباں دوست بود تو گفتی که بامن بیک پوست بود

مرا گفت خوب آمد ایں رائے تو بہ نیکی خرامد مگر پائے تو

نوشته یکے دفترِ پہلوی بہ پیش تو آرم مگر نغنوی

کشادہ زبان و جوانیت ہست سخن گفتنِ پہلوانیت ہست

شو ایں نامهٔ خسرواں بازگو بدیں جوئے نزدِ مہاں آبرو

چو آورد ایں نامه نزدیکِ من برافروخت ایں جانِ تاریکِ من

اندر ستائش ابو منصور بن محمد

بدیں نامه چوں دست کردم دراز یکے مہترے بود گردن فراز

جواں بود از گوہرِ پہلواں خردمند بیدار روشن رواں

خداوندِ رائے و خداوندِ شرم سخن گفتنِ خوب و آوائے نرم

مرا گفت کز من چه آید ہمے که جانت سخن برگراید ہمے

بچیزے کہ باشد مرا دسترس — بکوشم نیازت نیارم بکس

همیدون شتم چوں یکے تازه سیب — کہ از باد ناید بمن بر نہیب

بکیواں رسیدم ز خاکِ نژند — ازاں نیک دل نامدار ارجمند

ببخشش بہاں خاک و ہم سیم و زر — کیپی بدو یافتہ زیب و فر

سراسر جہاں پیشِ او خوار بود — جوانمرد بود و وفادار بود

چو آں نامور گم شد از انجمن — چو از بادِ سروِ سہی از چمن

دریغ آں کمربند و آں گردگاہ — دریغ آں کئی برز و بالا شاہ

نہ زو زندہ بینم نہ مردہ نشاں — بدستِ نہنگانِ مردم کشاں

گرفتار دل زو شدہ نا اُمید — رواں لرز لرزاں بکردارِ بید

ستم باد بر جانِ آں ماہ و سال — کجا بر تنِ شاہ شد بد سگال

یکے پندِ آں شاہ یاد آورم — ز کژی روان سوے داد آورم

مرا گفت کایں نامۂ شہریار — اگر گفتہ آید بشاہاں سپار

دل من بگفتارِ او رام شد — روانم بدیں شاد و پدرام شد

چو جانِ ہی پندِ او کرد یاد — دلم گشت از پندِ آں او شاد

بدیں نامہ من دست کردم دراز — بنامِ شہنشاہِ گردن فراز

در ستائشِ سُلطان محمُود

جہاں آفریں تا جہاں آفرید — چنو شہریارے نیامد پدید

خداوندِ تاج و خداوندِ تخت — جہاندارِ پیروز بیدار بخت

چو خورشید ہر گاہ بنمود تاج   زمین شد بکردار تابندہ عاج

چہ گوئی کہ خورشید تابان کہ بود   کزو در جہاں روشنائی فزود

ابو القاسم آں شاہِ پیروز بخت   نہاد از برِ تاجِ خورشید تخت

ز خاور بیاراست تا باختر   پدید آمد از فرِّ او کانِ زر

مرا اخترِ خفتہ بیدار گشت   بمغز اندر اندیشہ بسیار گشت

چو دانستم آمد زمانِ سخن   کنوں نو شود روزگارِ کہن

بر اندیشۂ شہریارِ زمن   بخفتم شبے دل پر از آفریں

دلِ من چو نور اندراں تیرہ شب   بخفتہ کشادہ دل و بستہ لب

چناں دید روشن روانم بخواب   کہ رخشندہ شمعے بر آمد ز آب

ہمہ روئے گیتی شبِ لاجورد   ازاں شمع گشتے چو یاقوتِ زرد

در و دشت سانِ دیبا شدے   یکے تختِ پیروزہ پیدا شدے

نشستہ برو شہریارے چو ماہ   یکے تاج بر سر بجائے کلاہ

رده برکشیدہ سپہ از دو میل   بدستِ چپش ہفتصد ژندہ پیل

یکے پاک دستور پیشش بپائے   بہ داد و بہ دیں شاہ را رہنمائے

مرا خیرہ گشتے سر از فرِّ شاہ   وزاں ژندہ پیلان و چندان سپاہ

چو آں چہرۂ خسروی دیدمے   ازاں نامداراں بپرسیدمے

کہ ایں چرخ و ماہ است یا تاج و گاہ   ستارہ است پیش اندرش یا سپاہ

یکے گفت ایں شاہِ روم است و ہند   ز قنوج تا پیشِ دریائے سند

بایران و توران ورا بندہ اند   برائے بفرمانِ او زندہ اند

بیاراست روئے زمیں را بداد — بپرداخت زاں تاج بر سر نہاد

جہاندار محمود شاہِ بزرگ — بہ آبشخور آرد ہمے میش و گرگ

ز کشمیر تا پیشِ دریائے چین — برو شہریاراں کنند آفریں

چو کودک لب از شیر مادر بشست — بگہوارہ محمود گوید نخست

تو نیز آفریں کن کہ گویندۂ — بدو نامِ جاوید جویندۂ

نپیچد کسے سر ز فرمانِ اوے — نیارد گذشتن ز پیمانِ اوے

چو بیدار گشتم بجستم ز جاے — چہ مایہ شبِ تیرہ بودم بپاے

بر آں شہریار آفریں خواندم — نبودم درم جاں بر افشاندم

بدل گفتم ایں خواب را پاسخ است — کہ آوازہ اش در جہاں فرخ است

بر آں آفریں کو کند آفریں — بر آں بخت بیدار و تاج و نگیں

ز فرش جہاں شد چو باغِ بہار — ہوا پر ز ابر و زمیں پر نگار

ز ابر اندر آمد بہنگام نم — جہاں شد بکردار باغِ ارم

بایراں ہمہ خوبی از داد اوست — جہاں شادماں از دلِ شاد اوست

بہ بزم اندروں آسمانِ وفاست — برزم اندروں تیز دم اژدہاست

بہ تن زندہ پیل و بجاں جبرئیل — بہ کف ابرِ بہمن بدل رودِ نیل

سرِ بختِ بدخواہ با خشمِ او — چو دینار خوار است بر چشمِ او

نہ کند آوری گیرد از تاج و گنج — نہ دل تیرہ دارد ز رزم و ز رنج

ہر آنکس کہ دارد ورا پروردگار — از آزادہ و از نیک دل بردگار

شہنشاہ را سر بسر دوستدار — بفرماں بہ بستہ کمر استوار

شدہ ہر یکے شاہِ ہر کشورے — روان نامِ شان بر ہمہ منبرے

تخستیں برادرش کہتر بسال — کہ در مردمی کس ندارد ہمال

در ستائشِ امیر نصر برادرِ سلطان

زگیتی پرستندۂ فرِ نصر — زید شاد در سایۂ شاہِ عصر

کسیے کش پدر ناصرالدین بود — سرِ تخت او تاجِ پروین بود

خداوندِ مردی و رائے و ہنر — بدو شاد بادا مہتران سر بسر

بوِیژہ دلاور سپہدارِ طوس — کہ در جنگ بر شیر دارد فسوس

ببخشد درم ہرچہ یابد ز دہر — ہمہ آفریں جوید از دہر بہر

بہ یزداں بود خلق را رہنمائے — سرِ شاہ خواہد کہ ماند بجائے

جہاں بے سر و تاجِ خسرو مباد — ہمیشہ بماناد جاوید شاد

ہمیشہ تن آباد با تاج و تخت — ز درد و غم آزاد و پیروزہ بخت

کنوں باز گردم بآغازِ کار — سوے نامۂ نامورِ شہریار

بر تخت نشستنِ کیومرث اوّلِ ملوکِ عجم و رشک بُردنِ دیوِ اہرمن بر او

سخنگوے دہقاں چہ گوید نخست — کہ نامِ بزرگی بہ گیتی کہ جست

کہ بود آنکہ دیہیم بر سر نہاد — ندارد کس زِ روزگاراں بیاد

مگر کز پدر یاد دارد پسر — بگوید ترا یک بیک از پدر

کہ نامِ بزرگی کہ آورد پیش   کرا بود ازاں برتراں پایہ بیش

پژوہندۂ نامۂ باستاں   کہ از پہلواناں زند داستاں

چنیں گفت کائینِ تخت و کلاہ   کیومرث آورد و او بود شاہ

چو آمد بہ برجِ حمل آفتاب   جہاں گشت با فرّ و آئین و آب

بتابید زانساں ز برجِ برہ   کہ گیتی جواں گشت ازو یکسرہ

کیومرث شد بر جہاں کدخدائے   نخستیں بکوہ اندروں ساخت جائے

سرِ تخت و بختش برآمد ز کوہ   پلنگینہ پوشید خود با گروہ

ازو اندر آمد ہمے پرورش   کہ پوشیدنی نو بُد و نو خورش

بگیتی درون سال سی شاہ بود   بخوبی چو خورشید برگاہ بود

ہمے تافت از تختِ شاہنشہی   چو ماہِ دو ہفتہ ز سروِ سہی

دد و دام و ہر جانور کش بدید   ز گیتی بنزدیکِ او آرمید

دوتا میشدندے بر تختِ اوے   ازاں فرّہ و برشدہ بختِ اوے

برسمِ نماز آمدندیش پیش   ازاں جایگہ برگرفتند کیش

پسر بد مر اورا یکے خوبروے   ہنرمند ہمچوں پدر نامجوے

سیامک بدش نام و فرخندہ بود   کیومرث را دل بدو زندہ بود

زگیتی بدیدارِ او شاد بود   کہ بس بارور شاخِ بنیاد بود

بجانش بر از مہر گریاں بدے   ز بیمِ جدائیش بریاں بدے

چنیں است آئین و رسمِ جہاں   پدر را بفرزند باشد تواں

برآمد بریں کار یک روزگار   فروزندہ شد دولتِ شہریار

یگیتی نبودش کسے دشمنا — جز اندر نہاں ریمن اہرمنا

برشک اندر آہرمن بدسگال — ہمے راے زد تا بیاگند بال

یکے بچہ بودش چو گرگِ سترگ — دلاور شده با سپاهِ بزرگ

سپہ کرد و نزدیک او راه جست — ہمے تخت و دیہیم کے شاه جست

جہاں شد براں دیو بچہ سیاه — ز بخت سیامک ہم از بختِ شاه

ہمی گفت با ہر کسے از خویش — جہاں کرد یکسر پر آواز خویش

کیومرث ازیں خود کے آگاه بود — کہ تختِ مہی را جز او شاه بود

یکایک بیامد خجستہ سروش — بسانِ پری پلنگینہ پوش

بگفتش بر از ایں سخن در بدر — کہ دشمن چہ سازد ہمے با پسر

رفتنِ سیامک بجنگِ دیو و کشتہ شدنِ او

سخن چوں بگوشِ سیامک رسید — ز کردارِ بدخواهِ دیوِ پلید

دلِ شاه بچہ بر آمد بجوش — سپاه انجمن کرد و بکشاد گوش

بپوشید تن را بچرمِ پلنگ — کہ جوشن نبد آنگہ آئینِ جنگ

پذیرا شده دیو را جنگجوے — سپہ را چو روے اندر آمد بروے

سیامک بیامد برہنہ تنا — بر آویخت با پورِ آہرمنا

بزد چنگ وارونہ دیوِ سیاه — دوتا اندر آورد بالاے شاه

فگند آں تنِ شاہزاده بخاک — بچنگال کردش کمرگاه چاک

سیامک بہ دستِ خود دیو — تبہ گشت و ماند انجمن بے خدیو

چو آگہ شد از مرگِ فرزند شاہ	ز تیمارِ گیتی برو شد سیاہ
فرود آمد از تخت ویلہ کناں	زناں بر سر و دست و بازو کناں
دو رخسارہ پُر خون و دل سوگوار	دژم کردہ بر خویشتن روزگار
خروشے بر آمد ز لشکر بزار	کشیدند صف بر درِ شہریار
ہمہ جامہا کردہ پیروزہ رنگ	دو چشماں پر از خون و رُخ بادہ رنگ
دد و مرغ و نخچیر گشتہ گروہ	برفتند ویلہ کناں سوئے کوہ
برفتند با سوگواری و درد	ز درگاہِ کے شاہ برخاست گرد
نشستند سالے چنیں سوگوار	پیام آمد از داورِ کردگار
درود آوریدش خجستہ سروش	کزیں بیش مخروش و باز آر ہوش
سپہ ساز و برکش بفرمانِ من	بر آور یکے گرد ازاں انجمن
ازاں بدکنش دیو روئے زمیں	بپرداز و پردختہ کن دل ز کیں
کئے نامور سر سوئے آسماں	بر آورد و بدخواست بر بدگماں
بداں برتریں نامِ یزدانش را	بخواند و بپالود مژگانش را
وزاں پس بکینِ سیامک شتافت	شب و روز آرام و خفتن نیافت

رفتنِ ہوشنگ و کیومرث بجنگِ دیوِ سیاہ و کشتہ شدنِ دیو و مُردنِ کیومرث

سیامک خجستہ یکے پور داشت	کہ نزدِ نیا جائے دستور داشت
گرانمایہ را نام ہوشنگ بود	تو گفتی ہمہ ہوش و فرہنگ بود

بنزد نیا یادگارِ پدر نیا پروریدہ مر او را ببر
نیائش بجائے پسر داشتے جز او بر کسے چشم نگماشتے
چو بنہاد دل کینہ و جنگ را بخواند آں گرانمایہ ہوشنگ را
ہمہ گفتنیہا بدو باز گفت ہمہ رازہا بر کشاد از نہفت
کہ من لشکرے کرد خواہم ہمے خروشے بر آورد خواہم ہمے
ترا بود باید ہمے پیش رو کہ من رفتنی ام تو سالارِ نو
پری و پلنگ انجمن کرد و شیر ز درندگاں گرگ و ببرِ دلیر
بفرمانِ شاہِ جہاں بد ہمہ سپاہی ز دد و دام و مرغ و رمہ
سپاہِ دد و دام و مرغ و پری سپہدار با کبر و کند آوری
پسِ پشتِ لشکر کیومرث شاہ نبیرہ بہ پیش اندروں با سپاہ
بیامد سیہ دیو با ترس و باک ہمے باسماں بر پراگندہ خاک
ز ہرّائے درندگاں چنگ دیو شدہ سست خشم کیہاں خدیو
بہم در فتادند ہر دو گروہ شدند از دد و دام دیواں ستوہ
بیازید ہوشنگ چوں شیر چنگ جہاں کرد بر دیو نستوہ تنگ
کشیدش سراپا یکسر دوال سپہبد بریدآں سرِ بے ہمال
بپائے اندر افگند و بسپرد خوار دریدہ برو چرم و برگشتہ کار
چو آمد مر آں کینہ را خواستار سر آمد کیومرث را روزگار
برفت و جہاں مردری ماند ازو نگر تا کرا نزد او آبروے
جہاں سر بسر چوں فسانہ است و بس نماند بد و نیک بر ہیچ کس

جہانِ فریبندہ را گرد کرد	رہِ سود بہبود و مایہ نخورد

برتخت نشستنِ ہوشنگ و برآوردنِ آہن از سنگ

جہاندار ہوشنگ با رائے داد	بجائے نیا تاج بر سر نہاد
بگشت از برش چرخ سالے چہل	پراز ہوش مغز و پراز داد دل
چو بنشست بر جایگاہِ مہی	چنیں گفت بر تختِ شاہنشہی
کہ بر ہفت کشور منم بادشا	بہر جائے فیروز و فرماں روا
بفرمانِ یزدانِ پیروز گر	بداد و دہش تنگ بستہ کمر
وزاں پس جہاں یکسر آباد کرد	ہمہ روئے گیتی پر از داد کرد
نخستیں یکے گوہر آمد بچنگ	بدانش ز آہن جدا کرد سنگ
سرمایہ کرد آہنِ آب گوں	کزاں سنگِ خارا کشیدش بروں
چو بشناخت آہنگری پیشہ کرد	کراز و تبر ارّہ و تیشہ کرد
چو ایں کردہ شد چارۂ آب ساخت	ز دریا بہا رودہا بر فراخت
بجوئے آنگہے آب را راہ کرد	بفرِ کئی رنج کوتاہ کرد
چو آگاہ مردم بر آں بر فزود	پراگندنِ تخم و کشت و درود
بپیچید پس ہر کسے نانِ خویش	بورزید و بشناخت سامانِ خویش
ازاں پیش کایں کارہا شد بسیچ	نبد خوردنیہا جز از میوہ ہیچ
ہمہ کارِ مردم نبودے بہ برگ	کہ پوشیدنی شاں ہمہ بود برگ
پرستیدنِ ایزدی بود پیش	نیا را ہمیں بود آئین و کیش

بسنگ اندر آتش ازو شد پدید	کزو روشنی در جہاں گسترید

بنیاد نہادنِ جشنِ سدہ

یکے روز شاہِ جہاں سوئے کوہ	گذر کرد با چند کس ہم گروہ
پدید آمد از دور چیزے دراز	سیہ رنگ و تیرہ تن و تیز تاز
دو چشم از برِ سر چو دو چشمہ خوں	ز دودِ دہانش جہاں تیرہ گوں
نگہ کرد ہوشنگ با ہوش و ہنگ	گرفتش یکے سنگ و شد پیش جنگ
بزورِ کیانی بیازید دست	جہاں سوز مار از جہاں جو بجست
بر آمد بسنگِ گراں سنگِ خرد	ہماں و ہمیں سنگ بشکست خرد
فروغے پدید آمد از ہر دو سنگ	دلِ سنگ گشت از فروغ آذرنگ
نشد مار کشتہ ولیکن ز راز	پدید آمد آتش ازاں سنگ باز
ہر آنکس کہ بر سنگ آہن زدے	ازو روشنائی پدید آمدے
جہاں دار پیشِ جہاں آفریں	نیائش ہمے کرد و خواند آفریں
کہ او را فروغے چنیں ہدیہ داد	ہمیں آتش آنگاہ قبلہ نہاد
بگفتا فروغے ست ایں ایزدی	پرستید باید اگر بخردی
شب آمد برافروخت آتش چو کوہ	ہماں شاہ در گردِ او با گروہ
یکے جشن کرد آں شب و بادہ خورد	سدہ نام آں جشنِ فرخندہ کرد
ز ہوشنگ ماند ایں سدہ یادگار	بسے باد چوں او دگر شہریار
کز آباد کردن جہاں شاد کرد	جہانے بہ نیکی ازو یاد کرد

17	بداں ایزدی فرّ و جاہ کیاں	ز نخچیر گور و گوزن ژیاں
18	جداگانہ گاو و خر و گوسپند	بورز آورید آنچہ بد سودمند
19	جہاندار ہوشنگ با ہوش گفت	بدارید شاں را جدا جفت جفت
20	بدیشاں بورزید وزیشاں خورید	ہمی خویشتن باج را پرورید
21	ز پویندگاں ہر کہ مویش نکوست	بکشت و ازیشاں برآہیخت پوست
22	چو سنجاب و قاقم چو روباہ نرم	چہارم سمورست کش موے گرم
23	بدینگونہ از چرم پویندگاں	بپوشید بالاے گویندگاں
24	ببخشید و گسترد و خورد و سپرد	برفت و جز از نام نیکی نبرد
25	چہل سال با شادکامی و ناز	بداد و دہش بود آں سرفراز
26	بسے رنج برد اندراں روزگار	بافسون و اندیشۂ بیشمار
27	چو پیش آمدش روزگار بہی	ازو مردری ماند تخت مہی
28	زمانہ ندادش زمانے درنگ	شد آں شاہ ہوشنگ با راے و ہنگ
29	نہ پیوست خواہد جہاں با تو مہر	نہ نیز آشکارا نمایدت چہر

بر تخت نشستن طہمورث و پیدا کردن آئین رشتن و رام کردن جانوران

1	پسر بد مر او را یکے ہوشمند	گرانمایہ طہمورث دیوبند
2	بیامد بتخت پدر بر نشست	بشاہی کمر بر میاں بر ببست
3	ہمہ موبداں را ز لشکر بخواند	بچرب و چہ مایہ سخنہا براند
4	چنیں گفت کامروز ایں تخت و گاہ	مرا زیبد و تاج و گرز و کلاہ

جہاں از بدیہا بشویم برائے — پس آنگہ کنم در گہے گرد پائے

ز ہر جائے کوتہ کنم دستِ دیو — کہ من بود خواہم جہاں را خدیو

ہر آنچیز کاندر جہاں سودمند — کنم آشکارا گشایم ز بند

پس از پشتِ میش و برہ پشم و موے — برید و بہ رشتن نہادند روے

بکوشش ازآں کرد پوشش بجائے — بگستردنی بُد ہم او رہنمائے

ز پویندگاں ہر کہ بد نیک رو — خورش کرد شاں سبزہ و کاہ و جو

رمندہ دداں را ہمہ بنگرید — سیہ گوش و یوز از میاں برگزید

بچارہ بیاوردش از دشت و کوہ — بہ بند آمدش آنکہ بُد زاں گروہ

ز مرغاں ہماں آنکہ بد نیک ساز — چو باز و چو شاہینِ گردن فراز

بیاورد و آموختن شاں گرفت — جہانے بدو ماند اندر شگفت

بفرمود شاں تا نوازند گرم — نخوانند شاں جز بآوازِ نرم

چو ایں کردہ شد ماکیان و خروس — کجا بر خروشد گہِ زخمِ کوس

بیاورد یکسر چناں چوں سزید — نہفتہ ہمہ سودمندی گزید

چنیں گفت کایں را نیایش کنید — جہاں آفریں را ستائش کنید

کہ او داد ماں بر دداں دستگاہ — ستائش مر او را کہ بنمود راہ

مر او را یکے پاک دستور بود — کہ رائش ز کردارِ بد دور بود

خنیدہ بہر جائے شیداسپ نام — نزد جز بہ نیکی بہر جائے گام

ز خوردن ہمہ روز بربستہ لب — بہ پیشِ جہاندار بر پائے شب

ہماں بر دلِ ہر کسے بودہ دوست — نمازِ شب و روزہ آئینِ اوست

سرمایہ بُد اخترِ شاہ را — وزو بند بُد جانِ بدخواہ را
ہمہ راہِ نیکی نمودے بشاہ — ہمہ از راستی خواستے پایگاہ
چناں شاہ پالودہ گشت از بدی — کہ تابید ازو فرّۂ ایزدی
چو دستور باشد چنیں کارداں — تو شہ را ہنر نیز بسیار داں
برفت اہرمن را بہ افسوں ببست — چو بر تیزرو بارگی برنشست
زماں تا زماں زینش برساختے — ہمے گردِ گیتیش برتاختے

بند کردنِ طہمورث دیواں را و مُردنِ او

چو دیواں بدیدند کردارِ او — کشیدند گردن ز گفتارِ او
شدند انجمن دیو بسیار مر — کہ پردختہ مانند ازو تاج و فر
چو طہمورث آگہ شد از کارِ شاں — بر آشفت و بشکست بازارِ شاں
بفرِّ جہاندار بستہ میاں — بگردن برآوردہ گرزِ گراں
ہمہ نرہ دیواں و افسوں گراں — برفتند جادو سپاہے گراں
دمندہ سیہ دیوِ شاں پیش رو — ہمی باسماں برکشیدند غو
ہوا تیرہ فام و زمیں تیرہ گشت — دو دیدہ درو اندر دل خیرہ گشت
جہاندار طہمورثِ بافریں — بیامد کمر بستہ رزم و کیں
ز یکسو غوِ آتش و دودِ دیو — ز یکسو دلیرانِ گیہاں خدیو
یکایک بیاراست با دیو جنگ — نہ بُد جنگِ شاں را فراواں درنگ
ازایشاں دو بہرہ بافسوں ببست — دگرشاں بگرزِ گراں کرد پست

کشیدند شاں خستہ و بستہ خوار　　بجاں خواستند آنگہے زینہار

کہ ما را مکش تا یکے نو ہنر　　بیاموزی از ما کت آید ببر

کئے نامور داد زنہار شاں　　بداں تا کنند آشکارا نہاں

چو آزاد شاں شد سر از بند او　　بجستند ناچار پیوند او

نوشتن بہ خسرو بیاموختند　　دلش را بدانش برافروختند

نوشتن یکے نہ کہ نزدیک سی　　چہ رومی چہ تازی و چہ پارسی

چہ ہندی و چینی و چہ پہلوی　　نگاریدن آں کجا بشنوی

جہانداری سال ازیں پیشتر　　چگونہ پدید آوریدے ہنر

برفت و سر آمد برو روزگار　　ہمہ رنج او ماند ازو یادگار

جہانا مپرور چو خواہی درود　　چو مے بدروی پروریدن چہ سود

برآری یکے را بہ چرخ بلند　　سپاریش ناگہ بخاک نژند

بر تخت نشستن جمشید و پیدا کردن آلات جنگ و آموختن دیگر ہنرہا بمردم

چو رفت از میاں نامور شہریار　　پسر شد بجائے پدر نامدار

گرانمایہ جمشید فرزند او　　کمر بستہ و دل پر از پند او

برآمد برآں تخت فرخ پدر　　برسم کیاں بر سرش تاج زر

کمر بست با فر شاہنشہی　　جہاں سر بسر گشتہ او را رہی

زمانہ برآسود از داوری　　بفرمان او دیو و مرغ و پری

جہان افزودہ بدو آبرو — فروزان شدہ تخت شاہی بدو

منم گفت با فرّۂ ایزدی — ہمم شہریاری و ہم موبدی

بدان از بد دست کوتہ کنم — روان را سوی روشنی رہ کنم

نخست آلت جنگ را دست برد — در نام جستن بگردان سپرد

بفر کئی نرم کرد آہنا — چو خود و زرہ کرد و چون جوشنا

چو خفتان و چون ترغ و برگستوان — ہمہ کرد پیدا بروشن روان

بدین اندرون سال پنجاہ رنج — ببرد و ازین ساز بنہاد گنج

دگر پنجہ اندیشۂ جامہ کرد — کہ پوشند ہنگام ننگ و نبرد

ز کتان و ابریشم و موی و قز — قصب کرد پرمایہ دیبا و خز

بیاموختشان رشتن و تافتن — بتار اندرون پود را بافتن

چو شد بافتہ شستن و دوختن — گرفتند ازو یکسر آموختن

چو این کردہ شد ساز دیگر نہاد — زمانہ بدو شاد و او نیز شاد

ز ہر پیشہ ور انجمن گرد کرد — بدین اندرون سال پنجاہ خورد

گروہی کہ کاتوزیان خوانیش — برسم پرستندگان دانیش

جدا کردشان از میان گروہ — پرستندہ را جایگہ کرد کوہ

بدان تا پرستش بود کارشان — نوان پیش روشن جہاندارشان

صفی بر دگر دست بنشاندند — ہمی نام نیساریان خواندند

کجا شیر مردان جنگ آورند — فروزندۂ لشکر و کشورند

کز ایشان بود تخت شاہی بجای — وز ایشان بود نام مردی بپای

25	نسودی سه دیگر گروه را شناس	کجا نیست بر کس ازایشان سپاس
26	بکارند و ورزند و خود بدروند	بگاه خورش سرزنش نشنوند
27	ز فرمان سر آزاده و ژنده پوش	نه از آواز بیغاره آسوده گوش
28	بر آسوده از داور و گفت و گوے	تن آباد و آباد گیتی بدوے
29	چه گفت آن سخنگوے آزاد مرد	که آزاده را کاهلی بنده کرد
30	چهارم که خوانند آهنوخوشی	همان دست ورزان با سرکشی
31	کجا کارشان همگنان پیشه بود	روانشان همیشه پراندیشه بود
32	برین اندرون سال پنجاه نیز	بخورد و ببخشید بسیار چیز
33	ازین هر یکے را یکے پایگاه	سزاوار بگزید و بنمود راه
34	که تا هر کس اندازهٔ خویش را	ببیند بداند کم و بیش را
35	ازان پس که اینها شد آراسته	شهنشاه با دانش و خواسته
36	بفرمود دیوان ناپاک را	بآب اندر آمیختن خاک را
37	هر آنچه از گل آمد چو بشناختند	سبک خشت را کالبد ساختند
38	بسنگ و بگچ دیو دیوار کرد	نخست از برش هندسی کار کرد
39	چو گرمابه و کاخهاے بلند	چو ایوان که باشد پناه از گزند
40	ز خارا گهر جست یک روزگار	همی کرد ازو روشنی خواستار
41	بچنگ آمدش چند گونه گهر	چو یاقوت و بیجاده و سیم و زر
42	ز خارا بافسون برون آورید	شد آراسته بندها را کلید
43	دگر بویهاے خوش آورد باز	که دارند مردم ببویش نیاز

چو بان و چو کافور چوں مشکِ ناب | چو عود و چو عنبر چو روشن گلاب

پزشکے و درمانِ ہر دردمند | درِ تندرستی و راہِ گزند

ہمہ رازہا نیز کرد آشکار | جہاں را نیامد چنو خواستار

گذر کرد ازاں پس بکشتی برآب | ز کشور بکشور برآمد شتاب

چنیں سال پنجہ بورزید نیز | ندید از ہنر بر خرد بستہ چیز

ہمہ کردنیہا چو آمد پدید | بگیتی جز از خویشتن را ندید

چو آں کارہاے وے آمد بجاے | ز جاے مہی برتر آورد پاے

بفرِ کیانی یکے تخت ساخت | چہ مایہ بدو گوہر اندر نشاخت

کہ چوں خواستے دیو برداشتے | ز ہاموں بگردوں برافراشتے

چو خورشیدِ تاباں میانِ ہوا | نشستہ برو شاہِ فرماں روا

جہاں انجمن شد برِ تختِ اوے | شگفتے فرو ماندہ از بختِ اوے

بہ جمشید بر گوہر افشاندند | مر آں روز را روزِ نو خواندند

سرِ سالِ نو ہرمزِ فرودیں | برآسودہ از رنجِ تن دل ز کیں

بہ نوروزِ نو شاہِ گیتی فروز | برآں تخت بنشست فیروز روز

بزرگاں بشادی بیاراستند | مے و رود و رامشگراں خواستند

چنیں جشنِ فرخ ازاں روزگار | بماند ازاں خسروے یادگار

چنیں سال سہ صد ہمے رفت کار | ندیدند مرگ اندراں روزگار

نیازست کس کرد بیکاریے | نہ بد دردمندی و بیماریے

ز رنج و ز بدشاں نبود آگہی | میاں بستہ دیواں بساں رہی

63	یکے تخت پرمایہ کردہ بپاے	برو بر نشستہ جہاں کدخداے
64	نشستہ بر آں تخت جمشید کے	بچنگ اندروں خسروی جام مے
65	مر آں تخت را دیو برداشتہ	ز ہاموں بگردوں برافراشتہ
66	برافراز تخت سپہبد زرہ	سراسر ز مرغاں ہمہ صف زدہ
67	بفرمانش مردم نہادہ دو گوش	ز رامش جہاں پر ز آواے نوش
68	چنین تا برآمد بریں سالیاں	ہمے تافت از شاہ فر کیاں
69	جہاں بد بآرام زاں شادکام	ز یزداں بدو نو بنو بد پیام

برگشتن جمشید از فرمان خدا و برگشتن روزگار ازو

1	چو چندیں برآمد بریں روزگار	ندیدند جز خوبی از شہریار
2	جہاں سر بسر گشتہ او را رہی	نشستہ جہاندار با فرہی
3	یکایک بہ تخت مہی بنگرید	بگیتی جز از خویشتن کس ندید
4	منی کرد زاں شاہ یزداں شناس	ز یزداں بپیچید و شد ناسپاس
5	گرانمایگاں از لشکر بخواند	چہ مایہ سخن پیش ایشاں براند
6	چنیں گفت با سالخوردہ مہاں	کہ جز خویشتن را ندانم جہاں
7	ہنر در جہاں از من آمد پدید	چو من تاجور تخت شاہی ندید
8	جہاں را بخوبی من آراستم	چناں گشت گیتی کہ من خواستم
9	خور و خواب و آرامتاں از من است	ہماں پوشش و کامتاں از من است
10	بزرگی و دیہیم و شاہی مراست	کہ گوید کہ جز من کسے پادشاست

۱۱ بدارو و درمان جہان گشت راست — کہ بیماری و مرگ کس را نکاست

۱۲ جز از من کہ برداشت مرگ از کسے — دگر بر زمین شاہ باشد بسے

۱۳ شما را ز من ہوش و جان در تن است — بمن نگرود ہر کہ آہرمن است

۱۴ گر ایدون کہ دانید من کردم این — مرا خواند باید جہان آفرین

۱۵ ہمہ موبدان سر فگندہ نگون — چرا کس نیارست گفتن نہ چون

۱۶ چو این گفتہ شد فرِ یزدان ازوے — گسست و جہان شد پر از گفتگوے

۱۷ سہ و بیست سال از در بارگاہ — پراگندہ گشتند یکسر سپاہ

۱۸ منی چون بپیوست با کردگار — شکست اندر آورد و برگشت کار

۱۹ چہ گفت آن سخنگوے با ترس و ہوش — چو خسرو شدی بندگی را بکوش

۲۰ بہ یزدان ہر آنکس کہ شد ناسپاس — بدلش اندر آید ز ہر سو ہراس

۲۱ بہ جمشید بر تیرہ گون گشت روز — ہمی کاست زو فرِ گیتی فروز

۲۲ ازو پاک یزدان چو شد خشمناک — بدانست شد شاہ با ترس و باک

۲۳ کہ آزردہ شد پاک یزدان ازوے — بدان درد درمان ندید ایچ روے

۲۴ ہمی اند جمشید خون در کنار — ہمی کرد پوزش برِ کردگار

۲۵ ہمی کاست زو فرّہ ایزدی — برآوردہ بر روے شکوہِ بدی

داستانِ مرداسِ تازی پدرِ ضحاک

۱ یکے مرد بود اندران روزگار — ز دشتِ سوارانِ نیزہ گزار

۲ گرانمایہ ہم شاہ و ہم نیک مرد — ز ترسِ جہاندار با بادِ سرد

که مرداس نام گرانمایه بود — بداد و دهش برترین پایه بود

مر او را ز دوشیدنی چارپاے — ز هر یک هزار آمدندے بجاے

بز و اشتر و میش را همچنین — بدوشندگان داده بد پاک دین

همان گاو دوشا بفرمان بری — همان تازه اسپ منده فری

بشیر آں کسے را که بودے نیاز — بداں خواسته دست بردے فراز

پسر بد مر آں پاک دین را یکے — کش از مهر بهره نبود اندکے

جهانجوے را نام ضحاک بود — دلیر و سبکسار و ناپاک بود

همان بیور اسپش همے خواندند — چنیں نام بر پهلوے راندند

کجا بیور از پهلوانی شمار — بود بر زبان دری ده هزار

از اسپان تازی بزرین ستام — ورا بود بیور چو بردند نام

شب و روز بودے دو بهره بزین — ز راه بزرگی نه از روے کین

چناں بد که ابلیس روزے پگاه — بیامد بسان یکے نیک خواه

دل پورش از راه نیکی ببرد — جواں گوش گفتار او را سپرد

همانا خوش آمدش گفتار وے — نبود آگه از زشت کردار اوے

بدو داد هوش و دل و جان پاک — پراگند بر تارک خویش خاک

چو ابلیس دانست کو دل بداد — بر افسانه اش گشت بسیار شاد

فراواں سخن گفت زیبا و نغز — جوانرا ز دانش تهی بود مغز

همے گفت دارم سخنها بسے — که آں را جز از من نداند کسے

جواں گفت برگوے چندین مپاے — بیاموز مارا تو اے نیک راے

بدو گفت پیمانت خواهم نخست
پس آنگه سخن برگشایم درست

جوان ساده دل بود فرمانش کرد
چنان کو بفرمود سوگند خورد

که رازِ تو با کس نگویم ز بن
ز تو بشنوم هرچه گوئی سخن

بدو گفت جز تو کسے در سراے
چرا باید اے نامور کدخداے

چه باید پدر چون پسر چون تو بود
یکے پندت از من بباید شنود

زمانه بدین خواجهٔ سالخورد
همی دیر ماند تو اندر نورد

بگیر این سرِ مایه درگاهِ او
ترا زیبد اندر جهان جاهِ او

برین گفتهٔ من چو داری وفا
جهان را تو باشی همے کدخدا

چو ضحاک بشنید اندیشه کرد
ز خونِ پدر شد دلش پر ز درد

به ابلیس گفت این سزاوار نیست
دگر گوے کین از درِ کار نیست

بدو گفت اگر بگذری زین سخن
بتابی ز پیمان و سوگندِ من

بماند بگردنت سوگند و پند
شوی خوار ماند پدرت ارجمند

سرِ مردِ تازی بدام آورید
چنان شد که فرمانِ او برگزید

بپرسید کاین چاره با من بگو
چه روبیست این را بهانه مجو

بدو گفت من چاره سازم ترا
بخورشید سر برفرازم ترا

تو در کار خاموش میباش و بس
نباید مرا یاری از هیچکس

چنان چون بباید بسازم تمام
تو تیغِ سخن برمکش از نیام

مرآن پادشا را در اندر سراے
یکے بوستان بود بس دلگشاے

گرانمایه شبگیر برخاستے
ز بهر پرستش بیاراستے

سر و تن بشستے نہفتہ بباغ — پرستندہ با وے نبردے چراغ
برآں راہ وارونہ دیوِ نژند — یکے ژرف چاہے بره بر بکند
پس ابلیسِ بے رہ سرِ ژرف چاہ — بخاشاک پوشید بسپرد راہ
سرِ تازیاں نامور نامجوے — شب آمد سوئے باغ بنہاد روے
چو آمد بنزدیک آں ژرف چاہ — یکایک نگوں شد سرِ بختِ شاہ
بچاہ اندر افتاد و بشکست پست — شد آں نیک دل مردِ یزداں پرست
بہر نیک و بد شاہِ آزاد مرد — بفرزند بر تا نزد باد سرد
ہمی پروریدش بناز و برنج — بدو بود شاد و بدو داد گنج
چناں بدگنش شوخ فرزندِ او — بجست از رہِ مہر پیوندِ او
بخونِ پدر گشتہ ہمداستاں — ز دانا شنیدستم ایں داستاں
کہ فرزندِ بد گر بود نرہ شیر — بخونِ پدر ہم نباشد دلیر
مگر در نہانی سخن دیگرست — پژوہندہ را راز با مادرست
پسر کو رہا کرد رسمِ پدر — تو بیگانہ خوانش مخوانش پسر
سبک مایہ ضحاکِ بیدادگر — بدیں چارہ بگرفت گاہِ پدر
بسر بر نہاد افسرِ تازیاں — بر ایشاں ببخشود سود و زیاں
چو ابلیس پیوستہ دید آں سخن — یکے بندِ نو دیگر افگند بن
بدو گفت چوں سوئے من تافتی — ز گیتی ہمہ کامِ دل یافتی
اگر ہمچنیں نیز فرماں کنی — نپیچی ز فرمانِ پیماں کنی
جہاں سربسر پادشاہی تراست — دد و مردم و مرغ و ماہی تراست

چو این گفته شد سازِ دیگر گرفت — دگرگونہ چاره گزید اے شگفت

جوانے برآراست از خویشتن — سخنگوے و بینا دل و پاک تن

همیدوں بہ ضحاک بنهاد روے — نبودش بجز آفریں گفتگوے

بدو گفت اگر شاه را درخورم — یکے نامور مرد و خوالیگرم

چو بشنید ضحاک بنواختش — ز بهرِ خورش جایگہ ساختش

کلیدِ خورش خانهٔ بادشا — بدو داد دستورِ فرماں روا

فراواں نبود آنزماں پرورش — کہ کمتر بد از خوردنیها خورش

پس آهرمنِ بدکنش راے کرد — بدل کشتنِ جانور جاے کرد

خورش زردهٔ بیضہ دادش نخست — بداں داشتش یک زماں تندرست

ز هر گوشت از مرغ و از چارپاے — خورش کرده آورد یک یک بجاے

بخونش بپرورد برسانِ شیر — بداں تا کند بادشاه را دلیر

سخن هرچہ گویدش فرماں کند — بفرمانِ او دل گروگاں کند

بخورد و بدو آفریں کرد سخت — مزه یافت زاں هنرِ نیکبخت

چنیں گفت ابلیسِ نیرنگ ساز — کہ جاوید زی شاهِ گردن فراز

کہ فردات زینگونہ سازم خورش — کزو آیدش سر بسر پرورش

برفت و همہ شب سگالش گرفت — کہ فردا چہ سازد ز خوردن شگفت

دگر روز کیں گنبدِ لاجورد — برآورد و بنمود یاقوتِ زرد

خورشها ز کبک و تذرو سپید — بسازید و آمد دلے پر امید

شہِ تازیاں چوں بخواں دست برد — سرِ کم خرد مهرِ او را سپرد

سوم روز خوان را بہ مرغ و برہ
بیاراستش گونہ گوں یکسرہ

بدو اندروں زعفران و گلاب
ہماں سالخوردہ مے و مشک ناب

چو ضحاک دست اندر آورد و خورد
شگفت آمدش زاں ہشیوار مرد

بدو گفت بنگر کہ تا آرزو
چہ خواہی بخواہ از من اے نیکخو

خورش گر بدو گفت کاے پادشا
ہمیشہ بزی شاد و فرماں روا

مرا دل سراسر پُر از مہرِ تست
ہمہ توشۂ جانم از چہرِ تست

یکے حاجتستم بنزدیکِ شاہ
وگرچہ مرا نیست آں پایگاہ

کہ فرماں دہد تا سرِ کتفِ او
ببوسم بمالم برو چشم و رو

چو ضحاک بشنید گفتارِ او
نہانی ندانست بازارِ او

بدو گفت دادم من ایں کامِ تو
بلندی بگیرد مگر نامِ تو

بفرمود تا دیو چوں جفتِ او
ہمے بوسہ داد بر کتفِ او

چو بوسید شد بر زمیں ناپدید
کس اندر جہاں ایں شگفتے ندید

دو مارِ سیہ از دو کتفش برست
غمیں گشت و از ہر سوے چارہ جست

سرانجام ببرید از ہر دو کفت
سزد گر بمانی ازیں در شگفت

چو شاخِ درخت آں دو مارِ سیاہ
بر آمد دگربارہ از کفتِ شاہ

پزشکانِ فرزانہ گرد آمدند
ہمہ یک بیک داستانہا زدند

ز ہر گونہ نیرنگہا ساختند
مر آں درد را چارہ نشناختند

بسانِ پزشکے پس ابلیس تفت
بفرزانگی نزدِ ضحاک رفت

بدو گفت کیں بودنی کار بود
بماں تا چہ گردد نباید درود

خورش سازو آرام شان وہ بخورد | نشاید جز ایں چارہ نیز کرد

بجز مغزِ مردم مدہ شاں خورش | مگر خود بمیرند ازیں پرورش

دوائے تو جز مغزِ آدم چو نیست | بریں درد و درماں بباید گریست

بروز دو کس را بدرت کشت زود | پس از مغز سر شاں بباید درود

سرِ تیرہ دیواں ازیں جست و جو | چہ جست و چہ دید اندریں گفتگو

مگر تا یکے چارہ سازد نہاں | کہ پردختہ ماند ز مردم جہاں

تباہ شدنِ روزگارِ جمشید از دستِ ضحاک

ازاں پس بر آمد ز ایراں خروش | پدید آمد از ہر سوے جنگ و جوش

سیہ گشت رخشندہ روزِ سپید | گسستند پیوند از جمشید

برو تیرہ شد فرّہٴ ایزدی | بکژی گرائید و نابخردی

پدید آمد از ہر سوے خسروے | یکے نام جوے ز ہر پہلوے

سپہ کردہ و جنگ را ساختہ | دل از مہرِ جمشید پرداختہ

یکایک از ایراں بر آمد سپاہ | سوے تازیاں بر گرفتند راہ

شنیدند کانجا یکے مہتر ست | پر از ہول آں اژدہا پیکر ست

سوارانِ ایراں ہمہ شاہ جو | نہادند یکسر بہ ضحاک رو

بشاہی برو آفریں خواندند | ورا شاہِ ایراں زمیں خواندند

کئے اژدہا فش بیامد چو باد | بایراں زمیں تاج بر سر نہاد

ازایران واز تازیاں لشکرے | گزیں کردہ گردانِ ہر کشورے

سوی تخت جمشید بنهاد روی / چو انگشتری کرد گیتی بروی

چو جمشید را بخت شد کندرو / به تنگ آوریدش جهاندار نو

برفتش بدو داد تخت و کلاه / بزرگی و دیهیم و گنج و سپاه

نهان گشت گیتی برو شد سیاه / سپردش به ضحاک تخت و کلاه

چو صد سالش اندر جهان کس ندید / ز چشم همه مردمان ناپدید

صدم سال روزی بدریای چین / پدید آمد آن شاه ناپاک دین

چو ضحاکش آورد ناگه بچنگ / یکایک ندادش زمانی درنگ

باره مر او را بدو نیم کرد / جهان از او پاک بی بیم کرد

نهان بود چند از دم اژدها / بفرجام هم زو نیامد رها

شد آن تخت شاهی و آن دستگاه / زمانه ربودش چو بیجاده کاه

ازو پیش بر تخت شاهی که بود / ازان رنج بردن چه آمدش سود

گذشته برو سالیان هفت صد / پدید آوریده بسی نیک و بد

چه باید همی زندگانی دراز / که گیتی نخواهد گشادنت راز

همی پروراندت با شهد نوش / جز آواز نرمت نیاید بگوش

یکایک چه گوئی که گسترد مهر / نخواهد نمودن به بد نیز چهر

همه شاد باشی و شادی بدو / همه از دل برکشادی بدو

یکی نغز بازی برون آورد / بدلت اندر از درد خون آورد

چنین ست گیهان ناپایدار / تو در وی بجز تخم نیکی مکار

دلم سیر شد زین سرای سپنج / خدایا مرا زود برهان ز رنج

بر تخت نشستنِ ضحّاک و بنیادِ بیداد نہادن

چو ضحاک بر تخت شد شہریار
بر و سالیان انجمن شد ہزار

سراسر زمانہ بدو گشت باز
بر آمد بریں روزگارے دراز

نہاں گشت آئینِ فرزانگاں
پراگندہ شد کامِ دیوانگاں

ہنر خوار شد جادوی ارجمند
نہاں راستی آشکارا گزند

شدہ بر بدی دست دیواں دراز
زنیکی نہ بودے سخن جز براز

دو پاکیزہ از خانۂ جمّشید
بروں آوریدند لرزاں چو بید

کہ جمشید را ہر دو خواہر بدند
سرِ بانواں را چو افسر بدند

ز پوشیدہ رویاں یکے شہرناز
دگر پاک دامن بنام ارنواز

بایوانِ ضحاک بردندشاں
بداں اژدہا فش سپردندشاں

بہ پروردشاں از رہِ بدخوئی
بیاموختشاں تنبلِ جادوئی

بدیں بود بنیادِ ضحاکِ شوم
جہاں شد مر او را چو یک مہرہ موم

ندانست خود جز بد آموختن
جز از غارت و کشتن و سوختن

چناں بد کہ ہر شب دو مردِ جواں
چہ کہتر چہ از تخمۂ پہلواں

خورش گر ببردے بایوانِ شاہ
ورو ساختے راہِ درمانِ شاہ

بکشتے و مغزش بروں آختے
مر آں اژدہا را خورش ساختے

دو پاکیزہ از گوہرِ پادشا
دو مردِ گرانمایہ و پارسا

یکے نامش ارمائلِ پاکِ دیں
دگر نام گرمائلِ پیش بیں

چناں بُد کہ بودند روزے بہم سخن رفت ہر گونہ از بیش و کم
ز بیدادئے شاہ و از لشکرش وزاں رسمہائے بد اندر خورش
یکے گفت ما را بخوالیگری بباید بر شاہ رفت آوری
وزاں پس یکے چارۂ ساختن ز ہر گونہ اندیشہ انداختن
مگر زیں دو تن را کہ ریزند خوں یکے را تواں آوریدن بروں
برفتند و خوالیگری ساختند خورشہا باندازہ پرداختند
خورش خانۂ بادشاہِ جہاں گرفت آں دو بیدار روشن رواں
چو آمدش ہنگامِ خوں ریختن بشیریں رواں اندر آویختن
ازاں روزبانانِ مردم کشاں گرفتہ دو مردِ جواں را کشاں
زناں پیشِ خوالیگراں تاختند ز بالا بروئے اندر انداختند
پر از درد خوالیگراں را جگر پر از خوں دو دیدہ پر از کینہ سر
ہمی بنگرید ایں بداں آں بدیں ز کردارِ بیدادِ شاہِ زمیں
ازاں دو یکے را بپرداختند جز ایں چارۂ نیز نشناختند
بروں کرد مغزِ سرِ گوسپند برآمیخت با مغزِ آں ارجمند
یکے را بجاں داد زنہار و گفت نگر تا بیاری سر اندر نہفت
نگر تا نباشی بآباد شہر ترا در جہاں کوہ و دشت است بہر
بجائے سرش زاں سرِ بے بہا خورش ساختند از پئے اژدہا
ازیں گونہ ہر ماہیاں سی جواں ازایشاں ہمی یافتندے رواں
چو گرد آمدندے ازایشاں دویست برانساں کہ نشناختندے کہ کیست

خورش گر بر ایشاں بزے چند و میش — بدادے و صحرا نہادیش پیش

بود خانہاشاں سراسر پلاس — ندارند در دل ز یزداں ہراس

پس آئینِ ضحاکِ وارونہ خوے — چناں بد کہ چوں مے بدش آرزوے

یکے نامور دخترِ خوبروے — ببردے دروں پاک بے گفت و گوے

پرستندہ کردیش پیشِ خویش — نہ رسمِ کئی بد نہ آئین و کیش

دیدنِ ضحاکؒ فریدوں را در خواب

چو از روزگارش چہل سال ماند — نگر تا بسر برش یزداں چہ راند

در ایوانِ شاہی شبے دیریاز — بخواب اندروں بود با ارنواز

چناں دید کز کاخِ شاہنشہاں — سہ جنگی پدید آمدے ناگہاں

دو مہتر یکے کہتر اندر میاں — ببالائے سرو و بفرِّ کیاں

کمر بستن و رفتنِ شاہوار — بچنگ اندروں گرزۂ گاو سار

دماں پیشِ ضحاک رفتے بجنگ — زدے بر سرش گرزۂ گاو رنگ

یکایک ہماں گُردِ کہتر بسال — کشیدے ز سر تا بپایش دوال

بداں زہ دو دستش ببستے چو سنگ — نہادے بگردن برش پالہنگ

ہمے تاختے تا دماوند کوہ — کشاں و دواں از پس اندر گروہ

بپیچید ضحاکِ بیدادگر — بدرّیدش از بیم گفتی جگر

یکے بانگ بر زد بخواب اندروں — کہ لرزاں شد آں خانۂ صد ستوں

بجستند خورشید رویاں ز جاے — ازاں غلغلِ نامور کدخداے

چنیں گفت ضحاک را ارنواز — کہ شاہا چہ بودت بگوئی براز
تو خفتہ بآرام در خانِ خویش — بدینساں چہ ترسیدی از جانِ خویش
ہماں ہفت کشور بفرمانِ تست — دد و دیو و مردم نگہبانِ تست
جہانے سراسر بشاہی تراست — سرِ ماہ تا پشتِ ماہی تراست
بخورشید رویاں سپہدار گفت — کہ چونیں شگفتے بشاید نہفت
گر ایدوں کہ ایں داستاں بشنوید — شود تاں دل از جانِ من ناامید
بشاہِ گراں مایہ گفت ارنواز — کہ بر ما بباید کشادنت راز
توانیم کردن مگر چارۂ — کہ بے چارۂ نیست بتیارۂ
سپہبد کشاد آں نہاں از نہفت — ہمہ خواب یک یک بایشاں بگفت
چنیں گفت با نامور خوبروے — کہ بگذار ایں را و چارہ بجوے
نگینِ زمانہ سرِ تختِ تست — جہاں نامور روشن از بختِ تست
تو داری جہاں زیرِ انگشتری — دد و مردم و مرغ و دیو و پری
ز ہر کشورے گرد کن بخرداں — از اختر شناسان و از موبداں
سخن سر بسر موبداں را بگوے — پژوہش کن و راستی باز جوے
نگہ کن کہ ہوشِ تو بر دست کیست — ز مردم نژاد ار ز دیو و پریست
چو دانستہ شد چارہ ساز آں زماں — بخیرہ مترس از بدِ بدگماں
شہ بدمنش را خوش آمد سخن — کہ آں سرو بن پاسخ افگند بن
جہاں از شبِ تیرہ چوں پرِّ زاغ — ہم آنگہ سر از کوہ بر زد چراغ
تو گفتی کہ بر گنبدِ لاجورد — بگسترد خورشید یاقوتِ زرد

سپہبد ہر آنجا کہ بد موبدے / سخن دان و بیدار دل بخردے

ز کشور بنزدیک خویش آورید / بگفت آں جگر خستہ خوابے کہ دید

بخواند و بیک جائے شاں گرد کرد / وز ایشاں ہمی جست درمانِ درد

بگفتا مرا زود آگہ کنید / رواں را سوے روشنی رہ کنید

نہانی سخن کردشاں خواستار / ز نیک و بدِ گردشِ روزگار

کہ بر من زمانہ کے آید بسر / کرا باشد ایں تاج و تخت و کمر

ہمہ از بر ما بباید کشاد / وگر سر بخواری بباید نہاد

لبِ موبداں خشک و رخسار تر / زباں پُر ز گفتار با یکدگر

کہ گر بودنی باز گوئیم راست / بجانست پیکار و جان بے بہاست

وگر نشنود بودنی ہا درست / بباید ہم اکنوں ز جاں دست شست

سہ روز اندراں کار شد روزگار / سخن کس بنا راست کرد آشکار

بروزِ چہارم برآشفت شاہ / برآں موبدانِ نمایندہ راہ

کہ گر زندہ تاں دار باید بسود / وگر بودنیہا بباید نمود

ہمہ موبداں سر فگندہ نگوں / بدو نیمہ دل دیدگاں پُر ز خوں

ازاں نامدارانِ بسیار ہوش / یکے بود بینا دل و راست گوش

خردمند و بیدار و زیرک بنام / ازاں موبداں او زدے پیش گام

دلش تنگ تر گشت و بیباک شد / کشادہ زباں پیشِ ضحاک شد

بدو گفت پردختہ کن سر ز باد / کہ جز مرگ را کس ز مادر نزاد

جہاندار پیش از تو بسیار بود / کہ تختِ مہی را سزاوار بود

فراواں غم و شادمانی شمرد
چو روز درازش سر آمد بمرد

اگر پارۂ آہنینی بپائے
سپہرت بساید نمانی بجائے

کسے را بود زیں سپس تخت تو
بخاک اندر آرد سر بخت تو

کجا نام او آفریدوں بود
زمیں را سپہر ہمایوں بود

ہنوز آں سپہبد ز مادر نزاد
نیامد گہ ترسش و سرد باد

چو او زاید از مادر پر ہنر
بسان درختے بود بارور

بمردی رسد برکشد سر بماہ
کمر جوید و تاج و تخت و کلاہ

ببالا شود چوں یکے سرو برز
بگردن بر آرد ز پولاد گرز

زند بر سرت گرزۂ گاو روے
بہ بندت ور آرد ز ایواں بکوے

بدو گفت ضحاک ناپاک دیں
چرا بندد م با منش چیست کیں

دلاور بدو گفت اگر بخردی
کسے بے بہانہ نسازد بدی

بر آید بدست تو ہوش پدرش
ازاں درد گردد پر از کینہ سرش

یکے گاو برمایہ خواہد بدن
جہاں جوی را دایہ خواہد بدن

تبہ گردد آں ہم بدست تو بر
بریں کیں کشد گرزۂ گاو سر

چو ضحاک بشنید بکشاد گوش
ز تخت اندر افتاد و زو رفت ہوش

گرانمایہ از پیش تخت بلند
بتابید روے از نہیب گزند

چو آمد دل تاجور باز جائے
بہ تخت کئی اندر آورد پائے

نشان فریدوں بگرد جہاں
ہمے باز جست آشکار و نہاں

نہ آرام بودش نہ خواب و نہ خورد
شدہ روز روشن برو لاجورد

گفتار اندر زادنِ فریدوں

برآمد بریں روزگارِ دراز / کہ شد اژدہافش بہ تنگی فراز

خجستہ فریدوں ز مادر بزاد / جہاں را یکے دیگر آمد نہاد

ببالید بر سانِ سروِ سہی / ہمی تافت زو فرِّ شاہنشہی

جہانجوئے با فرِّ جمشید بود / بکردارِ تابندہ خورشید بود

جہاں را چو باراں ببایستگی / رواں را چو دانش بشائستگی

بسر بر ہمی گشت گرداں سپہر / شدہ رام با آفریدوں بمہر

ہماں گاو کش نام برمایہ بود / زگاواں ورا برتریں پایہ بود

ز مادر جدا شد چو طاؤسِ نر / بہر موش بر تازہ رنگے دگر

شدہ انجمن بر سرش بخرداں / ستارہ شناسان و ہم موبداں

کہ کس در جہاں گاو چوناں ندید / نہ از پیر سر کارداناں شنید

زمیں گرد ضحاک پر گفتگوے / بگردِ جہاں در ہمیں جست و جوے

فریدوں کہ بودش پدر آبتیں / شدہ تنگ بر آبتیں بر زمیں

گریزاں و از خویشتن گشتہ سیر / برآویخت ناگاہ در دامِ شیر

ازاں روزبانانِ ناپاک مرد / تنے چند روزے بدو باز خورد

گرفتند و بردند بستہ چو یوز / برو بر سر آورد ضحاک روز

خردمند مامِ فریدوں چو دید / کہ بر جفتِ او بر چناں بد رسید

زنے بود آرائشِ روزگار / درختے کزو فرِّ شاہی ببار

فرانک بدش نام و فرخندہ بود — بمہرِ فریدوں دل آگندہ بود
دواں خستہ دل گشتہ از روزگار — ہمی رفت پویاں بدے مرغزار
کجا نامور گاوِ برمایہ بود — کہ بایستہ بر تنش پیرایہ بود
بہ پیشِ نگہبانِ آں مرغزار — خروشید و بارید خوں در کنار
بدو گفت کایں کودکِ شیرخوار — ز من روزگارے بزنہار دار
پدر وارش از مادر اندر پذیر — ازاں گاوِ نغزش بپرور بشیر
دگر بارہ خواہی روانم تراست — گروگاں کنم جان بدانکت ہواست
پرستندۂ بیشۂ گاوِ نغز — چنیں داد پاسخ بداں پاک مغز
کہ چوں بندہ بر پیشِ فرزندِ تو — بباشم پذیرندۂ پندِ تو
فرانک بدو داد فرزند را — بگفتش بدو گفتنی پند را
سہ سالش پدروار ازاں گاو شیر — ہمی داد ہشیارِ زنہار گیر
نشد سیر ضحاک ازاں جست و جوے — شد از گاو و آں بیشہ پر گفتگو
دواں مادر آمد سوے مرغزار — چنیں گفت با مردِ زنہار دار
کہ اندیشۂ در دلم ایزدی — فراز آمدست از رہِ بخردی
ببرّم پے از خاکِ جادوستاں — شوم با پسر سوے ہندوستاں
شوم ناپدید از میانِ گروہ — مرایں را برم سوے البرز کوہ
چو گفت ایں سخن خوب رُخ خیہ ابرد — زبس داغِ او خونِ دل مے شمرد
بیاورد فرزند را چوں نوند — چو غرمِ ژیاں سوے کوہِ بلند
یکے مرد دینی برآں کوہ بود — کہ از کارِ گیتی بے اندوہ بود

فرانک بدو گفت کای پاک دین   منم سوگواری ازایران زمین

بدان کین گران مایہ فرزندِ من   ہمی بود خواہد سرِ انجمن

ببرّد سرِ تاجِ ضحاک را   سپارد کمربندِ او خاک را

ترا بود باید نگہبانِ او   پدروار لرزندہ بر جانِ او

بر پند رفت فرزندِ او نیک مرد   نیاورد ہرگز بدو بادِ سرد

خبر شد بضحاکِ بد روزگار   ازان گاو برمایہ وان مرغزار

بیامد بران کینہ چون پیلِ مست   مرآن گاوِ برمایہ را کرد پست

ہمہ ہرچہ دید اندرو چارپای   بیفگند وزیشان بپرداخت جای

سبک سوی خانِ فریدون شتافت   فراوان پژوہید و کس را نیافت

بایوانِ او آتش اندر فگند   بپای اندر آورد کاخِ بلند

پرسیدنِ فریدون نژادِ خود از مادر

چو بگذشت بر آفریدون دو ہشت   ز البرز کوہ اندر آمد بدشت

بر مادر آمد پژوہید و گفت   کہ بکشای بر من نہان از نہفت

بگو مر مرا تا کہ بودم پدر   کیم من بہ تخمہ از کدامین گہر

چہ گویم کیم بر سرِ انجمن   یکی دانشی داستانی بزن

فرانک بدو گفت کای نامجوی   بگویم ترا ہرچہ گفتی بگوی

تو بشناس کز مرزِ ایران زمین   یکی مرد بُد نامِ او آبتین

ز تخمِ کیان بود و بیدار بود   خردمند و گرد و بی آزار بود

ز طہمورثِ گرد بودش نژاد   پدر بر پدر بر ہمی داشت یاد

پدر بد ترا مر مرا نیک شوے   نبد روزِ روشن مرا جز بدوے

بضحاک گفتش ستارہ شمر   کہ روزِ تو آرد فریدوں بسر

چناں بُد کہ ضحاکِ جادو پرست   از ایراں بجانِ تو یازید دست

ازو من نہانت ہمی داشتم   چہ مایہ بہ بد روز بگذاشتم

پدرت آں گرانمایہ مردِ جواں   فدا کرد پیشِ تو شیریں رواں

ابر کتفِ ضحاکِ جادو دو مار   برست و برآورد ز ایراں دمار

سر بابت از مغز پرداختند   ہماں اژدہا را خورش ساختند

سر انجام رفتم سوے بیشۂ   کہ کس را نبد زاں بیچ اندیشۂ

یکے گاو دیدم چو خرم بہار   سراپاے نیرنگ و رنگ و نگار

نگہبانِ او پاے کردہ بکش   نشستہ بہ پیش اندروں شاہ فش

بدو دادمت روزگارِ دراز   ببر بر ہمی پروریدت بناز

ز پستانِ آں گاوِ طاؤس رنگ   برافراختی چوں دلاور نہنگ

سر انجام زاں گاو و آں مرغزار   خبر شد یکایک بہ شہریار

ز بیشہ ببردم ترا ناگہاں   بریدم ز ایراں و از خان و ماں

بیامد بکشت آں گرانمایہ را   چناں مہرباں بے زباں دایہ را

وز ایوانِ ما تا بخورشید خاک   برآورد کرد از بلندی مغاک

فریدوں برآشفت و بکشاد گوش   ز گفتارِ مادر در آمد بجوش

دلش گشت پر درد سر پر ز کیں   بابرو ز خشم اندر آورد چیں

چنین داد پاسخ بمادر کہ شیر / نگردد مگر باز مالش دلیر

کنوں کردنی کرد جادو پرست / مرا برد باید بشمشیر دست

بپویم بفرمانِ یزدانِ پاک / برآرم از ایرانِ ضحاک خاک

بدو گفت مادر کہ این رائے نیست / ترا با جہاں سر بسر پائے نیست

جہاندارِ ضحاک با تاج و گاہ / میاں بستہ فرمانِ او را سپاہ

چو خواہد زہر کشورے صد ہزار / کمر بستہ آید کند کارزار

جز این ست آئینِ پیوند و کین / جہاں را بچشمِ جوانی مبین

کہ ہر کو نبیذِ جوانی چشید / بگیتی جز از خویشتن را ندید

بداں مستی اندر دہد سر بباد / ترا روز جز شاد و خرم مباد

ترا اے پسر پندِ من یاد باد / بجز گفتِ مادر دگر باد باد

رای زدنِ ضحاک با موبداں در کردارِ خود و آشفتنِ کاوہ آہنگر و پارہ کردنِ محضرِ ضحاک را

چناں بد کہ ضحاک را روز و شب / بنامِ فریدوں گشادے دو لب

براں برز بالا ز بیمِ نشیب / شدے ز آفریدوں دلش پُر نہیب

چناں بُد کہ یک روز بر تختِ عاج / نہادہ بسر بر ز پیروزہ تاج

ز ہر کشورے موبداں را بخواست / کہ در پادشاہی کند پشت راست

ازاں پس چنیں گفت با مُوبداں
کہ اے پُر ہنر با گہر بخرداں

مرا در نہانی یکے دشمن است
کہ بر بخرداں ایں سخن روشن است

بسال اندکے و بدانش بزرگ
گوے پر نژادے دلیرے سترگ

اگرچہ بسال اندک است ایں جواں
چنیں گفت موبد بہ پیشِ گواں

کہ دشمن اگرچہ بود خوار و خرد
مراورا بناداں نباید شمُرد

ندارم ہمے دشمنِ خرد و خوار
بترسم ہمے از بدِ روزگار

ہمے زیں فزوں بایدم لشکری
ہم از مردم و ہم ز دیو و پری

یکے لشکرے خواہم انگیختن
ابا دیو مردم در آویختن

بباید بریں بود ہمداستاں
کہ من ناشکیبم بدیں داستاں

یکے محضر اکنوں بباید نبشت
کہ جز تخمِ نیکی سپہبد نکشت

نگفتہ سخن جز ہمہ راستی
نخواہد بداد اندروں کاستی

ز بیمِ سپہبد ہمہ راستاں
بداں کار گشتند ہمداستاں

دراں محضرِ اژدہا ناگزیر
گواہی نوشتند برنا و پیر

ہم انگہ یکایک ز درگاہِ شاہ
برآمد خروشیدنِ دادخواہ

ستم دیدہ را پیشِ او خواندند
برِ نامدارانش بنشاندند

بدو گفت مہتر بروے دژم
کہ برگوے تا از کہ دیدی ستم

خروشید و زد دست بر سر زشاہ
کہ شاہا منم کاوۂ دادخواہ

یکے بے زباں مردِ آہنگرم
ز شاہ آتش آید ہمے بر سرم

بدہ دادِ من آمدستم دواں
ہمے نالم از تو برنج رواں

اگر داد دادن بود کارِ تو — بیفزاید اے شاہ مقدارِ تو

ز تو بر من آمد ستم بیشتر — زند بر دلم ہر زماں نیشتر

ستم گر نداری تو بر من روا — بفرزندِ من دست بُردن چرا

بہ بخشائے در من یکے درنگر — کہ سوزاں شود ہر زمانم جگر

بحالِ من اے نامور درنگر — میفزائے بر خویشتن دردِ سر

مرا روزگار اینچنیں کوز کرد — دلے پُر امید و سرے پر ز درد

جوانی نماندست فرزند نیست — بگیتی چو فرزند پیوند نیست

ستم را میان و کرانہ بود — ہمیدوں ستم را بہانہ بود

بہانہ چہ داری تو بر من بیار — کہ بر من سگالی بدِ روزگار

شہا من چہ کردم یکے باز گوے — وگر بے گناہم بہانہ مجوے

تو شاہی وگر اژدہا پیکری — بباید بدیں داستاں داوری

اگر ہفت کشور بشاہی ترا است — چرا رنج سختی ہمہ بہرِ ما ست

شماریت با من بباید گرفت — بداں تا جہاں ماند اندر شگفت

مگر کز شمارِ تو آید پدید — کہ نوبت بفرزندِ من چوں رسید

کہ مارانت را مغزِ فرزندِ من — ہمے داد باید بہرِ انجمن

سپہبد بگفتارِ او بنگرید — شگفت آمدش کاں سخنہا شنید

بدو باز دادند فرزندِ او — بخوبی بجستند پیوندِ او

بفرمود پس کاوہ را پادشا — کہ باشد بداں محضر اندر گوا

چو بر خواند کاوہ ہماں محضرش — سبک سوے پیرانِ آں کشورش

خروشید کای پای مردانِ دیو
بریده دل از ترسِ گیہان خدیو

ہمہ سوے دوزخ نہادید روے
سپردید دلہا بگفتارِ اوے

نباشم بدین محضر اندر گوا
نہ ہرگز براندیشم از پادشا

خروشید و برجست لرزان ز جاے
بدرّید و بسپرد محضر بپاے

گرانمایہ فرزند در پیشِ اوے
از ایوان برون شد خروشان بکوے

جہان شاہ را خواندند آفرین
کہ اے نامور شہریارِ زمین

ز چرخِ فلک بر سرت بادِ سرد
نیارد گذشتن بروزِ نبرد

چرا پیشِ تو کاوۂ خام گوے
بسانِ ہمالان بود سرخ روے

ہمی محضرِ ما و پیمانِ تو
بدرّد بپیچد ز فرمانِ تو

سر و دل پُر از کینہ کرد و برفت
تو گوئی کہ عہدِ فریدون گرفت

ندیدیم ما کار ازین زشت تر
بماندیم خیرہ بدین کار در

یکے نامور پاسخ آورد زود
کہ از من شگفتے بباید شنود

بہ پیرانِ کشور چنین گفت شاہ
کہ ترسم شود روزِ روشن سیاہ

کہ چون کاوہ آمد ز درگہ پدید
دو گوشِ من آواے او را شنید

میانِ من و او در ایوان درست
یکے آہنین کوہ گفتی برست

ہمیدون چو او زد بسر ہر دو دست
شگفتے مرا در دل آمد شکست

ندانم چہ شاید شدن زین سپس
کہ رازِ سپہری ندانست کس

بیرون آمدنِ کاوہ از ضحاک و رفتن پیشِ فریدون

چو کاوہ برون شد ز درگاہِ شاہ — برو انجمن گشت بازارگاہ

ہمے بر خروشید و فریاد خواند — جہاں را سراسر سوے داد خواند

ازاں چرم کاہنگراں پشتِ پاے — بپوشند ہنگام زخمِ دراے

ہماں کاوہ آں بر سرِ نیزہ کرد — ہمانگہ ز بازار برخاست گرد

خروشاں ہمے رفت نیزہ بدست — کہ اے نامدارانِ یزداں پرست

کسے کو ہواے فریدوں کند — سر از بندِ ضحاک بیروں کند

یکایک بنزدِ فریدوں شویم — بداں سایۂ فرِّ او بغنویم

بپوئید کایں مہتر آہرمن ست — جہاں آفریں را بدل دشمن ست

بداں بے بہا ناسزاوار پوست — پدید آمد آواے دشمن ز دوست

ہمے رفت پیش اندروں مردِ گُرد — سپاہے برو انجمن شد نہ خرد

بدانست خود کافریدوں کجاست — سر اندر کشید و ہمی رفت راست

بیامد بدرگاہِ سالارِ نو — بدیدندش از دور و برخاست غو

چو آں پوست بر نیزہ بر دید کے — بہ نیکی یکے اختر افگند پے

بیاراست آں را بدیباے روم — ز گوہر برو پیکر و زرش بوم

بزد بر سرِ خویش چوں گردِ ماہ — یکے فالِ فرخ پے افگند شاہ

فروہشت از زرد و سرخ و بنفش — ہمے خواندش کاویانی درفش

وزاں پس ہر آنکس کہ بگرفت گاہ — بشاہی بسر بر نہادے کلاہ

براں بے بہا چرمِ آہنگراں — برآویختے نو بنو گوہراں

زدیبائے پرمایہ و پرنیاں — برآنگونہ گشت اخترِ کاویاں

کہ اندر شبِ تیرہ خورشید بود — جہاں را ازو دل پر امید بود

بگشت اندریں نیز چندے جہاں — ہمے بودنی داشت اندر نہاں

فریدوں چو گیتی براں گونہ دید — جہاں پیشِ ضحاک وارونہ دید

سوئے مادر آمد کمر بر میاں — بسر برنہادہ کلاہِ کیاں

کہ من رفتنی ام سوئے کارزار — ترا جز نیایش مباد ایچ کار

زگیتی جہاں آفریں برترست — بدوزن بہر کارِ دشوار دست

فروریخت آب از مژہ مادرش — ہمے خواند با خونِ دل داورش

بیزداں ہمے گفت زنہارِ من — سپردم ترا اے جہاندارِ من

بگرداں ز جانش نہیبِ بداں — بپرداز گیتی ز نابخرداں

فریدوں سبکسار رفتن گرفت — سخن را ز ہر کس نہفتن گرفت

برادر دو بودش دو فرخ ہمال — ازو ہر دو آزادہ مہتر بسال

یکے بود زیشاں کیانوش نام — دگر نام پرمایۂ شادکام

فریدوں برایشاں سخن برگشاد — کہ خرم زییدائے دلیران و شاد

کہ گردوں نگردد مگر بر بہی — بما باز گردد کلاہِ مہی

بیارید دانندہ آہنگراں — یکے گرز سازید مارا گراں

چو بکشاد لب ہر دو بشتافتند — بہ بازارِ آہنگراں تاختند

ہر آنکس کزاں پیشہ بد نامجوے — بسوئے فریدوں نہادند روے

جہانجوے پیکار بگرفت زود   وزاں گرز پیکر بہ ایشاں نمود

نگارے نگارید بر خاک پیش   ہمیدوں بسانِ سرِ گاومیش

بداں دست بردند آہنگراں   چو شد ساختہ کارِ گرزِ گراں

بہ پیشِ جہانجوے بردند گرز   فروزاں بکردارِ خورشید برز

پسند آمدش کارِ پولادگر   بہ بخشید شاں جامہ و سیم و زر

بسے کرد شاں نیز فرّخ امید   بسے داد شاں مہتری را نوید

کہ گر اژدہا را کنم زیرِ خاک   بشویم شمارا سر از گرد پاک

جہاں را ہمہ سوے داد آورم   چو از نامِ دادار یاد آورم

رفتنِ فریدوں بجنگِ ضحاک

فریدوں بخورشید بر برد سر   کمر تنگ بستش بہ کینِ پدر

بروں رفت شاداں بخرداد روز   بہ نیک اختر و فالِ گیتی فروز

سپاہ انجمن شد بدرگاہِ او   بابر اندر آمد سرِ گاہِ او

بہ پیلانِ گردن کش و گاومیش   سپہ را ہمے توشہ بردند پیش

کیانوش و پرمایہ بر دستِ شاہ   چو کہتر برادر ورا نیکخواہ

ہمے رفت منزل بمنزل چو باد   سرے پر زکینہ دلے پر زداد

رسیدند بر تازیاں نوند   بجائے کہ یزداں پرستاں بدند

در آمد بداں جاے نیکاں فرود   فرستاد نزدیکِ ایشاں درود

چو شب تیرہ تر گشت از آں جائگاہ   خراماں بیامد یکے نیکخواہ

فروہشتہ از مشک تا پاے موے ‌‌ بکردارِ حورِ بہشتیش روے

سروشے بُد آں آمدہ از بہشت ‌‌ کہ تا باز گوید بد و خوب و زشت

سوے مہتر آمد بسانِ پری ‌‌ نہانش بیاموخت افسونگری

کہ تا بندہا را بداند کلید ‌‌ کشادہ بافسوں کند ناپدید

فریدوں بدانست کاں ایزدی است ‌‌ نہ آہرمنی و نہ کارِ بدی است

شد از شادمانی رخش ارغواں ‌‌ کہ تن را جواں دید و دولت جواں

خورشہا بیاراست خوالیگرش ‌‌ یکے پاک خواں از درِ مہترش

چو شد توشہ خوردہ شتاب آمدش ‌‌ گراں شد سرش رائے خواب آمدش

چو آں ایزدی فتنِ کارِ اوے ‌‌ بدیدند و آں بختِ بیدارِ اوے

برادر سبک ہر دو برخاستند ‌‌ تبہ کردنش را بیاراستند

یکے کوہ بود از برش برز کوہ ‌‌ برادرش ہر دو نہاں از گروہ

بپائیں گہِ شاہ خفتہ بناز ‌‌ شدہ یک زماں از شبِ دیریاز

بگہ برشدند آں دو بیدادگر ‌‌ وز ایشاں نہ بد ہیچکس را خبر

زخارا بکندند سنگے گراں ‌‌ ندیدند مر کارِ بد را گراں

چو ایشاں ازاں کوہ کندند سنگ ‌‌ بداں تا بکوبد سرش بیدرنگ

ازاں کوہ غلطاں فروکاشتند ‌‌ مر آں خفتہ را کشتہ پنداشتند

بفرمانِ یزداں سرِ خفتہ مرد ‌‌ خروشیدنِ سنگ بیدار کرد

بافسوں ہماں سنگ برجاے خویش ‌‌ بہ بست و نہ غلطید یکذرہ پیش

فریدوں کمر بست و اندر کشید ‌‌ نکرد آں سخن را بر ایشاں پدید

براندوُ بدش کاوہ پیشِ سپاہ دلش پُر زکینہ ز ضحاک شاہ

برافراشتہ کاویانی درفش ہمایوں ہماں خسروانی درفش

باروند رود اندر آورد روے چناں چوں بود مردِ دیہیم جوے

اگر پہلوانی ندانی زباں بتازی تو اروند را دجلہ داں

سوم منزل آں شاہِ آزاد مرد لبِ دجلہ در شہرِ بغداد کرد

چو آمد بنزدیکِ اروند رود فرستاد زی رودباناں درود

کہ کشتی و زورق ہم اندر شتاب گزارید یکسر بریں روے آب

بداں رودباں گفت پیروز شاہ کہ کشتی برافگن ہم اکنوں براہ

مرا با سپاہ ہم بدانسو رساں ازینہا کسے را بدیں سو مماں

نیاورد کشتی نگہبانِ رود نیامد بگفتِ فریدوں فرود

چنیں داد پاسخ کہ شاہِ جہاں چنیں گفت با من سخن در نہاں

کہ کشتی کسے را مدہ تا نخست جوازے بمہرم نیابی درست

فریدوں چو بشنید شد خشمناک ازاں ژرفِ دریا نیامدش باک

بہ تندی میانِ کیانی ببست براں بارۂ شیر دل برنشست

سرش تیز شد کینہ و جنگ را بآب اندر افگند گلرنگ را

ببستند یارانش یکسر کمر پیاپے بدریا نہادند سر

براں بادپایانِ با آفریں بآب اندروں غرقہ کردند زیں

سرِ سرکشاں اندر آمد زخواب زناویدنِ چارپایاں در آب

بآب اندروں تن در آوردہ پاک چناں چوں کند خور شبِ تیرہ چاک

بخشکی رسیدند سرجنگ جوے — بہ بیت المقدس نہادند روے
چو بر پہلوانی زباں راندند — ہمی گنگ دژ ہوختش خواندند
بتازی کنوں خانۂ پاک خواں — برآوردہ ایوانِ ضحاک داں
چو از دشت نزدیکِ شہر آمدند — ازیں شہر جویندہ بہر آمدند
زیک میل کرد آفریدوں نگاہ — یکے کاخ دید اندراں شہرِ شاہ
کہ ایوانش برتر زکیواں نمود — تو گفتی ستارہ بخواہد ربود
فروزندہ چوں مشتری بر سپہر — ہمہ جاے شادی و آرام و مہر
بدانست کاں خانۂ اژدہاست — کہ جاے بزرگی و جاے بہاست
بیارانش گفت آنکہ از تیرہ خاک — برآرد چنیں جا بلند از مغاک
بترسم ہمے زانکہ با او جہاں — یکے راز دارد مگر در نہاں
ہماں بہ کہ مارا دریں جاے تنگ — شتابیدن آید بجاے درنگ
بگفت و بگرزِ گراں دست برد — عناں بارۂ تیز تگ را سپرد
تو گفتی یکے آتشینی درست — کہ پیشِ نگہبانِ ایواں برست
گراں گرز برداشت از پیشِ زیں — تو گفتی ہمے درنوردد زمیں

کس از روزباناں بدر بر نماند
فریدوں جہاں آفریں را بخواند

آمدنِ فریدوں به ایوانِ ضحّاک و دیدنِ دختران جمشید را

باسپ اندر آمد بکاخِ بزرگ — جهاں ناسپرده جوانِ سترگ

طلسمے که ضحاک سازیده بود — سرش بآسماں برفرازیده بود

فریدوں ز بالا فرود آورید — که آں جز بنامِ جهاندار دید

یکے گرزهٔ گاؤ سر بر سرش — زدے هر که آمد همے بر درش

وزاں جادواں کاندر ایواں بدند — هماں نامور نرّه دیواں بدند

سرانشاں بگرزِ گراں کرد پست — نشست از برِ گاهِ جادو پرست

نهاد از برِ تختِ ضحاک پاے — کلاهِ کئی جست و بگرفت جاے

بروں آورید از شبستانِ اوے — بتانِ سیه چشم و خورشید روے

بفرمود شستن سرانشاں نخست — رواں شاں پس از تیرگیها بشست

رهِ داورِ پاک بنمود شاں — از آلودگیها بپالود شاں

که پروردهٔ بت پرستاں بدند — سراسیمه برسانِ مستاں بدند

پس آں خواهرانِ جهاندار جم — ز نرگس گلِ سرخ را داده نم

کشادند بر آفریدوں سخن — که نو باش تا هست گیتی کهن

چه اختر بُد ایں از تو اے نیکبخت — چه باری ز شاخ کدامیں درخت

که ایدوں ببالینِ شیر آمدی — ستمگاره مردِ دلیر آمدی

چہ مایہ جہاں گشت بر مایہ بد
ز کردار ایں جادوے کم خرد

چہ مایہ کشیدیم رنج و بلا
ازیں اہرمن کیش دوش اژدہا

نہ دیدیم کس کایں چنیں بہرہ داشت
بایں جائیگہ از ہنر بہرہ داشت

کش اندیشۂ گاہ او آمدے
وگرش آرزو جاہِ او آمدے

چنیں داد پاسخ فریدوں کہ بخت
نماند بکس جاودانہ نہ تخت

منم پورِ آں نیکبخت آبتیں
کہ بگرفت ضحاک ز ایراں زمیں

بکشتنش زاری من کینہ جوے
نہادم سوے تختِ ضحاک روے

ہماں گاؤ برمایہ کم دایہ بود
ز پیکر تنش ہمچو پیرایہ بود

ز خونِ چناں بے زباں چارپاے
چہ آمد بداں مردِ ناپاک راے

کمر بستہ ام لاجرم جنگجوے
از ایراں بکیں اندر آوردہ روے

سرش را بدیں گرزۂ گاو چہر
بکوبم نہ بخشایشش آرم نہ مہر

سخنہا چو بشنید از وار نواز
کشادہ شدش بر دلِ پاک راز

بدو گفت شاہ آفریدوں توئی
کہ ویراں کنِ تنبل و جادوئی

کجا ہوشِ ضحاک بر دستِ تست
کشادہ جہاں از کمر بستِ تست

ز تخمِ کیاں ما دو پوشیدہ پاک
شدہ رام با او ز بیمِ ہلاک

ہمے خفتن و خاست با جفتِ مار
چگونہ تواں بودن اے شہریار

فریدوں چنیں پاسخ آورد باز
کہ گر چرخ دادم اماں از فراز

ببرم پئے اژدہا را ز خاک
بشویم جہاں را ز ناپاک پاک

بباید شما را کنوں گفت راست
کہ آں بے بہا اژدہا فش کجاست

بر و خوب رویاں کشادند راز — مگر اژدہا را سر آری بگاز
بگفتند کو سوے ہندوستاں — بشد تا کند بندِ جادوستاں
ببرد سرِ بے گناہاں ہزار — ہراساں شدہ ہست از بد روزگار
کجا گفتہ بودش یکے پیش بیں — کہ پردختہ ماند ز تو ایں زمیں
فریدوں بگیرد سرِ تختِ تو — ہمیدوں فرو پژمرد بختِ تو
دلش زاں زدہ فال پر آتش ہست — ہماں زندگانی برو ناخوش است
ہمے خونِ دام و دد و مرد و زن — بریزد کند در یکے آب زن
مگر کو سر و تن بشوید بخوں — شود فالِ اختر شناساں نگوں
ہماں نیز ازاں مارہا بر دو کفت — برنجِ دراز ہست ماندہ شگفت
ازیں کشور آید بدیگر شود — ز رنجِ دو مارِ سیہ نغنود
بیامد کنوں گاہِ باز آمدنش — کہ جاے نباشد فراز آمدنش
کشاد آں نگارِ جگر خستہ راز — نہادہ بدو گوشِ گردن فراز

گریختنِ کندرو فرستادۂ ضحاک از پیشِ فریدوں و خبر بُردن بہ ضحاک

چو کشور ز ضحاک بودے تہی — یکے مایہ ور بُد بسانِ رہی
درا کندرو خواندندے بنام — بکندی زدے پیش بیداد گام
بکاخ اندر آمد دواں کندرو — درایواں یکے تاجور دید نو

نشستہ بآرام در پیشگاه — چو سروِ بلند از برش گرد ماه

بیکدست سروِ سهی شهرناز — بدستِ دگر ماه روی ارنواز

همه شهر یکسر پُر از لشکرش — کمربستگان صف زده بر درش

نه آسیمه گشت و نه پرسید راز — نیایش کنان رفت و بُردش نماز

برو آفرین کرد کاے شهریار — همیشه بزی تا بود روزگار

خجسته نشست تو با فرهی — که هستی سزاوارِ شاهنشهی

جهان هفت کشور ترا بنده باد — سرت برتر از ابرِ بارنده باد

فریدونش فرمود تا رفت پیش — بگفت آشکارا همه رازِ خویش

بفرمود شاهِ دلاور بدوے — که رو آلتِ تختِ شاهی بجوے

نبیذ آور و رامشگران را بخوان — به پیماے جام و بیاراے خوان

کسے کو برامش سزاے من است — ببزم اندرون دلکشاے من است

بیار انجمن کن برِ تختِ من — چنان چون بود درخورِ بختِ من

سخنها چو بشنید ازو کندرو — بکرد آنچه گفتش جهاندارِ نو

مے روشن آورد و رامشگران — هم اندر خورش با گهر مهتران

فریدون چو میخورد و رامش گزید — شبے کرد جشنے چنان چون سزید

چو شد بامدادان روان کندرو — برون آمد از پیشِ سالارِ نو

نشست از برِ بارهٔ راه جوے — سوے شاهِ ضحاک بنهاد روے

بیامد چو پیشِ سپهبد رسید — مر اورا بگفت آنچه دید و شنید

بدو گفت کاے شاهِ گردنکشان — ز برگشتنِ کارت آمد نشان

سہ مرد سرافراز با لشکرے | فراز آمدند از دگر کشورے
از ایں سہ یکے کہتر اندر میاں | بہ بالائے سرو و بچہر کیاں
بسال ست کہتر فزونیش بیش | ازاں مہتراں او نہد پائے پیش
یکے گرز دارد چو یک لخت کوہ | ہمی تابد اندر میانِ گروہ
باسپ اندر آمد بایوانِ شاہ | دو پرمایہ با او ہمیدوں براہ
بیامد بہ تختِ کئی بر نشست | ہمہ بند و نیرنگِ تو کرد پست
ہر آنکس کہ بود اندر ایوانِ تو | ز مردانِ مرد و ز دیوانِ تو
سر از بارہ یکسر فرو ریخت شاں | ہمہ مغز با خوں بر آمیخت شاں
بدو گفت ضحاک شاید بدن | کہ مہماں بود شاد باید بدن
چنیں داد پاسخ ورا پیشکار | کہ مہماں ابا گرزۂ گاو سار
بمردی نشیند در آرامِ تو | ز تاج و کمر بسترد نامِ تو
بہ آئینِ خویش آورد ناسپاس | چنیں گر تو مہماں شناسی شناس
بگفت ضحاک چندیں منال | کہ مہمانِ گستاخ بہتر بفال
چنیں داد پاسخ بدو کندرو | کہ آرے شنیدم تو پاسخ شنو
گر ایں نامور ہست مہمانِ تو | چہ کارستش اندر شبستانِ تو
کہ با خواہرانِ جہاندارِ جم | نشیند زند رائے بر بیش و کم
بیک دست گیرد رخِ شہرناز | بدیگر عقیقِ لبِ ارنواز
شبِ تیرہ گوں خود بتر زیں کند | بزیرِ سر از مشک بالیں کند
چہ مشک آں دو گیسوے دو ماہِ تو | کہ بودند ہموارہ دلخواہِ تو

بر آشفت ضحاک برسان گرگ
شنید این سخن آرزو کرد مرگ

بدشنام زشت و بآوائے سخت
شگفتے بشوریدو باشور بخت

بدو گفت ہرگز تو در خان من
ازیں پس نباشی نگہبان من

چنیں داد پاسخ ورا پیش کار
کہ ایدون گمانم من اے شہریار

کزیں پس نیابی تواز بخت بہر
بمن چوں دہی کد خدائیٔ شہر

یکے را بدہ درنداد ند جائے
ہمے گفت در دہ منم کد خدائے

بمرد آشتر ابلہے در رمہ
بدرویش داویم گفتا ہمہ

چو بے بہرہ باشی ز گاہ مہی
مرا کار سازندگی چوں دہی

زگاہ بزرگی چو موئے از خمیر
بروں آمدی ہم ترا چارہ گیر

ترا دشمن آمد بہ گاہ نشست
یکے گرزۂ گاو پیکر بدست

ہمہ بند و نیرنگ از رنگ برد
دلارام بگرفت و گاہ سپرد

چرا بر نسازی ہمے کار خویش
کہ ہرگز نیاید چنیں کار پیش

جہاندار ضحاک ازیں گفتگوے
بہ ہوش آمد و تیز بنہاد روے

بفرمود تا بر نہادند زیں
بداں راہ پویان باریک بیں

بیامد دماں با سپاہ گراں
ہمہ نرہ دیوان و جنگ آوراں

زبے راہ مر کاخ را بام و در
گرفت و بکیں اندر آورد سر

جنگِ ضحاک با فریدوں و بند کردنِ فریدوں او را بکوہِ دماوند

سپاہِ فریدوں چو آگہ شدند ۔۔ ہمہ سوے آں راہِ بے رہ شدند

ز اسپانِ جنگی فرو ریختند ۔۔ بداں جاے تنگی بر آویختند

ہمہ بام و در مردمِ شہر بود ۔۔ کسے کش ز جنگ آوری بہر بود

ہمہ در ہواے فریدوں بدند ۔۔ کہ از جورِ ضحاک پُر خوں بدند

ز دیوارہا خشت و از بام سنگ ۔۔ ق ۔۔ بکوے اندروں تیغ و تیرِ خدنگ

بیارید چوں ژالہ ز ابرِ سیاہ ۔۔ کسے را نہ بُد بر زمیں جائگاہ

بشہر اندروں ہر کہ برنا بُدند ۔۔ چو پیراں کہ در جنگ دانا بدند

سوے لشکرِ آفریدوں شدند ۔۔ ز نیرنگِ ضحاک بیروں شدند

ز آوازِ گرداں بتر قید کوہ ۔۔ زمیں شد ز نعلِ ستوراں ستوہ

بسر بر ز گردِ سپہ ابر بست ۔۔ بہ نیزہ دلِ سنگِ خارا بخست

خروشے بر آمد ز آتشکدہ ۔۔ کہ بر تخت اگر شاہ باشد ددہ

ہمہ پیر و برناش فرماں بریم ۔۔ یکا یک ز فرمانِ او نگذریم

نخواہیم برگاہ ضحاک را ۔۔ مر آں اژدہا دوشِ ناپاک را

سپاہی و شہری بکردار کوہ ۔۔ سراسر بجنگ اندروں ہم گروہ

ازاں شہرِ روشن یکے تیرہ گرد ۔۔ بر آمد کہ خورشید شد لاجورد

پس از رشک ضحاک شد چارہ جوے — ز لشکر سوے کاخ بنہاد روے

بہ آہن سراسر بپوشید تن — بداں تا نداند کس از انجمن

برآمد یکایک بکاخِ بلند — بدست اندروں شست یازی کمند

بدید آں سیہ نرگسِ شہرناز — پُر از جادوئی با فریدوں براز

دو رخسارہ روز و دو زلفش چو شب — کشادہ بنفرینِ ضحاک لب

بدانست کاں کار ہست ایزدی — رہائی نیابد ز دستِ بدی

بمغز اندرش آتشِ رشک خاست — بایوان کمند اندر افگند راست

نہ از تخت یاد و نہ جاں ارجمند — فرود آمد از بامِ کاخِ بلند

بچنگ اندروں آبگوں دشنہ بود — بخونِ پری چہرگاں تشنہ بود

ہماں تیز خنجر کشید از نیام — نہ بکشاد راز و نہ برگفت نام

ز بالا چو پے بر زمیں بر نہاد — بیامد فریدوں بکردارِ باد

بداں گرزۂ گاوسر دست بُرد — بزد بر سرش ترگ و کرد خرد

بیامد سروشِ خجستہ دماں — مزن گفت کورا نیامد زماں

ہمیدوں شکستہ ببندش چو سنگ — ببر تا دو کوہ آیدت پیش تنگ

بکوہ اندروں بہ بود بندِ اوے — نیاید برش خویش و پیوندِ اوے

فریدوں چو بشنید ناسود دیر — کمندے بیاراست از چرمِ شیر

بہ بندے ببستش دو دست و میاں — کہ نکشاید آں بندِ پیلِ ژیاں

نشست از برِ تختِ زرینِ اوے — بیفگند ناخوب آئینِ اوے

بفرمود کردن بدر بر خروش — کہ ہر کس کہ دارید بیدار ہوش

نباید کہ باشید با سازِ جنگ
نہ زین بارہ جوید کسے نام و ننگ

سپاہی نباید کہ با پیشہ ور
بیک روے جویند ہر دو ہنر

یکے کارورز و دگر گرزدار
سزاوارِ ہر کس پدیدست کار

چو این کارِ او جوید او کارِ این
پُر آشوب گردد سراسر زمین

بہ بند اندر است آنکہ ناپاک بود
جہان از کردارِ او باک بود

شما دیر مانید و خرم بوید
برامش سوے ورزشِ خود شوید

وزان پس ہمہ نامدارانِ شہر
کسے کو بد از زر و گنج بہر

برفتند با رامش و خواستہ
ہمہ دل بفرمانش آراستہ

فریدونِ فرزانہ بنواخت شان
ز راہِ خرد پایگہ ساخت شان

ہمہ پندِ شان داد و کرد آفرین
ہمے یاد کرد از جہان آفرین

ہمے گفت کین جایگاہِ من است
بفالِ اخترِ بختِ تان روشن است

کہ یزدانِ پاک از میانِ گروہ
برانگیخت ما را ز البرز کوہ

بدان تا جہان از بدِ اژدہا
بفرِ من آید شما را رہا

چو بخشایش آورد نیکی دہش
بنیکی بباید سپردن رہش

منم کدخدائے جہان سر بسر
نشاید نشستن بیک جاے بر

وگرنہ من ایدر ہمے بودمے
بسے با شما روز پیمودمے

جہان پیشِ او خاک دادند بوس
ز درگاہ برخاست آواے کوس

کہ تا اژدہا را برون آورید
بہ بندِ کمندِ چنان چون سزید

دمادم برون رفت لشکر ز شہر
وزان شہر نایافتہ ہیچ بہر

ببردند ضحاک را بستہ خوار به پشت هیونی برافگندہ زار
همی راند زیں کوہ تا شیرخواں جہاں را چو ایں بشنوی پیر خواں
بسا روزگارا کہ بر کوہ و دشت گزشتست و بسیار خواہد گزشت
بداں گونہ ضحاک را بستہ سخت سوئے شیرخواں برد بیداربخت
ہمے راند او را بکوہ اندروں ہمے خواست کآرد سرش را نگوں
بیامد ہم آنگہ خجستہ سروش بخوبی یکے راز گفتش بگوش
کہ ایں بستہ را تا دماوند کوہ ببر ہمچنیں تازیاں بے گروہ
مبر جز کسے را کہ نگزیردت بہنگام سختی بہ برگیردت
بیاورد ضحاک را چوں نوند بکوہِ دماوند کردش بہ بند
چو بندے براں بند بفزود نیز نبود از بدِ بخت ماندہ چیز
ازو نامِ ضحاک چوں خاک شد جہاں از بدِ او ہمہ پاک شد
گسستہ شد از خویش و پیوندِ او بماندہ بکوہ اندروں بندِ او
بکوہ اندروں جائے تنگش گزید نگہ کرد غارے بنش ناپدید
فروبست دستش بہ بندِ گراں بداں تا بہ سختی بماند دراں
بماند او بریں گونہ آویختہ وزو خونِ دل بر زمیں ریختہ
بیا تا جہاں را بہ بد نسپریم بکوشش ہمہ دستِ نیکی بریم
نباشد ہمے نیک و بد پایدار ہماں بہ کہ نیکی بود یادگار
ہماں گنج و دینار و کاخِ بلند نخواہد بدن مر ترا سودمند
سخن ماند از تو ہمے یادگار سخن را چنیں خوار مایہ مدار

فریدونِ فرخ فرشتہ نبود
زمشک و زعنبر سرشتہ نبود

بداد و دہش یافت آں نیکوئی
تو داد و دہش کن فریدوں توئی

فریدوں ز کارے کہ کرد ایزدی
نخستیں جہاں را بشست از بدی

یکے پیشتر بندِ ضحاک بود
کہ بیدادگر بود ناپاک بود

دویگر کہ کینِ پدر باز خواست
جہاں ویژہ بر خویشتن کرد راست

سہ دیگر کہ گیتی ز نابخرداں
بپالود و بستد ز دستِ بداں

جہانا چہ بدمہر و بدگوہری
کہ خود پرورانی و خود بشکری

نگہ کن کجا آفریدونِ گُرد
کہ از پیرِ ضحاک شاہی بُبرد

بہ بُد در جہاں پنج صد سال شاہ
بآخر شد و ماند ازو جائے گاہ

برفت و جہاں دیگرے را سپرد
بجز حسرت از دہر چیزے نبرد

چنینیم یکسر کہ و مہ ہمہ
تو خواہی شباں باش خواہی رمہ

انتخاب از

سکندر نامہ مولوی نظامی گنجوی

حمدِ باری تعالےٰ

1 خدایا جہاں پادشاہی تراست	زما خدمت آید خدائی تراست
2 پناہِ بلندی و پستی توئی	ہمہ نیستند آنچہ ہستی توئی
3 ہمہ آفریدست بالا و پست	توئی آفرینندۂ ہرچہ ہست
4 توئی برتریں دانش آموزِ پاک	ز دانش قلم راندہ بر لوحِ خاک
5 چو شد حجت پر خدائی درست	خرد داد بر تو گواہی نخست
6 خرد را تو روشن بصر کردۂ	چراغِ ہدایت تو بر کردۂ
7 توئی کآسماں را برافراختی	زمیں را گذرگاہِ او ساختی
8 توئی کافریدی ز یک قطرہ آب	گہرہائے روشن تر از آفتاب
9 تو آوردی از لطف جوہر پدید	بہ جوہر فروشاں تو دادی کلید
10 جواہر تو بخشی دلِ سنگ را	تو بر روئے جوہر کشی رنگ را
11 نبارد ہوا تا نہ گوئی ببار	نیارد زمیں تا نہ گوئی بیار
12 جہاں را بدیں خوبی آراستی	بروں زانکہ یاریگرے خواستی
13 ز گرمی و سردی و از خشک و تر	سرشتی بہ اندازۂ یکدگر
14 چناں برکشیدی و بستی نگار	کہ بہ زاں نیارد خرد در شمار

چنان بستی این طاقِ نیلوفری ‏ ‏ ‏ که اندیشه را نیست زو برتری

مهندس بسے جوید از رازِ شان ‏ ‏ ‏ نه داند که چون کردی آغازِ شان

نباید ز ما جز نظر کردنی ‏ ‏ ‏ دگر خفتنی بازیا خوردنی

زبان تازه کردن به اقرارِ تو ‏ ‏ ‏ نینگیختن علّت از کارِ تو

حسابے کزین بگذرد گمرهیست ‏ ‏ ‏ ز رازِ تو اندیشه بے آگهیست

بهرچه آفریدی و بستی طراز ‏ ‏ ‏ نیازت نه آیے از همه بے نیاز

چنان آفریدی زمین و زمان ‏ ق ‏ همان گردشِ انجم و آسمان

که چندانکه اندیشه گردد بلند ‏ ‏ ‏ سرِ خود بروں ناورد زین کمند

نبود آفرینش تو بودی خدا ے ‏ ‏ ‏ نباشد همه هم تو باشی بجاے

نه خلوت بدی کآفرینش نبود ‏ ‏ ‏ نه چون کرده شد بر تو زحمت فزود

ز تنظیمِ تو پیشِ تو هست و نیست ‏ ‏ ‏ اگر باشد و گر نه باشد یکیست

نه پرگندهٔ تا فراهم شوی ‏ ‏ ‏ نه افزودهٔ نیز تا کم شوی

کواکب تو بربستی افلاک را ‏ ‏ ‏ به مردم تو آراستی خاک را

توئی گوهر آماے چار آخشیج ‏ ‏ ‏ مسلسل کنِ گوهران در مزیج

حصارِ فلک برکشیدی بلند ‏ ‏ ‏ درو کردی اندیشه را شهربند

خرد تا بدو در نیابد ترا ‏ ‏ ‏ که تابِ خرد برنتابد ترا

وجودِ تو از حضرتِ تنگ بار ‏ ‏ ‏ کند پیکِ ادراک را سنگسار

ز خیالِ نظر خالی از راهِ تو ‏ ‏ ‏ ز گردندگی دور درگاهِ تو

سرے کز تو گردد بلندی گراے ‏ ‏ ‏ بافگندنِ کس نیفتد ز پاے

کسے را کہ قہرِ تو از پا فگند　　بپامردئے کس نہ گردد بلند

ہمہ زیر دستیم و فرماں پذیر　　توئی یاوری دہ توئی دستگیر

اگر پائے پیل است و گر پرّ ِ مور　　بہر یک تو دادی ضعیفی و زور

چو نیرو فرستی ز تقدیرِ پاک　　بہ مورے زمارے برآری ہلاک

چو بر داری از رہگذر دود را　　خورد پشّۂ مغزِ نمرود را

چو در لشکرِ دشمن آری رحیل　　بہ مرغاں کُشی فیل و اصحابِ فیل

گہ از نطفۂ نیک بختے دہی　　گہ از استخوانے درختے دہی

گہ آری خلیلے ز بُتخانۂ　　کنی آشنائے ز بیگانۂ

گہے با چنیں گوہرِ خانہ خیز　　چو طُوطا لبے را کنی سنگریز

کرا زہرۂ آں کہ از بیمِ تو　　کشاید زباں جز بہ تسلیمِ تو

زباں آوراں را بہ تو بار نیست　　کہ با مشعلہ گنج را کار نیست

بستانی زباں از رقیبانِ راز　　کہ تا رازِ سلطاں نگویند باز

مرا در غبارِ چنیں تیرہ خاک　　تو دادی دلِ روشن و جانِ پاک

گر آلودہ گردیم اندیشہ نیست　　کہ جز گردِ رہ خاک را پیشہ نیست

گر ایں خاک رو از گنہ تافتے　　بہ آمرزشِ تو کہ رہ یافتے

گناہِ من ار نامدے در شمار　　ترا نام کے بودے آمرزگار

شب و روز در شام و در بامداد　　تو بر یادی از ہر چہ آرم بہ یاد

چو اوّل شب آہنگِ خواب آورم　　بہ تسبیحِ نامت شتاب آورم

چو در نیم شب سر برآرم ز خواب　　ترا خوانم و ریزم از دیدہ آب

وگر بامداد است آہم بہ تست — ہمہ روز تا شب پناہم بہ تست

چو خواہم ز تو روز و شب یاوری — مکن شرمسارم درآں داوری

چناں دارم اے داورِ کارساز — کزیں بانیازاں شوم بے نیاز

پرستندۂ کز رہِ بندگی — ق کند چوں توئے را پرستندگی

دریں عالم آباد گردد بہ گنج — درآں عالم آزاد گردد ز رنج

پدید آورِ خلق و عالم توئی — تو میرانی و زندہ کن ہم توئی

مرا نیست از خود حسابے بدست — حسابے من از تست چندانکہ ہست

بدو نیک را از تو آید کلید — ز تو نیک و از من بد آید پدید

تو نیکی کنی من نہ بد کردہ ام — کہ بد را حوالت بہ خود کردہ ام

ز تست اولیں نقش را سرگزشت — بہ تست آخریں حرف را بازگشت

ز تو آیتے در من آموختن — ز من دیو را دیدہ بر دوختن

چو نامِ توام جاں نوازی کند — بہ من دیو کے دستبازی کند

ندارم روا با تو از خویشتن — کہ گویم توئی باز گویم کہ من

گر آسودہ ور ناتواں میزیم — چناں کافریدی چناں میزیم

بامیدم چنانست زاں بارگاہ — ق کہ چوں من شوم دور ازیں کارگاہ

فروریزم از نظمِ ترکیبِ خویش — دگرگونہ گردم ز ترتیبِ خویش

کند باد پرگندہ خاکِ مرا — نہ بیند کسے جانِ پاکِ مرا

پژوہندۂ حالِ سربستِ من — نہد تہمتِ نیستی بر ہستِ من

زغیب آں نمودارش آری بدست — کزیں غائب آگاہ گردد کہ ہست

چو بر ہستیٔ تو منِ سست راے | ق بسے حجت انگیختم دلکشاے
تو نیز ار شود عہدِ من در نہفت | خبر دہ کہ جاں ماند گر خاک خفت
چناں گرم کن عزمِ را ایم بہ تو | کہ خُرّم دل آیم چو آیم بہ تو
ہمہ ہمرہاں تا بدر با منند | چو من رفتم ایں دوستاں دشمنند
اگر چشم و گوش است و گر دست و پاے | ز من باز مانند یک یک بجاے
توئی آنکہ تا من منم با منی | ازیں در مبادم تہی دامنی
دریں رہ کہ سر بر درے میزنم | بامیدِ تاجے سرے مے زنم
سرے کاں ازیں در ندارم دریغ | بہ از تاج بخشی بداں سر نہ تیغ
ز حکمے کہ آں در ازل راندۂ | نگردد قلم زانچہ گرداندۂ
ولیکن بخواہشِ منِ حکم کش | کنم زیں سخنہا دلِ خویش خوش
تو گفتی ہر آں کس کہ در رنج و تاب | دعاے کند من کنم مستجاب
چو عاجز رہانندہ دانم ترا | دریں عاجزی چوں نخوانم ترا
بلے کارِ تو بندہ پروردن است | مرا کار با بندگی کردن است
دو کار است با فرّ و فرخندگی | خداوندی از تو ز ما بندگی
شکستہ چناں گشتہ ام بلکہ خُرد | کہ آبادیم را ہمہ باد بُرد
توئی کز شکستم رہائی دہی | وگر بشکنی مومیائی دہی
درآں نیم شب کز تو جویم پناہ | بہ مہتابِ فضلم برافروز راہ
نگہدارم از رخنۂ رہزناں | مکن شاد بر من دلِ دشمناں
بہ شکرم رساں اوّل آنگہ بہ گنج | نخستم صبوری دہ آنگاہ رنج

گرم در بلائے کُنی مبتلا
نخستم صبوری دہ آنگہ بلا

بلائے کہ باشم درآں ناصبور
زمن دُور دارا ے زبیداد دور

گرم بشکنی ور نہی در نورد
ق کفِ خاک خواہی من خواہ گرد

بروں افتم از خود بپر گندگی
نیفتم بروں با تو از بندگی

بہ ہر گوشہ کافتم ثنا خوانمت
بہ ہر جا کہ باشم خدا دانمت

قرار ہمہ ہست . بر نیستی
توئی آنکہ بر یک قرار ایستی

پژوہندہ را یاوہ زاں شد کلید
کز اندازۂ خویشتن در تو دید

کسے کز تو در تو نظارہ کند
ورقہائے بیہودہ پارہ کند

نشاید تُرا جز بہ تو یافتن
عناں باید از ہر درے تافتن

نظر تا باینجاست منزل شناس
چو زیں بگذری در دل آید ہراس

سپردم بہ تو مایۂ خویش را
تو دانی حسابِ کم و بیش را

مناجاتِ جلّ و علاو تضرُّع نمودن و نیایشِ باری تعالےٰ

بزرگا بزرگی دہا بےکسم
توئی یاوری بخش و یاری رسم

نیاوردم از خانہ چیزے نخست
تو دادی ہمہ چیزِ من چیز تست

چو کردی چراغِ مرا نور دار
زمن بادِ مشعل کُشاں دُور دار

بکشتن تو دادی تنومندیم
بدہ زانچہ کشتم . برومندیم

کریوہ بلند است و سیلاب سخت
مپیچاں عنانِ من از راہِ رخت

ازیں سیل گاہم چناں در گذار
کہ پُل نشکند بر من ایں رودبار

عقوبت مکن عذر خواه آمدم / بدرگاهِ تو روسیاه آمدم

سیاهِ مرا ہم تو گرداں سپید / مگر دانم از درگہت نا امید

سرشتِ مرا کافریدی زخاک / سرشتہ تو کردی بہ ناپاک پاک

اگر نیکم و گر بدم در سرشت / قضائے تو ایں نقش برمن نوشت

خداوندِ مائی و ما بنده ایم / بہ نیروے تو یک بیک زنده ایم

ہرانچہ آفرید است بیننده را / نشاں مے دہد آفریننده را

مرا ہست بینش نظرگاهِ تو / چگونہ نہ بینم بدو راهِ تو

ہمہ صورتے پیشِ فرہنگ ورائے / بہ نقّاشِ صورت بود رہنمائے

ترا بینم از ہرچہ پرداختست / کہ ہستی تو سازنده او ساختست

بسے منزل آمد زمن تا بہ تو / نشاید ترا یافت الّا بہ تو

اساسے کہ در آسمان و زمی ہست / باندازهٔ فکرتِ آدمی است

شود فکرت اندازه را رہنموں / سر از حدِّ اندازه نارد بروں

بہ ہر پایهٔ دست چنداں رسد / کہ آں پایہ را حد بپایاں رسد

چو پایاں پذیرد حدِ کائنات / نماند در اندیشہ دیگر جہات

نیندیشد اندیشہ افزوں ازیں / کہ ہستی نہ بلکہ بیروں ازیں

برآں دارم اے مصلحت خواهِ من / کہ باشد سوئے مصلحت راهِ من

رہے پیشم آور کہ انجام کار / تو خوشنود باشی و من رستگار

جزیں نیستم چارهٔ در سرشت / کہ سر برنگردانم از سرنوشت

نویسم خطے در نیایش گری / مسجّل بہ امضائے پیغمبری

گواہی برو آرم از چار یار — کہ صد آفریں باد بر ہر چہار
نگہدارم آں خطِ خوبے بجاں — چو تعویذ بر بازوے خودنہاں
دراں داوری گاہ چوں تیغِ تیز — کہ ہم رُستخیز است و ہم رَستخیز
چو پرّاں شود نامہا سوے مرد — من آں نامہ را برکشایم نورد
نمایم کہ چوں حکمرانی درست — بریں حکم راں داں دگر حکمِ تست
امیدم بتو ہست زاندازہ بیش — مکن نا امیدم ز درگاہِ خویش
ز صد گرچہ مرکب بروں راندہ ام — براہِ تو در نیم رہ ماندہ ام
فرود آر ہم دم بدرگاہِ خویش — مگرداں سرِ رشتہ از راہِ خویش
زمن جستن و رہ نمودن ز تو — بجاں آمدن جاں فزودن ز تو
چو بازارِ من بے من آراستی — ق — بداں رسم و آئیں کہ میخواستی
ز رونق مبر نقشِ آرایشم — نصیبے دہ از گنجِ بخشایشم
چہ خواہی زمن با چنیں بودِ سُست — ہماں گیر نابود. بودم نخست
مراں چوں نظر بر من انداختی — مزن مقرعہ چونکہ بنواختی
چو دادیم ناموسِ نام آوراں — بدہ دادم اے داورِ داوراں
تو دادی مرا پایگاہِ بلند — توام دستگیر اندریں پاے بند
سرے را کہ بر سر نہادی کلاہ — مبیند از در پاے ہر خاکِ راہ
دلے را کہ شد بر درت رازدار — ز دریوزۂ ہر درے باز دار
نکو کن چو کردارِ خود کارِ من — مکن کار با من چو کردارِ من
نظامی در آں بارگاہِ رفیع — نیارد بجز مصطفےٰ را شفیع

سببِ نظمِ کتاب

شبے چوں سحر زیور آراستہ
زچندیں دعاے سحر خواستہ

زمہتابِ روشن جہاں تابناک
بروں ریختہ نافہ از نافِ خاک

تہی گشتہ بازارِ خاک از خروش
ز بانگِ جرسہا بر آسودہ گوش

رقیبانِ شب گشتہ سرمستِ خواب
فرو بُردہ سرِ صبحِ صادق بآب

من از شغلِ گیتی برافشاندہ دست
بزنجیرِ فکرت شدہ پاے بست

کشادہ دل و دیدہ بر دوختہ
ق بره داشتن خاطر افروختہ

کہ چوں بایدم طرحے ساختن
شکارے دراں مطرح انداختن

فگندہ سرم را سراسیمہ وار
چو بالینِ گوراں بہ گوراں نگار

سرم بر سرِ زانو آوردہ جاے
زمیں زیرِ سر آسماں زیرِ پاے

قرارے نہ در نبض و اعضاے من
سرِ من شدہ کرسئے پاے من

بہ جولانِ اندیشۂ رہ نورد
ز پہلو بہ پہلو شدم گرد گرد

تنِ خویش بر گوشہ بگذاشتہ
بصحراے جاں توشہ برداشتہ

گہ از لوحِ ناخواندہ عبرت پذیر
گہ از صحفِ پیشینیاں درس گیر

چو شمع آتش افتادہ در باغِ من
شدہ باغِ من آتشیں داغِ من

گدازندہ چوں موم در آفتاب
بموے چناں بستہ در دیدہ خواب

مگر جادواں از من آموختند
کہ از مومِ من خواب را دوختند

دراں رہگذرہاے اندیشہ ناک
پراگندہ شد در سرم مغزِ پاک

درآمد بمن خوابے از جوشِ مغز — درآں خواب دیدم یکے باغِ نغز

کزاں باغِ رنگیں رطب چیدمے — وزو دادمے ہر کہ را دیدمے

مؤذن برآورد بانگِ قنوت — کہ سُبحانَ حیِّ الّذی لایموت

رطب چیں درآمد ز نوشینہ خواب — دماغے پر آتش دہانے پر آب

درآمد ز من نالۂ ناگہی — کز اندیشہ پر گشتم از خود تہی

چو صبحِ سعادت درآمد پگاہ — شدم زندہ چوں باد در صبحگاہ

شب افروز شمعے برافروختم — ز اندیشہ چوں شمع مے سوختم

ق دلم با زباں در سخن پروری — چو ہاروت و زہرہ بافسونگری

کہ بے شغل چندیں نباید نشست — دگر بارہ طرزِ نو آرم بدست

نوائے غریب آورم در سرود — دہم جانِ پیشینیاں را درود

برآرم چراغے ز پروانۂ — درختے نشانم ز یک دانۂ

کہ ہر کہ افگند میوۂ زیں درخت — نشانندہ را گوید اے نیک بخت

بشرطیکہ مشتے فرومایگاں — نہ دزدند کالائے ہمسائگاں

گرفتم سرِ تیز ہوشاں منم — شہنشاہِ گوہر فروشاں منم

ہمہ خوشہ چینند و من دانہ کار — ہمہ خانہ پرداز و من خانہ دار

دریں چارسو چوں نہم دستگاہ — کہ ایمن نباشم ز دزدانِ راہ

کہ دارد دکانے دریں چارسو — کہ رخنہ ندارد ز بسیار سو

چو دریا چرا ترسم از قطرہ دزد — کہ ابرم دہد بیش ازیں دستمزد

اگر بر فروزی چو مہ صد چراغ — ز خورشید باشد برو نام داغ

نظامی کہ نظمِ دری کارِ اوست
دری نظم کردن سزاوارِ اوست

حکایت بر سبیلِ تمثیل

شنیدم کہ رندے جگر تافتہ
درستے کہن داشت نو یافتہ

شنیدہ ز پیرانِ دینار سنج
کہ زر زر کشد در جہاں گنج گنج

بہ بازار شد تا بزر زر کشد
بیک مغربی مغربی در کشد

بہ دکّانِ جوہر فروشے رسید
کہ زر بیشتر زاں بیک جا ندید

فروریختہ زر یک انبار چست
قراضش قراضہ درستش درست

بامیدِ آں گنج دیوار بست
بینداخت دینارِ خود را ز دست

چو دینارش از دست پرواز کرد
سوئے گنجِ صرّاف سر باز کرد

فروماند مرد از زر انگیختن
وزاں یک عدد در صد آمیختن

بزاری نمود از پئے زر خروش
بنالید بر مردِ گوہر فروش

کہ از ملکِ دنیا بچندیں درنگ
درستِ زرے آوردہ بودم بچنگ

شنیدم نہ از زیرکی زابلہی
کہ زر زر کشد چوں برابر نہی

بہ گنجینۂ ایں دکاں تاختم
زرِ خود بدیں زر بر انداختم

مگر گردد آں زر بدیں ریختہ
خود ایں زر بداں زر شد آمیختہ

بخندید صرّافِ آزاد مرد
ور آمیزشِ زر بدو قصہ کرد

کہ بسیار تاید بر اندکے
یکے بر صد آید نہ صد بر یکے

ہر آں کس کہ شد زد بنگاہِ من
بس است ایں مثل شحنۂ راہِ من

بسا آسیا کو غم نان بود / چو بینند مزدور دیوان بود

ز دزداں مرا بس شد این دست مزد / که بر من نیارند زد بانگِ دزد

سیاہاں که تاراجِ ره میکنند / ق بدزدی جہانرا سیه مے کنند

بروز آتشے بر نیارند گرم / که دیده ہمے دارد از دیده شرم

دبیراں نگر تا بروزِ سپید / قلم چوں تراشند از مشک بید

نہانِ مرا آشکارا بُرند / ز گنجه است اگر تا بخارا برند

بخرند کالا که پنہاں بود / که کالائے دزدیده ارزاں بود

ولیکن چو عیب آشکارا شود / دلِ دوست خود بے مدارا شود

اگر دزد برده برآرد نفیر / بُرد دستِ او شحنۂ دزدگیر

بہا من گذارم که خود روزگار / بہر نیک و بد باشد آموزگار

ترازوے گردونِ گرداں بسیج / نماند و نه ماند نسنجیده ہیچ

بیا ساقی از مے نشاں ده مرا / ازاں داروے بے ہشاں ده مرا

ازآں داروے تلخ بیهش کنم / مگر خویشتن را فرامش کنم

در حسب حال و سر انجام روزگار

نظامی بسا صاحب آوازۂ / کہن گشتی و ہمچناں تازۂ

چو شیراں به سر پنجه بکشاے چنگ / چو روبه میارائے خود را به رنگ

شنیدم که روباهِ رنگیں بروس / خود آرائے باشد برنگِ عروس

چو باراں بود روزے یا باد و گرد / بروں ناورد موے خویش از نورد

به کنجے کند بے علف جائے خویش ‏— نه لیسد مگر دست یا پائے خویش
پئے پوستیں خونِ خود را خورد ‏— همه کس تن او پوست را پرورد
سر انجام کآید اجل سوئے او ‏— وبالِ تنِ او شود موئے او
بداں مو پئے قصدِ خونش کنند ‏— برسوائی از تن برونش کنند
بساطے چه باید بر آراستن ‏— کزو ناگزیر است برخاستن
بهر آں جانور کو خود آرائے نیست ‏— طمع را بآزارِ او رائے نیست
بروں آئے زیں پردهٔ هفت رنگ ‏— که زنگی بود آئینه زیر زنگ
بس ایں جادویها بر انگیختن ‏— چو جادو به کس در نیا میختن
نه کوگردِ سرخی نه لعلِ سپید ‏— که جوینده باشد ز تو نا امید
بمردم در آمیز اگر مردمی ‏— که با آدمی خوگر است آدمی
اگر کانِ گنجی نیائی بدست ‏— بسے گنج زینگونه در خاک هست
چو دور افتد از میوه خور میوه دار ‏— چه خرما بود نخل بن را چه خار
چه گنجیست کآں ارمغانیم نیست ‏— دریغا جوانی جوانیم نیست
چو میوه رسیده شود شاخ را ‏— کدیور فرامش کند کاخ را
جوانی شد و زندگانی نماند ‏— جهاں گو ممال چوں جوانی نماند
جوانی بود خوبئے آدمی ‏— چه خوبی رود کے بود خرمی
چو پے سست و بوسیده شد استخواں ‏— دگر قصهٔ خوبروئی مخواں
غرورِ جوانی چو از سر گذشت ‏— ز گستاخ کاری فروشوے دست
بهی چهرهٔ باغ چنداں بود ‏— که شمشام بالاله خنداں بود

چو بادِ خزانی در اُفتد بہ باغ
زمانہ دہد جائے بلبل بہ زاغ

بود برگ ریزاں ز شاخِ بلند
دلِ باغباں زو شود دردمند

ریاحیں ز بستاں شود ناپدید
درِ باغ را کس نجوید کلید

بنال اے کہن بلبلِ سالخورد
کہ رخسارۂ سرخ گل گشت زرد

دوتا شد سہی سروِ آراستہ
کدیور شد از باغ برخاستہ

چو تارِ یخ پنجہ در آمد بسال
دگرگونہ شد برشتابندہ حال

سر از بارِ سنگی در آمد بسنگ
جمانہ بتنگ آمد از راہِ تنگ

فرو ماند دستم ز مے خواستن
گراں گشت پایم ز برخاستن

تنم گونۂ لاجوردی گرفت
گلم سُرخی انداخت زردی گرفت

ہیونِ روندہ زرہ ماندہ باز
ببالیں گہ آمد سرم را نیاز

ہماں بودِ چوگانۂ بادپاے
بصد زخمِ چوگاں نجنبد ز جاے

طرب را بہ میخانہ گم شد کلید
نشانِ پشیمانی آمد پدید

بر آمد ز کوہ ابرِ کافور بار
مزاجِ زمیں گشت کافور خوار

گہے دل بر فتن گرایش کند
گہے خواب را سرستائش کند

مرا برف بارید بر پرِّ زاغ
نشاید چو بلبل تماشائے باغ

سر از لہو پیچید و گوش از سماع
کہ نزدیک شد کوچ را وداع

بوقتِ چنیں کنج بہتر ز کاخ
کہ دوراں کند دستبازی فراخ

تماشاے پروانہ چنداں بود
کہ شمعِ شب افروز خنداں بود

چو از شمع خالی کنی خانہ را
نہ بینی دگر نقشِ پروانہ را

بروزِ جوانی و نوزادگی — زدم لافِ پیری و اُفتادگی

کنوں کے بہ غم شادمانی کنم — بہ پیرانہ سر چوں جوانی کنم

چو بوسیدہ چوبے کہ در کنجِ باغ — فروزندہ باشد بشب چوں چراغ

شب افروز کرمے کہ تابد ز دور — ز بے نورئے شب زند لافِ نور

اگر دیدمے در خود افزایشے — طلب کردمے جائے آسائشے

بہ آسودگی عمر نو کردمے — جہاں را بشادی گرو کردمے

ق

چو روزِ جوانی بہ پایاں رسید — سپیدہ دم از مشرق آمد پدید

بہ تدبیرِ آنم کہ سر چوں نہم — چگونہ پے از کار بیروں کُنم

سرے کو سزاوار باشد بہ تاج — سریں گاہ او مشک باشد نہ عاج

ق

ازیں پیش کایں ہفت پرکارِ تیز — کند خطِّ عمرِ مرا ریز ریز

در آرم بہ ہر زخمۂ دستِ خویش — نگہدارم آوازۂ ہستِ خویش

بہر مہرۂ دستبازی کنم — بہ واماندِ خود چارہ سازی کنم

چو ہموارِ گیلم ازیں پل گذشت — بہ گیلاں ندارم سر بازگشت

دریں راہ خوابیدہ چوں من بسے است — نیارد کسے یاد کاینجا کسے است

ق

بیاد آورائے تازہ کبکِ دری — کہ چوں بر سرِ خاکِ من بگذری

گیا بینی از خاکم انگیختہ — سرے سودہ بالیں فرو ریختہ

ہمہ خاکِ فرشِ مرا بردہ باد — نہ کردہ ز من ہیچ ہم عہد یاد

نہی دست بر شوشۂ خاکِ من — بیاد آری از گوہرِ پاکِ من

فشانی تو بر من سرشکے ز دور — فشانم من از آسماں بر تو نور

دعاے تو بر ہر چہ دارد شتاب — من آمین کنم تا شود مستجاب

درودم رسانی رسانم درود — بیائی بیایم زگنبد فرود

مرا زندہ پندار چوں خویشتن — من آیم بجان گر تو آئی بہ تن

مداں خالی از ہمنشینی مرا — کہ بینم ترا گر نہ بینی مرا

لب از خفتۂ چند خامش مکن — فرو خفتگاں را فرامش مکن

چو اینجا رسی مے در افگن بجام — سوے خوابگاہِ **نظامی** خرام

چہ پنداری اے خضرِ فرخندہ پے — کہ از مے مرا ہست مقصود مے

ازاں مے ہمہ بیخودی خواستم — وزاں بیخودی مجلس آراستم

مرا ساقی از وعدۂ ایزدیست — صبوح از خرابی مے از بیخودیست

وگرنہ بہ ایزد کہ تا بودہ ام — بہ مے دامنِ لب نیالودہ ام

گر از مے شدم ہرگز آلودہ کام — حلالِ خدا بر نظامی حرام

بیا ساقی از سر بنہ خواب را — مئے ناب دہ عاشقِ ناب را

مئے کو چو آب زلال آمدہ است — بہ ہر چار مذہب حلال آمدہ است

نہ آں مے کہ آمد بمذہب حرام — مئے کاصلِ مذہب بدو شد تمام

گفتار در نصیحت

دلا تا بزرگی نیاری بدست — بجائے بزرگاں نباید نشست

بزرگیت باید دریں دسترس — بیادِ بزرگاں بر آور نفس

سخن تا نپرسند لب بستہ دار — گہر نشکنی تیشہ آہستہ دار

نہ پرسیدہ ہر کو سخن یاد کرد ہمہ گفتۂ خویش بر باد کرد

بہ بے دیدہ نتواں نمودن چراغ کہ جز دیدہ را دل نخواہد بباغ

چو در خوردِ گوئندہ ناید جواب سخن یادہ گفتن نباشد صواب

سخن گفتن آنگہ بود سودمند کز آں گفتہ آوازہ گردد بلند

دہن را بہ مسمار بر دوختن بہ از گفتن و گفتہ را سوختن

چہ میگویم اے نانیوشندہ مرد ترا گوش بر قصۂ خواب و خورد

چہ دانی کہ من خود چہ فن میزنم دہل بر درِ خویشتن میزنم

متاعِ گراں مایہ دارم بسے نیارم بروں تا نخواہد کسے

متاعِ گراں مایہ کاسد مباد وگر باد جز عیبِ جاسد مباد

خریدارِ دُر چوں صدف دیدہ دوخت بدیں کاسدی دُر نشاید فروخت

مرا با چنیں گوہرِ ارجمند ہمے حاجت افتد بہ گوہر پسند

نیوشندۂ خواہم از روزگار کہ گویم بدو رازِ آموزگار

بکاوم من الماس از کانِ خویش کنم بستہ با جانِ او جانِ خویش

زمانہ چنیں پیشہا پرورد یکے دُر ستاند یکے دُر دہد

دلے کو کہ بے جاں خراشے بود کمندے کہ بے دور باشے بود

اگر نخلِ خرما نباشد بلند ز تاراجِ ہر طفل یابد گزند

مگر مار بر گنج از انجا نشست کہ تا رایگاں گنج ناید بہ دست

بسختہ تواں پاس رہ داشتن بہ خاکستر آتش نگہداشتن

ازیں خوے خوش کاں سرشتِ منست بسے رخنہ در کار و کشتِ منست

دگر رہرواں کیں کمر بستہ اند — بہ خوے بد از رہزناں رستہ اند

بداں تا گریزند طفلانِ راہ — چو زنگی چرا گشتہ باید سیاہ

براہے کہ خواہم شدن سخت کش — رہ آوردِ من بس بود خوے خوش

بہ خوے خوش آمودہ شد گوہرم — بریں نیستم ہم بریں بگذرم

چو از بہرِ ہر کس دُرے سفتن است — سرودے ہم از بہرِ خود گفتن است

نہ چندیں سخن گو سخن یاد دار — سخن را منم در جہاں یادگار

سخن چوں گرفت استقامت بمن — اقامت کند تا قیامت بمن

منم سرو پیرائے باغِ سخن — بخدمت کمر بستہ چوں سرو بن

فلک وار دور از فسوسِ ہمہ — سر آمد و لے پائے بوسِ ہمہ

چو برجیس در جنگِ ہر بدگُماں — کماں دارم و بر ندارم کماں

چو زہرہ درم در ترازو نہم — و لے چوں ہم بے ترازو دہم

نخندم براندوہِ کس برق وار — کہ از برقِ من درمن افتد شرار

بہ ہر خار چوں گل صلائے زنم — بہ ہر زخم چوں نے نوائے زنم

مگر آتش است ایں دلِ سوختہ — کہ از خار خوردن شد افروختہ

چو دریا شدم دشمنِ عیب شوے — نہ چوں آینہ دوستِ عیب جوے

بخواہندگاں بخشم آں مایہ گنج — کہ از باز دادن نیایم بہ رنج

نمایم جو و گندم آرم بجائے — نہ چوں جو فروشانِ گندم نمائے

پس و پیش چوں آفتابم یکیست — فروغم فراواں فریب اندکیست

پسِ ہیچ پشتے چناں نگذرم — کہ در پیشِ رویش خجالت برم

زبد گوے بد گفتہ پنہاں کنم　　بہ پاداشِ نیکش پشیماں کنم

نگویم بد اندیش را نیز بد　　کزاں گفتہ باشم بد اندیشِ خود

بدیں نیکی آرند بر من فرود　　زنیکان و از نیکناماں درود

وزیں حال گر نیز گرداں شوم　　زیارنگِ نیک مرداں شوم

شوم بر ورم ریزہ خود دُر فشاں　　کنم سرکشی لیک با سرکشاں

زبے آلتی وا نماندم بہ کُنج　　جہاں باد واز باد ترسد ترنج

زشاہانِ گیتی دریں غارِ ژرف　　کرا بود چوں من حریفِ شگرف

کہ در دست بر ہیچ رنگیں گلے　　زمن عالی آوازتر بلبلے

زہر دل نشے دفتر آراستہ　　بہر نکتۂ خامۂ خواستہ

پذیرفتہ از ہر فنے روشنی　　جداگانہ در ہر فنے یک فنی

شکر دانم از ہر لب انگیختن　　گلابے زہر دیدۂ ریختن

کسے را کہ در گریہ آرم چو آب　　بخندانمش باز چوں آفتاب

بدستم در از دولتِ خوش عناں　　طبر زد چنیں شد طبر خوں چناں

توانم درِ زہد بر دوختن　　بہ بزم آمدن مجلس افروختن

ولیکن درختے من از گوشہ رست　　زجا گر بجنبم شود بیخ سست

چلہ چوں چہل گشت و خلوت ہزار　　بہ بزم آمدن دور باشد زکار

بہ ہنگام سیل آشکارا شدن　　نشاید زرے تا بخارا شدن

ہماں بہ کہ با اینچنیں بادِ سخت　　ق　برون ناورم چوں گل از گوشہ رخت

بخود کم شوم خلق را رہنمائے　　ہمایوں زکم دیدن آمد ہمائے

سرم پیچد از خفتن و تاختن | ق | نه دانم دگر چارهٔ ساختن

جز این کز سخن مشگ‌فانم گلے | بر آں گل زنم ناله چوں بلبلے

اگر به ز خود گلبنے دیدمے | گلِ سُرخ یا زرد زو چیدمے

چو از رانِ خود خورد باید کباب | چه گردم بدریوزه چوں آفتاب

نشینم چو سیمرغ در گوشهٔ | دہم گوش را از دہن توشهٔ

ملالت گرفت از من ایام را | بگنج ارم بردم آرام را

درِ خانه را چوں سپہرِ بلند | زدم بر جہاں قفل و بر خلق بند

ندانم که دوراں چساں میرود | چه نیکو چه بد در جہاں مے رود

یکے مرده شخصم بمردی رواں | نه از کاروانی نه از کارواں

بصد رنجِ دل یک نفس میزنم | بداں تا نخسپم جرس میزنم

ندانم کسے کو بجان و به تن | مرا دوست تر دارد از خویشتن

ز مہرِ کساں روے برتافتم | کسِ خویش را خویشتن یافتم

برِ عاشقاں گز بدی بد شوم | ق | ہماں به که معشوقِ خود خود شوم

گرم نیست روزی ز مہرِ کساں | خدایست رزّاق و روزی رساں

درِ حاجت از خلق بربسته به | ز دریوزهٔ ہر درے رسته به

مرا کاشکے بودے آں دسترس | که ننگ آرمے حاجتِ کس به کس

دریں منزلِ خاکی از بیمِ خوں | نیارم سر از خطِ فرماں بروں

ببیں حالِ منزل گنے چوں بود | که زندانیئے منزلِ خوں بود

درِ خلق از گل براندوده ام | دریں ره بدیں دولت آسوده ام

چہل روز خود را گرفتم زکام — کا دیم از چہل روز گردد تمام

چو در چار بالش ندیدم درنگ — نشستم دریں چار دیوارِ تنگ

تر و خشک از اشک و رخسارِ من — بہ کہگل در اندود دیوارِ من

زہر جو کہ انداختم در خراس — دُرے باز دادم بہ گوہر شناس

ہزار آفریں بر سخن پرورے — کہ بر سازد از ہر جوے جوہرے

تن اینجا بہ پستِ جویں ساختن — دل آنجا بگنجینہ پرداختن

ببازی نبردم جہاں را بسر — کہ شغلے دگر بود جز خواب و خور

نخفتم شبے شاد بر بسترے — کہ نکشادم آں شب ز دانش درے

ضمیرم نہ زن بلکہ آتش زن است — کہ مریم صفت بکر و آبستن است

تقاضاے آں شحنے چوں آیدش — کہ از سنگ و آہن بروں آیدش

بدیں دلفریبی سخنہاے بکر — بسختی تواں زادن از راہِ فکر

سخن گفتن و بکرِ جاں سفتن است — نہ ہر کس سزاے سخن گفتن است

بہ دُرّے سفالینہ را سفتہ گیر — سرودے بکر یا بہ در گفتہ گیر

بیندیش زاں دشتہاے فراخ — کز آوازہ گردد گلو شاخ شاخ

چو بر سکۂ شاہ زر مے زنی
چناں زن کہ گر بشکند نشکنی

انتخاب از
کلیاتِ صائب

نیست دلگیری ز دنیا بندۂ تسلیم را
آتشِ نمرود گلزار است ابراہیم را

در دلِ دریا بساحل می‌تواند بست او
ہر کہ گیرد وقتِ طوفاں دامنِ تسلیم را

گر کنی دل را چو سرو آزاد از فکرِ بہشت
زیرِ پائے خویش بینی کوثر و تسنیم را

کشتئ طوفانی از ساحل ندارد شکوہ
نیست دلگیری ز ملکِ فقر ابراہیم را

گر بامرِ حق ترا اعضا شود فرماں پذیر
بہ کہ چوں شاہاں کنی تسخیرِ ہفت اقلیم را

وائے بر کوتاہ بینائے کہ می‌دانند حق
با ہزاراں خطِ باطل صفحۂ تقویم را

نیست صائب سرو را فکرِ خزان و نو بہار
در دلِ آزادہ رہ نبود امید و بیم را

رنگیں ترا ز حناست بہار و خزانِ ما
بر دستِ خویش بوسہ زند باغبانِ ما

دست از کمندِ جاذبہ کوتہ نمے کنیم
تا شیرِ مستِ راہ نگردد کتانِ ما

چوں بوئے پیرہن بنظر مے خرند خلق
گردے کہ خیزد از طرفِ کاروانِ ما

الماس را بہ نیم نظر مے کند عقیق
داغیکہ شد سہیلِ دلِ خونچکانِ ما

چوں صبح در محبتِ خورشید دادقیم
ایں تپک دل نمیرود از استخوانِ ما

ما خصم را ز راهِ تو اضع کنیم دوست
بیروں برد ز تیر کجی را کمانِ ما

چوں سبزه گرچه تیغ زبانیم سر بسر
بندے نشد ست بے ثمری زبانِ ما

قانع بیک سراسرِ خشک ست از جہاں
چوں موجۂ سراب دلِ خوش عنانِ ما

ماند ست ہمچو دامنِ قامدں بزیرِ خاک
دامانِ دل ز لنگرِ خوابِ گرانِ ما

از بال و پر غبارِ تمنّا فشانده ایم
بر شاخِ گل گراں نبود آشیانِ ما

ما چشمِ خویش حلقۂ ہر در نمے کنیم
خاکِ مرادِ ماست ہماں آستانِ ما

صائب بلند مرتبه چوں آسماں شود
بر ہر زمیں که سایه کند باغبانِ ما

بدنیا ساختم مشغول چشمِ روشنِ دل را
با ایں یکمشتِ گل مسدود کردم روزنِ دل را

ندانستم که خواهد رفت چندیں خار در پایم
شکستم بے سبب در خرقۂ تن سوزنِ دل را

فریبِ جسم خوردم مشتم در گل نشست آخر
ہمی ماندم بجا گرمے گرفتم دامنِ دل را

مرا گر ہیزمِ دوزخ کند افسوس جا دارد
که بے برگ از ثمر کردم نہالِ ایمنِ دل را

دلے از سنگِ خارا گوشے از آہن بہست آور
که با ایں گوش دل نتواں شنیدن شیونِ دل را

نظر پرداز شد چوں سرمه مغزِ استخوانِ من
باهِ آتشیں تا نرم کردم آہنِ دل را

ندانستم که خواهد شد سیه عالم بچشمِ من
عبث برباد کردم نکہتِ پیراہنِ دل را

حیاتِ جاودانی از خدا چوں خضر منخواہم
که پاک از سبزۂ بیگانه سازم گلشنِ دل را

خرد را شہپرِ پرواز از رطلِ گراں باشد
نگیرد کوهِ غم دامانِ از خود رفتنِ دل را

نمے شد خشک چوں دست بخیلاں پردۂ چشمم
اگر مے دید یکبار آفتابِ روشنِ دل را

ز آتش طلعتاں باغ و بہارے داشتم صائب

ندیدم روزِ خوش - تا سر و کردم گلخنِ دل را

یاد ایامیکہ باہم آشنا بودیم ما
ہم خیال و ہم صفیر و ہم نوا بودیم ما

معنیٔ یک بیت بودیم از طریقِ اتحاد
چوں دو مصرع گرچہ در ظاہر جدا بودیم ما

بودہ ایم چوں زبانِ خامہ حرفِ ما یکے
گرچہ پیشِ چشمِ صورت بیں دو تا بودیم ما

چوں دو برگِ سبز کز یکدانہ سر بیروں کند
یکدل و یک روے در نشو و نما بودیم ما

اخترِ ما سعد بود و روزگارِ ما سعید
از سعادت زیرِ بالِ یک ہما بودیم ما

دور سے منزل حجابِ اتحادِ ما نبود
داشتیم از ہم خبر در ہر کجا بودیم ما

چارہ جویاں اے داویم صائبؔ دردِ سر
دردہاے کہنۂ ہم را دوا بودیم ما

صبح از دلہا روشن یاد مے آید مرا
شام از تاریکئ تن یاد مے آید مرا

از دمِ سردِ خزاں برگے کہ مے افتد بخاک
از جہاں بے برگ رفتن یاد مے آید مرا

مے شوم چوں شبنمِ گل آب از تردامنی
چوں ازاں پاکیزہ دامن یاد مے آید مرا

نالہ خیزد چوں سپند از دانہ ام بے اختیار
چوں ازیں صحرا و خرمن یاد مے آید مرا

بیشود یاقوتے از خونِ جگر منقارِ من
چوں ازاں فیروزہ گلشن یاد مے آید مرا

تیغ مے گردد الف بر سینۂ شہبازِ من
گاہ گاہے کز نشیمن یاد مے آید مرا

گوہرم را مے دہد گردِ یتیمی خاک مال
چوں ازاں دریائے روشن یاد مے آید مرا

رشتۂ اشکم بدامن مے رسد بے اختیار
چوں ز عیسے ایہچو سوزن یاد مے آید مرا

مے شود چشمم ز حیرت چوں یدِ بیضا سفید
چوں ز طور و نخلِ ایمن یاد مے آید مرا

طفلِ اشکم نیست جز گردِ یتیمی دایہ ام
کے ز آغوش و ز دامن یاد مے آید مرا

نیست تا گل در نظر صائب چو بلبل خامشم
در حضورِ گل ز شیون یاد مے آید مرا

عقلِ ضعیفِ خویش نگہدار از شراب
در زیرِ بالِ موج منہ بیضہ چوں حباب

تا ز اہلِ عقل بتواں بس سرخ رو شدن
رنگیں مساز چہرہ بہ گلگونۂ شراب

تخم افگنِ شرار بود پنبہ زارِ مغز
چوں جمع شد بآتشِ دل آتشِ شراب

سر پنجہ با شراب زدن کارِ عقل نیست
عقلِ بشر چو برف شراب ست آفتاب

عقلِ سبک کاب چہ سازد بزورِ مے
چوں پائے موم گشت بلغزد در آفتاب

شیرست عقل بادۂ گلرنگ آتش است
رسمیست شیر را کہ کند ز آتش اجتناب

در مغربِ زوال شود آفتابِ شرم
چوں سر کشد ز مشرقِ مینائے مے شراب

کفر است از آں چراغِ حیا آستیں شدن
نورِ چراغِ ایمنِ ایماں بود حجاب

سیلابِ فتنہ از دلِ خم جوش میزند
یونانِ عقل چوں بکشد سر بزیرِ آب

دل خانۂ خدا است، چو مصحف عزیزدار
زاں پیشتر کہ سیلِ شرابش کند خراب

فردا چو لالہ سر زند از خاک سرخ روے
ہر کس کند ز بادہ ازیں نشہ اجتناب

جادو گرست دخترِ رز دست از و بشوے
زاں پیشتر کہ سر زند از مغرب آفتاب

اشکِ ندامت از دلِ آگاہ مے کشد
پیوستہ خیزد از طرفِ قبلہ ایں سحاب

سلطاں ابوالحسین علی موسیٰ آں کہ ہست
گل میخِ آستانۂ او ماہ و آفتاب

آں کعبۂ امید کہ صندوقِ مرقدش
گردیدہ پائے تختِ دعاہائے مستجاب

روضے کہ دستِ او بشفاعت علم شود
خجلت کشد ز دامنِ پاکِ گنہ ثواب

ہر شب شود بصورتِ پروانہ جلوہ گر
روح الامیں بروضۂ آں آسماں جناب

کفر است پا بمصحف و بالِ ملک زدن	خاکِ درش بروب بمژگاں چو آفتاب
جامِ جہاں نما ست گلِ جامِ روضہ اش	یا عینکے ست روشنئ چشمِ آفتاب
موجش کشند بر رشتہ گہرہائے آبدار	گر بادِ دستِ او گزرد در دلِ سراب
بر ہیچکس درش چو درِ فیض بستہ نیست	از شرمِ خویش در پسِ درماندہ آفتاب
شوقِ خطاب در دلِ حلقہ مے زند	تا چند در بسیارِ ہمیشت کنم خطاب
اے مشعل از فروزِ ضمیرِ تو آفتاب	از دفترِ عتابِ تو مدّے بود شہاب
صبحِ پیادہ در قدمش روئے مے نہد	ہر کس شود ز طرفِ حریمِ تو کامیاب
از تربتِ تو خاکِ خراساں حیات یافت	آرے ز دل بسینہ رسد فیضِ بے حساب
زاں پیشتر کہ عدلِ الٰہی بانتقام	از خونِ من نگار کند پنجۂ عقاب

در سایۂ ہمائے سعادت مرا بگیر
تا سر برآورم ز گریبانِ آفتاب

چرا بخلدِ بریں از خدا شوی خورسند	بجوئے شیر چو طفلاں چرا شوی خورسند
مباد ہمچو سکندر دریں تماشا گاہ	بہ آبگینہ ز آبِ بقا شوی خورسند
سعادتِ ازلی بے حجاب مے تابد	چرا بسایۂ بالِ ہما شوی خورسند
ز ہر شکست ترا شہپرے دہند چو موج	ازاں بحکمِ روانِ قضا شوی خورسند
ز ماہِ مصر بزندان و چاہ ساختۂ	اگر ز ہر دو جہاں - از خدا شوی خورسند
بہ آشنائیے بیگانگاں برآمدۂ	تو آں نۂ کہ بیک آشنا شوی خورسند
ز شش جہت درِ روزی کشادہ شود	اگر ز عشق بدرد و بلا شوی خورسند
بخواب ناز روی ہمچو چشمِ قربانے	اگر بخاطرِ بے مدّعا شوی خورسند

علم شوی بطراوت چو نرگس بہار
بدرد خویش اگر از دوا شوی خورسند

بہشت نسیئہ خود نقدے توانی کرد
ز خلد اگر بمقام رضا شوی خورسند

بلند دار نظر را مباد چون نرگس
ز چشم خود بہمین پیش پا شوی خورسند

ز فکر رزق پریشاں نمے شوی صائب
اگر بپارۂ دل از غذا شوی خورسند

مبند دل بتماشاے این جہان زنہار
برآ بچرخ ازیں تیرہ خاکدان زنہار

بگیر دامن خورشید طلعتے چوں صبح
مرو چو سایہ بدنبال این و آن زنہار

گرفت دامن ساحل خس از سبکروحی
گران مباش دریں بحر بیکران زنہار

چو صبح صادق شناس صبح کاذب را
مخور بجاے نباشیر استخوان زنہار

چہ حاجتست کزیں قبلہ رخنی آید
مکن ز روضۂ دل رو بآسمان زنہار

توان بسایۂ دیوار ساختن جائے
مساز خانۂ چندیں دریں جہان زنہار

کمر بدشنۂ خویش نیک مے بندی
براہ سیل پناہے مکن میان زنہار

چو رہ بکعبۂ مقصد نمے بری زنہار
مدہ ز دست سر راہ کاروان زنہار

ز پیچ و پیچ بود تار و پود موج سراب
مرو ز راہ بآرائش جہان زنہار

بقدر دانہ دہد آرد آسیاے گردوں
نبردہ رنج مجو کام از آسمان زنہار

کشاد عقدۂ روزی بدست تقدیر است
مکن ز رزق شکایت باین و آن زنہار

چو آبروے نباشد گہر چہ کار آید
بابر ہمچو صدف وا مکن دہان زنہار

عنان موج بدست ارادت دریاست
مکن ز بحر وے آسمان فغان زنہار

بشکر آنکہ نظارہ دریں چمن دادند
مباش در پئے تاراج بوستان زنہار

کنوں کہ شاہ سوارے نماندہ در دنبال
مرو بخواب بدنبالِ کاروان زنہار

حریفِ سودۂ الماس انتقام شد
مشو بہیچ جراحت نمک فشان زنہار

بس است شرح ضعیفے اگر نئے تن
تو ہم زخواب مکن بارِ خود گراں زنہار

حریفِ سیلِ حوادث نمے شوی صائبا
مساز خانہ دریں تیرہ خاکدان زنہار

سالہا گرد زمیں چوں آسماں گردیدہ ام
تا چنیں روشن دل و عمانی روان گردیدہ ام

سبز گردیدہ است چوں طوطی پر و بالم ز زہر
تا دریں عبرت سرا شیریں زباں گم دیدہ ام

از خریداران من تنگ است چوں یوسف زمیں
از چہ بارِ خاطرِ ایں کاروان گردیدہ ام

سایۂ من گرچہ مے بخشد سعادت خلق را
از جہاں قانع بمشتِ استخواں گردیدہ ام

زندگی در چار دیوارِ عناصر چوں کنم
منکہ در دامانِ دشتِ لامکاں گردیدہ ام

بسکہ آیم زنگرِ آں نہان و آں میاں
منکہ اسرارِ جہاں را ترجماں گردیدہ ام

ذرہ ام اما ز فیضِ داغِ عالم سوزِ عشق
روشنی بخشِ زمین و آسماں گردیدہ ام

استخوانم را ہما تعویذِ بازو مے کند
تا نشانِ تیرِ آں ابرو کماں گردیدہ ام

ہر گلے خارے و ہر خارے زبانِ شکوہ ایست
گردِ ایں گلزار چوں آبِ رواں گردیدہ ام

دوستاں از بدگمانی وحشت از من میکنند
ورنہ من بر دشمنِ خود مہرباں گردیدہ ام

نیست آبے غیرِ آبِ تیغ بر من سازگار
منکہ از زخمِ نمایاں گلستاں گردیدہ ام

بیدماغی صائب از عالم مرا بیگانہ کرد
با کہ سازم من کہ از خود دل گراں گردیدہ ام

در صفتِ کابل مے گوید

خوشا عشرت سرائے کابل و دامانِ کہسارش
کہ ناخن بر دلِ گل میزند مژگانِ ہر خارش

خوشا وقتیکہ چشمم از سوادش سرمہ چیں گردد
شوم چوں عاشقانِ عارفاں از جاں گرفتارش

ز وصفِ لالہ زارش رنگ بر روئے سخن دارم
نگہ را چہرہ خوں سازم ز سیرِ ارغواں زارش

چہ موزوں است یارب طاقِ ابروئے پلِ مستاں
خدا از چشمِ شورِ ناکساں بادا نگہدارش

خضر چوں گوشہ بگرفتہ است از دامنِ کوہستش
اگر خوشتر نیاید از بہشت اطرافِ کہسارش

اگر در رفعتِ برجِ فلک سایش نمے بیند
چرا خورشید از طرفِ سر افتادہ دستارش

حصارِ مار پیچش اژدہائے گنج را ماند
بلے ارزد بگنجِ شایگاں ہر خشتِ دیوارش

نظرگاہِ تماشائیست در وے ہر گزرگاہے
ہمیشہ کاروانِ مصر مے آید ببازارش

حسابِ مہ جبینانِ لبِ بامش کہ مے داند
دو صد خورشید افتادہ در ہر پائے دیوارش

بہ صبحِ عید مے خندد گلِ رخسارۂ صبحش
بشامِ قدر پہلو میزند زلفِ شبِ تارش

تعالی اللہ ازاں باغِ جہاں آرا و شہر آرا
کہ طوبیٰ خشک بر جا ماندہ است از رشکِ اشجارش

نمازِ صبح واجب میشود بر پاک داماناں
سفیدی مے کند چوں در دلِ شب یاسمیں زارش

الہٰی تا جہاں آرا و شہر آرا بجا باشد
جہاں آرائی و آرائشِ کشور بود کارش

وله

اقبال ہست آنکہ بتائیدِ کردگار
در زیرِ پا نظر کند از اوجِ اعتبار

تعمیرِ آب و گل نکند چوں فروتناں
بر گردِ خود ز لشکرِ دلہا کند حصار

لب را بحرفِ خواہش اگر آشنا کند
غیر از رضائے خلق نخواہد ز کردگار

شہبازِ دلربائے سخاوت برد دست
در پہنِ دشتِ سینۂ مردم کند شکار

کارش بود ضعیف نوازی چو کہربا
بر خرمنِ کسے نشود ابرِ شعلہ بار

سعیش ہمیشہ صرف شود در رضائے خلق
جز کارِ حق شتاب نورزد بہیچ کار

بالِ ہمائے معدلتش سایہ افگند
نگذارد آفتاب کند رنگِ گل فگار

در بزم چوں نسیم سبک روح سر کند
در رزم ہمچو کوہ بود پائش استوار

نگذارد اقویا بہ ضعیفاں ستم کنند
بندد زبانِ شعلۂ گستاخ را بہ خار

چوں نخلِ پر شگوفہ خورد سنگ اگر بفرق
با جبہۂ کشادہ چو گل زر کند نثار

ہر روز از غریب نوازی رواں کند
چندیں غریبِ کام روا را بہر دیار

چوں گل دہد بخندۂ رنگیں جواب اگر
بر دل چو غنچہ نیشش خورد از زبانِ خار

قفلِ گرفتگی نبود بر جبینِ او
چوں صبح خندہ روئے برآید بروزِ بار

از بادۂ غرور نگردد سیاہ مست
تا شیشہ نشکند بسرش خشکئ خمار

صد لعلِ آتشیں اگر افتد بدستِ او
در یک نفس بباد دہد چوں زرِ شرار

غافل ز یادِ حق نشود از ہجومِ خلق
باشد میانِ بحر و زند سیر بر کنار

سر چشمۂ خضر بود از خلق تر زباں
سدِ سکندری بود از عہدِ استوار

دنیا نیایدش بنظر با شکوہ دین
یکساں بخاص و عام بتابد چو آفتاب
صائب بگو صریح کہ این گل زباغِ کیست
در گلشنے کہ این ہمہ گل جوش کردہ است
نواب خواجہ ابوالحسن آں بحرِ بے کنار
باشد نیک چو آئینہ صاف است باطنش
در طبعش انقلاب نباشد بہیچ باب
باشد نظامِ ملک بہ رائے متینِ او
در چشمِ ہمتش نبود قدر سیم را
حیرانِ طاقِ ابروئے محرابِ طاعتست
یک نقطۂ دروغ نراندہ است در ورق
بے یاد پا نماند کس از باد دستیش
دلہا کہ مضطرب شدہ اوست چارہ جو
روئے دلش بود بخدا ہر کجا کہ ہست
قدرِ سخن شناس خدیو از روئے لطف
شش سال بیش رفت کہ از اصفہان بہند
در سایۂ حمایتِ سرورِ ریاضیِ تو
محسودِ روزگار ظفر خاں کہ ہمچو او
گویا دعائے خیرِ پدر در پئے تو بود

سجادہ مسندش بود و سبحہ و سنبار
بر خارہ سنگ لالہ نشاند چو نوبہار
پیچیدہ چند حرف توان گفت غنچہ وار
مصداقِ این صفات کہ باشد بروزگار
آں حشمت و حشم و آں معنے وقار
ننشستہ است بر دلِ مور از آں غبار
چوں آب گوہر است ستادہ بیک قرار
بے او نظام پا نہد در میانِ کار
آید بچشمِ شعلہ سجا خوردہ شرار
روئے توجہش نبود سوئے ہیچکار
در دودمانِ خامۂ اوست خالِ عار
شد تا گلِ پیادہ بطرفِ چمن سوار
سیماب را بدستِ نوازش دہد قرار
معمار رو بقبلہ بنا کردہ این دیار
گوشے بداستانِ منِ دل شکستہ دار
افتادہ است توسنِ عزمم مرا گذار
آسودہ بودہ ام ز ستمہائے روزگار
دیبادسے نشاں ندہد چشمِ روزگار
کم دیدہ تخت چنین پسر و داد کامگار

هفتاد ساله والد پیر یست بنده را
آورده است جذبهٔ گستاخ شوق من
زان پیشتر که اگره بمعموره دکن
این راه دور را ز سر شوق طے کند
دارم امید رخصتے از آستان تو
مقصود چون زآمدنش بردن من است

کز تربیت بود به تو حق بے شمار
از اصفهان باگره و لاهورش اشکبار
آید عنان گسسته تر از سیل اشکبار
با قامت خمیده و با پیکر نزار
اے آستانت کعبهٔ امید روزگار
لب را بحرف رخصت من کن گهر نثار

با جبههٔ کشاده تر از آفتاب صبح
دست دعا به بدرقهٔ راه من بر آر

Saib - the best & the eloquent Poet of Persia, was the Son of a trader, he lived at Tabriz. He composed many good & appreciable verses in the praise of the royal & generations of Persia, in reward for which he got the title of 'Poet laureate' & he was called ملک الشعراء. He said

[illegible]

[illegible]

انتخاب از انوارِ سہیلی

باب ہشتم در احتراز کردن از اربابِ حقد واعتماد نانمودن بر تملّقِ ایشان

مقدّمہ

رائے جہاں آرائے حکیم فرخندہ رائے را گفت - فرد

اے چو صبحِ آخریں سر تا بپا صدق و صفا	وے چو عقلِ اولیں پا تا بسر فضل و ہنر

بہ تقریرے از وصمتِ عیب مبرّا - و توجیہے از سمتِ شک و ریب معرّا بیان فرمودی مثلِ کسے کہ دشمنانِ غالب و خصمانِ قاہر متوجّہ او گردند - و از ہیچ جانب راہِ گریز نیابد - و ممرِّ خلاص متصوّر نباشد - و او بیکے از ایشان استظہار جستہ قاعدۂ صلح را تمہید دہد - و بمدد مصالحتِ او از مضرّتِ دیگراں برہد - و از خطرِ مخافت و فتنہ و آفت ایمن گردد - و عہدِ خود در آں واقعہ با دشمن بوفا رسانیدہ نفسِ خود را ازو نیز صیانت نماید - و ببرکتِ حزم و میامنِ خرد از گردابِ آفات بہ ساحلِ فوز و نجات رسد - اکنوں

التماس آں دارم کہ باز گوید داستانِ حقد و عداوت۔ کہ از ایشاں احتراز و اجتناب نیکوتر۔ یا انبساط و اختلاط بہتر۔ و اگر یکے از ایشاں گرد استمالت برآید۔ و داعیۂ ملائمت از وے سر بزند۔ بداں التفات باید نمود۔ یا آں را مطلق در ضمیر جائے نباید داد۔ برہمن گفت۔ **فرد**

اے چو وہم از افتتاحِ آزمائش دوربیں

وے چو عقل از ابتدائے آفرینش کارداں

ہر کہ بفیضِ روحِ قدسی مستظہر باشد۔ و بمددِ عقلِ کل مستمسک بود۔ ہر آئینہ در کارہا احتیاطے ہر چہ تمامتر واجب بیند۔ و مواضعِ خیر و شر و مواقعِ نفع و ضرر نیکو شناسد۔ و بر وے پوشیدہ نماند۔ کہ از دوستِ آزردہ و قرینِ رنج دیدہ پہلو تہی کردن بسلامت نزدیکتر است۔ و از مکامنِ مکرِ کینہ کوش و غوائلِ غدرِ گندم نمائے جو فروش تجنب نمودن موجبِ ایمنی از خطر۔ خاصہ کہ تغیرِ باطن و تفاوتِ اعتقادِ او بچشمِ خرد معاینہ بیند۔ و دغدغۂ دل و خدشۂ ضمیرِ او بہ نظرِ بصیرت مشاہدہ نماید۔ **مثنوی**

چو آزردہ شد خصم ایمن مباش	خراشیدہ را ہست قصدِ خراش
گر اوّل درآید بہ لطف و خوشی	درآخر بسے محنت از وے کشی

و ہر کہ از اہلِ کینہ علامتِ عداوت فہم کردہ باشد۔ باید کہ اوّل را محملِ نیکو پیدا نسازد۔ و بہ چرب زبانی و تلطف فریفتہ نگردد۔ و جانبِ ہشیاری و بیداری و عاقبت اندیشی فرو نگذارد۔ چہ اگر خلافِ ایں معنی از وے در وجود آید۔ تیرِ آفت را از جاں ہدفے ساختہ باشد و آتش

بلا را در ساحتِ سینہ برافروختہ - بیت

ایمنی از خصم محنت ہائے بسیار آورد
تخمِ غفلت ہر کہ کارد در بیخ دل بار آورد

داز جملہ حکایاتے کہ دریں باب بر دفترِ خاطرِ اولوالالباب مرقوم شدہ - حکایتِ ابنِ مدین و قبرہ مزیّنِ جمال و مزیدِ کمال وارد + شاہ پرسید - کہ چگونہ بودہ است آں ؟

حکایت - ۱

گفت - آوردہ اند - کہ ملکے بود - نام او ابنِ مدین باہمتے عالی و رائے روشن قصرِ رفیع القدرِ سلطنت را بہ سعیِ معمارِ شوکت بہ قبۂ سماک رسانیدہ - و بناے وسیع الفضاے مکرمت را بمددِ مہندسِ حشمت از ذروۂ فلک الافلاک گزرانیدہ + بیت

ملک کوکبہ شاہِ جمشید بخت	فلک مرتبہ ماہ و خورشید تخت

و با مرغے کہ اورا قبرہ خوانند - اُنسے تمام داشت - و آں مرغے بود با حُسنے کامل و نُطقے دلکشا و صورتِ مطبوع و ہیئتِ زیبا + ہموارہ ملک با و سخن گفتے - و بجوابہاے شیریں و مثلہاے رنگین او منبسط گشتے - مثنوی

سخنہاے زیباے رنگیں خوش است	حکایاتِ شیریں بسے دلکش است
کسے را کزیں ہا بود بہرہ مند	کنندش بزرگان و شاہاں پسند

قضا را قبرہ در کوشکِ شاہ بیضہ نہاد و بچہ بیروں آورد - ملک از غایتِ دلبستگی فرمود - تا او را بسراے حرم برند و ملازمانِ حرم سراے را حکم شد

تا در تعہدِ او و بچۂ او غایتِ جہد بجاے آرند۔ و ہماں روز پادشاہ را پسرے آمد۔ انوارِ نجابت از ناصیہ اوتاباں و شعاعِ سعادات بر صفحاتِ حالِ وے درخشاں۔ **قطعہ**

مہے بر اوجِ سپہرِ کمال طالع شُد

کہ کس ندید چناں ماہ در ہزاراں سال

خجستہ طالع و روشن دل و مبارک پے

فرشتہ طلعت و نیک اختر و ہمایوں فال

ازآں نہالِ شرف تازہ گشت گلشنِ ملک

چنانکہ تازہ شود برگِ گل ز بادِ شمال

چندانچہ بچۂ قبرہ مے بالید شاہزادہ نیز نشو و نما مے یافت۔ وایشاں را بایکدیگر اُلفتے عظیم اُفتادہ بود۔ پیوستہ ملک زادہ باآں مرغک بازی کردے۔ و ہر روز قبرہ بہ کوہ ہا و بیشہ ہا رفتے۔ و از میوہ ہا کہ مردم آں را ندانستندے و اگر دانستندے بداں رسیدن نتوانستندے۔ دو عدد بیا وردے۔ یکے بہ ملک زادہ دادے۔ و دیگر بچۂ خود را خورانیدے کودکاں بداں متلذّذ گشتہ بہ نشاط و رغبت مے خوردند۔ و اثرِ منفعتِ آں ہرچہ زودتر در قوتِ ذات و تقویتِ جسمِ ایشاں مشاہدہ مے رفت۔ چنانکہ در اندک مدّت بسیار ببالیدند۔ **فرد**

چوں سبزۂ تر از اثرِ فصلِ نوبہار	گشتند سربلند بہ نشو و نماے خویش

و قبرہ را بوسیلۂ آں خدمت ہر روز جاہ در رفعت مے افزود و ساعت بساعت

قرب و منزلت مے افزود۔ یکچند سے بریں بگذشت۔ و زمانہ بسے اوراقِ سفید و سیاہ و لیل و نہار در نوشت۔ روزے قبرہ غائب بود۔ بچۂ او دکنار شاہزادہ جست۔ بسرِ پنجۂ خشونت دستِ او را ریش گردانید۔ آتشِ خشم در اشتعال آمد۔ شاہزادہ ابغرقابِ خفت و ذلت افگند۔ تا خاک در چشمِ مردی و مروّت زدہ حقِ اُلفت و صحبتِ قدیم را بہ باد دادہ پائے او گرفتہ گردِ سر گردانید۔ و چناں محکم بہ زمیں زد۔ کہ فی الحال با خاک برابر گشت۔ و در شکنجۂ ہلاک ناچیز شد۔ فرد

فرو ریخت از تندبادِ خزانی	دریغا کہ شاخِ گلِ نوشگفتہ

چوں قبرہ باز آمدہ بچہ را کشتہ دید۔ نزدیک بود کہ مُرغِ روحش از قفسِ قالب پرواز کند۔ از ہولِ آں واقعہ نمودارِ فزع اکبر در دلش پدید آمد۔ دار وقوعِ آں حادثہ اثرِ اندوہ در سینہ اش کالنقش فی الحجر جایگیر شدہ فریاد و نفیر بمنزلِ ماہ و تیر رسانیدہ مے گفت۔ بیت

دہ کہ کحلِ روشنی در چشمِ عالم بیں نماند

برگِ عیش و شادمانی در دلِ غمگیں نماند

بعد از جزعِ بسیار و فزعِ بے شمار باخود اندیشید۔ کہ ایں آتشِ بلا تو افروختۂ و متاعِ فراغت را بغوغائے محنت تو بفروختۂ۔ ترا در بنِ غارے یا بر سرِ دیوارے آشیانہ بایستے ساخت۔ با حرم سرائے سلطان چہ کار داشتی؟ و بہ تربیتِ بچۂ خود مشغول ناشدہ با تا بکئے پسرِ پادشاہ چرا مشغول شدی؟ اگر بہ گوشۂ و توشۂ خود قناعت مے داشتی۔ امروز بدیں بلا مبتلا ناگشتہ

ازیں قصۂ غصہ ہا کشیدی و حکما گفتہ اند۔ بیچارہ کسے کہ بصحبت جبّاراں درماند۔ کہ زمام عہدِ ایشاں سخت سست بود۔ و بنائے وفائے ایشاں قوی ضعیف افتادہ ہمیشہ رُخسارِ مروّت را بہ آسیبِ جفا خراشیدہ دارند۔ و سرچشمۂ فتوت را بخاکِ بدعہدی و ناانصافی انباشتہ سازند۔ و اخلاص و مصاحبت نزدیکِ ایشاں حرمتے دارد۔ و نہ سابقۂ خدمت و رابطۂ ملازمت قدرے و قیمتے۔ بیت

برائے خدمتِ آں کس کہ نشناسد حقِ خدمت	مکن اوقاتِ خود ضائع کہ نے مزد است و نے منت

عفوِ جرائم را کہ صفتِ آزاد مرداں است۔ در مذہبِ انتقام نادرا و حرام شناسند۔ و حق ناشناسی را کہ سمتِ اہلِ کفران است۔ در شرعِ نخوت جائز و مباح پندارند۔ آخر از صحبتِ جمعے کہ سوابقِ خدمتِ مخلصاں فراموش کنند۔ چہ فائدہ تواں گرفت؟ و در ملازمتِ گروہے کہ رابطۂ محبتِ بے غرضاں را از یاد بگذارند۔ چہ سرمایہ حاصل تواں کرد؟ فرد

حیف است کہ در زمرۂ مرداں بریش نام	آں را کہ حقِ صحبتِ یاراں نشناسد

و من باقومے درآمیختہ ام۔ کہ در جانبِ خود از تکاپوے کارہائے بزرگ را حقیر شمرند۔ و از طرفِ دیگراں اندک سہوے را بسیار شناسند۔ فرد

عیبِ خود را بہ ہنر باز نمایند دگر	ہنرے ہست ترا عیبِ عظیمش خوانند

و من بارے فرصتِ مجازاتِ در زمانِ مکافات فوت نخواہم کرد۔ و تا کینۂ بچۂ خویش از یں ظالمِ بے رحم و ستمگارِ خونخوار کہ ہمزاد و ہمنشین و مونس و قرین

خویش را بے موجبے بکشت۔ و ہمخانہ و ہمخوابہ را بے سببے ہلاک کرد۔ بازہ نجویم۔ آرام و قرار نخواہم گرفت بیت

به یک سو نهم مهر و آزرم را		به جوش آورم کینهٔ گرم را

پس آنگہ بے محابا بر روے ملک زادہ جست و چشم جہاں بین آں قرۃ العین سلطنت برکند۔ و پرواز نمودہ بر کنگرۂ کوشک نشست + خبر بشاہ رسید۔ برائے چشم پسر گریہا کرد۔ و خواست کہ بحیلت مرغ را در دام فریب آوردہ و در قفسِ بلا محبوس ساختہ آنچہ سزاے او باشد۔ تقدیم فرماید پس زیر کوشک آمدہ در برابر قبرہ بایستاد۔ وگفت۔ اے مونسِ روزگار! ازیں بالا فرود آے۔ کہ تو بجاں ایمنی + ع

گر ز دستِ زلفِ مشکینت خطاے رفت رفت

حالا صحبتِ مرا برہم مزن۔ و نہالِ عیشِ مرا پژمردہ مساز + قبرہ گفت اے ملک! متابعتِ فرمانِ تو برہمگناں فرض است۔ اما من مدتے در بادیۂ تامل سرگرداں شدہ بر سر حدِ ایں اندیشہ رسیدہ بودم۔ کہ بقیۂ عمر کعبۂ آمال و قبلۂ اقبال جز درگاہِ شاہ نباید شناخت و مرکبِ ہمت جز در ساحتِ ملازمتِ ایں حضرت نشاید تاخت۔ و گماں آں بود۔ کہ در سایۂ عنایتِ تو چوں کبوترانِ حرم مرفہ و فارغ البال تو انم بود و در عروۂ مروت سعے نمودہ بہ مرتبۂ صفا توانم رسید اکنوں کہ خونِ پسرم در حریمِ سلطنت چوں قربانیِ حاجیاں مباح داشتند۔ چگونہ مرا آرزوے طوافِ ایں خانہ باقی ماند

وبا این ہمہ اگر دانستمے - کہ جانِ شیریں را عوض است -
بیک زناں احرام حرم خدمت گرفتمے - لیکن بیت

من بعد بہ دانہ کے شود رام	مرغے کہ رمیدہ گرد واز دام

مردِ زیرک باید - کہ یک چیز را دوبار نیاز ماید - واز زخم جانورے دوبار گزیدہ نشود * فرد

مَنْ جَرَّبَ الْمُجَرَّبَ حَلَّتْ بِہِ النَّدَامَۃ	نشنودی این مثل کار باب عقل گفتند

وبیز بر ضمیر منیر ملک روشن است - کہ مجرم را ایمن نباید زیست - کہ اگر در عقوبت عاجل توقفے رود - عذاب آجل متوجہ خواہد بود - واگر بساعدت بخت بلند از آں بجہد - اولاد و احفاد وے را تلخیٔ نکال آں بباید چشید و خوار یٔ عقاب و وبالش بباید دید - چہ طبیعت عالم صفت مکافات را متکفل است - و طینت روزگار خاصیت مجازات را متضمن - چنانچہ پسر ملک باچہ من غدرے اندیشید - واز من بے اختیار ملک بطریق مکافات المے بوے رسید * و ممکن نیست - کہ کسے از ساغر ستمگاری جرعۂ نوشد و بہ خمار بلا مبتلا نگردد - و در چمن اعمال نہالِ بیداد بنشاند و ثمرۂ عقوبت و عذاب برندارد - بیت

طمع نیشکر نباید داشت	ابلہے را کہ تخم حنظل کاشت

دیگر ملک حکایت دانا دل و دزداں استماع نکردہ است * و رسیدن مکافات بدزداں بسمع شریف نرسیدہ ؟ ملک پرسید - کہ چگونہ بود و سیت آں ؟

حکایت (۳)

گفت - آوردہ اند - کہ در شہرِ رقہ درویشے بود باخلاقِ پسندیدہ و آدابِ ستودہ آراستہ و صحایفِ اقوال و افعالش بزیورِ مکارمِ صفات و محاسنِ عادات پیراستہ - و بواسطۂ آنکہ وے داشت بحقائقِ معرفت دانا - او را دانادل گفتندے - و اہالیِ آن شہر او را دوست گرفتندے

بیت

آں را کہ کمالِ معرفت شد حاصل	ہم مونسِ حال باشد ہم محرمِ دل

وقتے از اوقات متوجہِ زیارتِ بیت الحرام شد - و بے رفیقے و ہمدمے روے براہ آوردہ - جمعے دزداں بوے رسیدند - بگمانِ آنکہ با او مالِ بسیار است - قصدِ کشتنِ او کردند - دانادل گفت - از مالِ دنیا چنداں چیزے بیش نیست - کہ توشۂ راہِ حج تواند بود - اگر غرضِ شما ایں مقدار حاصل مے شود مضائقہ نیست - مال ببرید و مرا بگذارید - تا بطریقِ توکل و تجرد ایں راہ را بسر برم - و دیدۂ انتظار کشیدہ را از خاکِ آستانِ حرم توتیائے کشم * بیت

روم بکوئے و سر بر آستاں فگنم	غبارِ خاکِ درش توتیائے دیدہ کنم

دزدانِ بے رحم بدیں سخن التفات نانمودہ بقتلِ وے شمشیر کشیدند * بے چارہ متحیر در ہر طرف مے نگریست - و چنانچہ رسمِ فروماندگاں باشد یارے و مددگارے مے جست - دراں بیداے پر وحشت و صحراے باہول و ہیبت ہیچ متنفسے بنظرِ وے در نیامد - مگر آنکہ بر سرِ ایشاں جوقے

کلنگاں مے پریدند۔ دانا دِل آواز داد۔ کہ اے کلنگاں! درین بیاباں بدستِ ستمگاراں گرفتار شدہ ام۔ و بجز حضرتِ عالمُ السّرِ والخفیّات کسے از حالِ من خبر ندارد۔ شما کینۂ من ازیں جماعت بخواہید۔ و خونِ من از ایشاں باز طلبید۔ دزداں بخندیدند۔ و گفتند۔ چہ نام داری؟ گفت۔ دانا دل۔ گفتند۔ بارے دِلِ تو از دانائی ہیچ خبر ندارد۔ مارا معلوم شد۔ کہ تو بے عقلی۔ و ہر کہ عقل ندارد۔ در کشتنِ او زیادہ وبالے نخواہد بود۔ دانا دل گفت۔ دریں جا نکتۂ از مکافات بگوشِ شما فرو مے خوانم و شمۂ از مجازاتِ عمل بہ نظرِ شما در مے آرم۔ ولیکن گروہے کہ صفاتِ صُمٌّ بُکمٌ عُمیٌ فَھُم لَا یَرجِعُونَ لازمِ ذاتِ ایشاں است۔ ازیں معنی چہ خبر دارند۔ بیت

اگر گوش دارد خداوند ہوش		از ینساں سخن ہا خوش آید بگوش

چند انچہ دانا دل مے گفت۔ گوشِ ہوشِ ایشاں از استماعِ سخنِ حق بے بہرہ بود۔ و باصرۂ بصیرتِ شاں مشاہدۂ جلواتِ جمالِ حقیقت نمے نمود۔ اورا بکشتند۔ و مالش را بردند۔ و چوں خبرِ کشتنِ او باہلِ شہر رسید۔ ملول گشتند بر فوتِ او تاسفہا خوردند۔ و پیوستہ طالبِ آں بودند۔ کہ مگر کشندگانِ او را بیابند۔ آخر الامر بعد از مدتِ بعید بیشتر اہلِ شہر روزِ عید بہ مصلّٰی حاضر شدہ بودند۔ و کشتگانِ دانا دل نیز درہماں مجمع گوشۂ گرفتہ۔ در اثنائے آں فوجے کلنگاں از ہوا در آمدہ بالائے سرِ دزداں پرواز مے کردند۔ و بنوعے آواز مے دادند۔ کہ از شغب و فغانِ ایشاں خلق

از او را دوا ذکارِ خود باز مے مانند۔ یکے از آں دزداں بخندید۔ و بر سبیلِ استہزا با یارِ خود گفت۔ ہمانا کہ خونِ دانا دل را مے طلبند۔ قضارا یکے از اہلِ شہر کہ در جوارِ ایشاں بود۔ ایں سخن بشنید۔ و دیگرے را اعلام دادہ ہم در ساعت بحاکم اِنہا کردند۔ و ایشاں را گرفتہ۔ باندک مطالبہ معترف شدند۔ و مکافاتِ خونِ ناحق بدیشاں رسیدہ بہ قصاص رسیدند۔ قطعہ

کہ کرد در ہمہ عالم کمانِ ظلم بہ زہ	کہ تیرِ لعنتِ جاوید را نشانہ نشد
کہ در زمانۂ بے اعتبار طرحِ ستم	خیال بست کہ خود عبرتِ زمانہ نشد

و ایں مثل برائے آں آوردم۔ تا ملک را معلوم گردد کہ جرأتِ من در زخمِ شاہزادہ بہ تقاضائے مکافات و اقتضائے مجازات بود۔ و الا مرغے شکستہ بال را قوتِ ایں کار از کجا تواند بود؟ و چوں ایں صورت از من در وجود آمدہ۔ حالا حکمِ حاکمِ خرد ایں است۔ کہ بفرمانِ تو کار نکنم و اعتماد نانمودہ برسنِ مخادعت و فریب در چاہ نروم۔ ع

آں بہ کہ حذر نمایم از خدمتِ شاہ

ملک گفت۔ آنچہ گفتی۔ بصدق و صواب مقروں بود۔ و بفوائدِ حکمت و عوائدِ فضیلت مشحوں۔ و من میدانم۔ کہ بفحوائے البادی اظلم گناہ پسرِ من بود۔ کہ بے سابقۂ جرمے بچۂ ترا بقتل آورد۔ و تو بر سبیلِ مکافات کہ جَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا عوض را راست کردی۔ و ہنوز منت دارم کہ بر قتلِ او اقدام نہ نمودۂ۔ و ہمیں نقصانِ باصرۂ او بسندہ کردۂ۔ اکنوں ترا اگر ہیچے

منتوجہ است۔ ونہ مرا آزارے باقی۔ قولِ مرا باور کن۔ وبیہودہ در مفارقت ومہاجرت مکوش۔ وبدان کہ من انتقام را از معائبِ مرداں مے شمارم۔ وعفو را از ہنرہائے جوانمرداں مے شناسم۔ ہرگز دستِ ردّ بر پیشانیِ ہنر نخواہم زد۔ وروئے قبول بجانبِ عیب نخواہم آورد۔ بلکہ مدعائے من آن است۔ کہ در مکافاتِ بدی نکوئی کنم۔ واگر از کسے ضررے بمن عائد شود در برابر آن نفعے بوے رسانم۔ رباعی

ما عادتِ خود بہانہ جوئی نکنیم	جز راست روی ونیکخوئی نکنیم
آنہا کہ بجائے ما بدیہا کردند	گر دست دہد بجز نکوئی نکنیم

قبرہ گفت۔ بازآمدنِ من ہرگز ممکن نیست۔ کہ خردمنداں از مصاحبتِ یارِ مشتوحش پہلوتہی کردہ اند۔ ودر تصانیفِ بزرگاں مذکور است۔ کہ مردم آزردہ را ہرچند لطف ودلجوئی زیادت واجب دارند۔ واز اکرام واحسان بہ نسبتِ ایشاں فریضہ شناسند۔ بدگمانی ونفرت بیشتر شود۔ وبر آں تقدیر احتراز لازم باشد۔ قطعہ

عزیز من چو آزردی کسے را	مراعاتش بکن تا مے توانی
کہ ہر چند از تو خدمت بیش بیند	مر اورا بیش گردد بدگمانی

ملک گفت۔ اے قبرہ! ازیں کلمات درگذر۔ کہ تو مرا بجائے فرزندی۔ بلکہ عزیز تر۔ واُنسے کہ مرا با تُست باہیچکس از خویشاں ومتعلقاں نیست۔ کسے بہ نسبتِ کسانِ خود بدنیندیشد۔ وبا مخصوصاں در مقامِ انتقام ومخاصمت نباشد۔ قبرہ گفت۔ حکما در بابِ اقربا سخن گفتہ اند۔ وحالِ

ہر یک بتفصیل باز نموده - وبریں منوال فرموده - که مادر و پدر بمثابهٔ دوستانند وبرادراں بمثابهٔ رُفقا - وباراں و خال و عم در مرتبهٔ آشنایاں - وزن در مقامِ ہم صحبتاں - ودختراں در موازنهٔ خصماں - وسائرِ خویشاں در مرتبهٔ بیگانگاں - اما پسر را برائے بقائے ذکر خواہند - وبا نفس وذاتِ خویش یکتا شناسند - ودیگرے را در حرمت و عزّت با او شریک نسازند - ومن ہرگز ترا بجائے پسر نتوانم بود - وبر تقدیرِ آنکه مرا بجائے فرزند داری - در وقتِ نزولِ بلا و ہجومِ آفت و عنا جانبِ مرا فرو خواہی گذاشت - که ہر چند کسے کسے را دوست دارد و گوید - که خود را بر تو ایثار مے کنم - وبجاں در مقامِ مضائقه نبیستم - ع

جاں چه چیزست که بهرِ تو فدا نتواں کرد

لیکن وقتے که فتنه حادث گردد - وکار بداں رسد - که از سرِ جاں بر باید خاست - بے شبه خود را از مضیقِ آں خطر به عرصهٔ سلامت خواہد کشید - وبه ہیچ نوع نقدِ ہستی را نثارِ دیگرے نخواہد کرد - **بیت**

مردے باید که از بلا نگریزد	وز بهرِ کسے از سرِ جاں برخیزد

مگر ملک حکایت پیرزن ومهستی نشنیده؟ وبر مضمونِ حالِ ایشاں اطلاع نیافته؟ شاه فرمود - که باز نمائے بامن - که چگونه بوده است آں؟

حکایت (۳۳)

گفت - آورده اند - که زالے کهن سال فرسوده حال دخترے داشت مهستی نام - ماهِ تمام از تابِ رخسارِ رخشانِ او رشک مے برد - و مهرِ جہاں افروز

از عکسِ عارضِ دل ربائش در عرقِ خجلت مے نشست ۔ مثنوی

شیریں سخنے کہ ہوش مے برد	رونق زشکر فروش مے برد
نادرۂ وہزار فتنہ در دہر	چشمے وہزار کشتہ در شہر

ناگاہ چشمِ زخمِ روزگارِ ناسازگار بداں سروِ گلعذار رسیدہ سر بر بسترِ بیماری نہاد۔ و در گلشنِ جمالش بجائے گلِ ارغواں شاخِ زعفراں رُستہ شد۔ سمنِ تازہ اش از تابِ حرارت بے آب۔ و سنبلِ پرشکنش از تپِ محرق بے تاب گشت ۔ بیت

چو زلفِ مشک سائے عنبرینش	تکسّر یافت جسمِ نازنینش

پیرزن گردِ سرِ دختر مے گشت۔ و از روئے نیاز و زاری با چشمے چوں ابرِ نو بہاری مے گفت۔ اے جانِ مادر! جانِ مادر فدائے تو باد۔ و سرِ ایں شکستہ در گوشۂ محنت درماندہ خاکِ پائے تو۔ من خود را صدقۂ سرِ تو مے کنم۔ و نیم جانے کہ دارم۔ برائے بقائے تو فدا مے سازم ع

گرت دردِ سرے باشد مرا بر گردِ سر گرداں

ہر سحرگاہ بانالہ و آہ گفتے۔ خدایا! بریں جوانِ جہاں نادیدہ بنجشائے۔ و ایں پیرِ فرتوت از عُمر سیر آمدہ را در کارِ او کن! مثنوی

از عمرِ من آنچہ ہست برجائے	بستان و بہ عمرِ او درافزائے
گرچہ شدہ ام چو موئے از غم	یک مُوئے مباد از سرش کم

القصّہ پیرہ زن از آنجا کہ مہرِ مادری و شفقتِ مادراں باشد۔ روز و شب در دعا و زاری مے کوشید۔ و جانے کہ داشت۔ بہ فرزندِ دلبند مے بخشید۔ قضا

مادہ گاوے از آن پیرہ زن از صحرا باز آمدہ و بہ مطبخ درون رفت۔ و بہ بوے شوربا سر در دیگ کردہ آنچہ بود بخورد۔ و چوں خواست۔ کہ سر از دیگ بیروں آرد نتوانست ٭ گاوے بے طاقت شدہ ہمچناں دیگ بر سر از مطبخ بدر آمد۔ و ازیں گوشہ بداں گوشہ مے رفت۔ پیرزن در وقتِ باز آمدنِ گاو در خانہ نبود۔ و از سرِ ایں قضیہ وقوفے نداشت۔ چوں بخانہ در آمد۔ و بداں شکل و ہیئت چیزے دید۔ کہ گردِ خانہ برمے آید تصوّر کرد۔ کہ عزرائیل است۔ و بہ قبضِ روحِ مہستی آمدہ۔ نعرہ برداشت و بہ زاری تمام گفت۔ نظم

ملک الموت من نہ مہستی ام　من یکے پیرہ زالِ محنتی ام
گر تو خواہی کہ جانش بستانی　اندر آں خانہ است تا دانی
گر ترا مہستی است اندرکار　اینک او را بیر مرا بگذار
پے بلا نازنیں سپرد اورا　چوں بلا دید در سپرد اورا
تا بدانی کہ نیست در خطرے　ہیچکس را ز خود عزیز ترے

ومن امروز از ہمہ علائق مجرّد شدہ ام۔ و از خلائق منقطع گشتہ ٭ و از خدمتِ تو چنداں توشہ برداشتم۔ کہ راحلۂ قوتِ من بداں گرانبار شدہ تحمّلِ بارِ دیگر ندارد ٭ ع

نترسم کہ تن ضعیف است ایں بار برتابد

وکدام جانور را آں طاقت تواند بود۔ کہ گوشۂ جگرِ او را بآتشِ بیداد کباب کردہ میوۂ دلش را بباد تاراج بردہند و روشنائے دیدۂ او را در ظلماتِ

فتا افگندہ احشائے جانش را از پیش بردارند۔ و من چوں از فرزندِ ارجمند که نور دیدۂ پرنم و سرورِ سینۂ پرغم بود۔ براندیشم دریائے تاسف در موج آمدہ کشتیٔ شکیبائی را بگرداب اضطراب اندازد و شعلۂ آتشِ تحیر بالا گرفتہ متاعِ صبر و بردباری را بہ یک بار بسوزد۔ قطعہ

اندر جہاں منم کہ محیطِ غم مرا	پایاں پدید نیست چہ پایاں کنند ہم
گفتم بہ صبر ساحلِ دریا شود پدید	اکنوں شکست کشتیٔ صبر و قرارہم

و با ایں ہمہ بجاں ایمن نیستم۔ وبدیں تواضع و تملق فریفتہ شدن از روشِ خردمنداں دور مے دانم۔ لاجرم آیتِ یَالَیْتَ بَیْنِیْ وَبَیْنَكَ بُعْدَ الْمَشْرِقَیْنِ مے خوانم۔ بیت

وصلے کہ درو ملال باشد	ہجراں بازآں وصال باشد

ملک گفت۔ آنچہ از جانبِ تو وقوع یافت۔ اگر بروجہ ابتدا بودے۔ تحرز و تجنب از صحبت مناسب نمودے۔ ولیکن بر سبیلِ قصاص کارے کردی۔ و بہ طریقِ جزا عملے بجا آوردی۔ و زبانِ معدلت نیز ہمیں حکم مے فرماید۔ و حاکمِ انصاف در مقابلۂ چناں فعلے کہ از فرزندِ من صادر شدہ۔ بہ چنیں مکافات امر مے نماید۔! پس موجبِ ہجرت و سببِ نفرت چہ تواند بود؟ آخر براندیش۔ کہ پیش از ولادتِ فرزند انیسِ اوقات و مونسِ روزگارِ من تو بودی۔ و چوں پسرِ من از کتم عدم بہ فضائے وجود آمد۔ مہرِ پدری اقتضائے آں کرد۔ کہ بہ دیدارِ وے

بُو نسیے پدید آید - دراں بادہ ورا با تو شریک کردم - و بہ مجالست تو و موانستِ وے عمرے برفاہیت میگزرانیدم ۔ واکنوں کہ چشمِ زخمِ زماں نقصانے بہ گوہرِ باصرہ اش رسانید - ذوقے کہ بدیدارِ وے داشتم - خلل پذیر شد - امّا مسرتِ گفت وشنید - و بہجتِ صدا و ندائے تو باقی است - چناں مکن - کہ ایں نیز بہ کلّی منتفی گردد - و مرا البقیۃُ العمر معتکفِ بیت الاحزان باید شد - و باندوہ و ملال و غصّہ و کلال باید گزرانید ۔ و مثلِ من با تو ہماں مثلِ مطرب است و پادشاہ ۔ قبرہ پرسید کہ چگونہ بودہ است آں ؟

حکایت (۴)

ملک گفت - آوردہ اند - کہ پادشاہے مطربے داشت خوش آواز و شیریں نواز - کہ بالحانِ دل فریب پائے عقل از رکیب بیروں بردے و عنانِ تمالک از دستِ صبر و شکیب بدر کردے ۔ ؎

ندیدایں چنگ پشت ارغنوں ساز		از و خوش گوے تر در لحن و آواز

پادشاہ او را بغایت دوست داشتے - و پیوستہ بسماعِ نغماتِ دل آویز و دستانہائے نشاط انگیزش خوش وقت بودے ۔ فرد

بزیر و بم چو ناہید ورد چرخ کیواں را		نوائے مطربے بشنو کہ صوتِ راحتِ اُنس

و ایں مطرب غلامے قابل را تربیت مے فرمود - و در سازندگی و نوازندگی تعلیمہائے مشفقانہ مے داد - تا اندک زمانہ را کار از خواجہ بگذرانید و در آہنگ سازی و نغمہ پردازی بمقامے رسانید - کہ آوازۂ قول و غزلش از اندازۂ تصور و وہم و خیال در گذشت - و از صوت و صدائے نقش و عملش مسامع

جواہرِ مع اعزّہ و اہالی پُرگشت ۔ مثنوی

کردے بہ ترانۂ دل آویز چوں گوشۂ عود ساز کردے	بازار نشاط و عیش را تیز ناہید دو گوش باز کردے

شاہ از حالِ غلام آگاہ شدہ بتربیت و تقویتِ او التفات نمود۔ تا بجمے کہ ندیمِ خاص و مقربِ صاحب اختصاص گشت ۔ و شاہ ہموارہ بنغماتِ فیض بخشش کہ از معجزۂ مسیح خبر دادے مفتوں بودے و بنوائے عودِ عالم سوزش کہ آتش در دلہائے عشاق مے زد۔ آہنگِ بزمِ عشرت مے نمودے ۔ عرقِ حسد در دلِ مطرب بہ حرکت آمدہ غلام را بکشت ۔ و خبر بہ پادشاہ رسید۔ باحضارِ مطرب فرماں داد ۔ و چوں مطرب را بہ موقفِ سیاست حاضر گردانیدند۔ سلطان از روئے ہیبت با او عتاب آغاز کرد و گفت۔ ندانستی کہ من نشاط دوست ام ؟ و نشاطِ من بدو قسم بود۔ یکے در صحبت از ساز ندگیئے تو۔ و دیگر در خلوت از نوازندگیئے غلام تو۔ چہ چیز ترا بریں داشت۔ کہ غلام را بکشتی۔ و نیمۂ نشاطِ من باطل کردی ؟ ہمیں ساعت بفرمایم تا ترا نیز از ہماں شربت کہ غلام را چشانیدہ بچشانند۔ تا دیگر بارہ کسے بر مثلِ ایں جراُت اقدام ننماید ۔ مطرب را از قولِ شاہ سرودے بیاد آمد۔ و گفت۔ شاہا! من بد کردہ ام کہ نیمۂ نشاطِ پادشاہ را باطل کردم۔ امّا آنکہ پادشاہ مرا بکشد۔ و تمام نشاطِ خود ضائع مے سازد۔ چگونہ است ؟ پادشاہ را خوش آمد۔ و او را النوازش فرمودہ از کشتن آزاد کرد ۔ و غرض از ایرادِ ایں مثل آں بود۔ کہ پارۂ از طرب و خوش

دلِ من بواسطۂ فرزند نقصان پذیرفتہ۔ و تو نیز کہ سازِ فراق مے نوازی۔ نزدیک تر شدہ کہ پشتِ امیدم چوں قامتِ چنگ خمیدہ گردد۔ و سینۂ رنجورم بہ ناخنِ حسرت چوں دلِ عود خراشیدہ شود۔ و آخرالامر یاراں را مفارقت بہ ضرورت دست خواہد داد۔ بارے حالا در ہجرِ اختیاری مکوش۔ و دامنِ جمعیّت از دست مدہ + فرد

خود مکن بیگانگی بارے چو میدانی کہ چرخ	آشنایاں را ز یکدیگر جدائی مے دہد

قبرہ گفت۔ خشم در نہانخانۂ دل پوشیدہ است۔ و کینہ در زاویۂ سینہ مخفی ماندہ۔ و چوں کسے را بر آں اطّلاع ممکن نیست۔ پس آنچہ زبان گوید۔ اعتماد را نشاید۔ چہ زباں دریں معنی از مضمونِ آنچہ در ضمیر مکنون است۔ عبارتے راست ادا نکند۔ و بیان در فحوائے مخزوناتِ خاطر حقِ امانت بجا نیارد۔ امّا دلہا بہ حکمِ القلوب تشاھد بیکدیگر را شاہدِ عدل و گواہِ راست اند۔ فرد

حدیثِ سرِّ دل دل داند و بس	زبان و لب درآں محرم نباشد

و زبانِ تو در آنچہ مے گوید۔ دِل با او موافق نیست۔ و دلِ تو آنچہ دارد۔ زبان در ادائے آں صادق نہ + ع

صد جاں فدائے آنکہ زبان و دلش یکے است

اے ملک! من صعوبتِ صولتِ ترا نیکو شناسم۔ و از نہیبِ سیاستِ تو نیک باخبرم + فرد

از کوہ گاہِ زخم گراں تر کُنی رکاب	و ز باد وقتِ حملہ سبک تر کُنی عناں

بہ ہیچ وقت از ہیبتِ تو ایمن نتوانم بود۔ و یک نفس از ضربِ سطوتِ تو آرام نتوانم گرفت ÷ و من از آں جملہ نیستم۔ کہ طبیب با مردے گفت۔ داروے چشم را بہ تو نسبت بیشتر است از داروے دردِ شکم ÷ ملک پرسید۔ کہ چگونہ بودہ است آں؟

حکایت (۵)

قبرہ گفت۔ مردے نزدِ طبیب آمد۔ و از دردِ شکم بے قرار گشتہ بر زمیں مے غلطید۔ و از صعوبتِ الم زار زار مے نالید۔ و دوا مے طلبید ع

اے طبیب! آخر علاجے کن کہ کار از دست رفت

طبیب بطریقے کہ اربابِ حکمت قانونِ معرفتِ اسباب و علامات را مقدم دارند۔ تا بعد از تشخیصِ مرض بہ علاجے کامل کہ سببِ شفاے عاجل تواند شد۔ اقدام نمایند۔ از وے پرسید۔ امروز چہ خوردۂ؟ مردِ سادہ دل گفت۔ پارۂ نانِ سوختہ خوردہ ام۔ و بداں غذا کہ متاثر انگشت بود۔ تنورِ معدہ را تافتہ ÷ طبیب بلازماں فرمود۔ کہ داروے کہ چشم را جلا دہد۔ و روشنئ بصر بیفزاید۔ بیارید۔ تا چشم ایں کسے را دارو کشم ÷ آں شخص فریاد برکشید۔ **بیت**

وقتِ اجل است جاں گدازی است	کا آخر چہ محلِ ہزل و بازی است

اے طبیب! مسخریہ برطرف نہ و استہزا بگذار۔ من از دردِ شکم مے نالم۔ و تو جواہر دارو در چشمِ من میکشی۔ داروے دیدہ را با دردِ شکم چہ نسبت؟ طبیب گفت میخواہم کہ چشمِ تو روشن شود۔ و سیاہ از سفید فرق توانی کرد۔ تا

دیگر نانِ سوختہ نخوردی۔ پس ترا علاجِ چشم از مداواتِ شکم لازم تر است ✤ و غرضِ من از ایرادِ ایں مثل آنست۔ تا ملک تصوّر نکند۔ کہ من از جملۂ آنہا ام۔ کہ سوختہ از ساختہ باز نشناسم۔ و خام از پختہ امتیاز نکنم ✤ بیت

بحمد اللہ کہ در دانش چنانم		کہ خیر از شر جدا کردن توانم

ملک گفت۔ میانِ دوستاں ازیں نوع کہ ترا با من واقع شدہ۔ بسیار حادث مے گردد۔ و امکاں ندارد۔ کہ راہِ مخاصمت بکلّی از میانِ مردم برافتد۔ و طریقِ نزاع و جدال مسدود گردد۔ امّا ہر کہ بنورِ عقل آراستہ است۔ و بزیورِ خرد متحلّے۔ حسب المقدور در اطفائے نائرۂ غضب مے کوشد۔ و چندانکہ مے تواند۔ آبِ حلم بر آتشِ خشم میریزد۔ و مے داند کہ در نوشیدنِ شربتِ عفو اگرچہ بغایت تلخ نماید۔ حلاوتِ مسرت مندرج است۔ و تحمل نمودن بر مشقت ہرچند مزاجِ زہر دارد۔ تریاقِ بہجت را متضمن است ✤ مثنوی

غصّہ مخور زانکہ شقاوت در وست		خشم فرو خور کہ حلاوت در وست
شعشعۂ برق در آزردن است		قاعدۂ بحر فرو خوردن است
سینۂ دریا نشود پُر غبار		گرچہ کہ باراں کندش سنگسار

قبرہ گفت۔ ایں مثل مشہور است۔ ہر کہ آساں گیرد۔ دشوار افتد۔ ایں کار دشوار را آساں نتواں گرفت۔ و در ایں امرِ صعب تہاون نشاید ورزید ✤ و من عمر در نظارۂ چہرۂ بازسے چرخِ شعبدہ انگیز تلف ساختہ ام۔ و نفائسِ اوقات بتفرجِ بوالعجبیہاسے دہرِ حقّہ باز در باختہ ✤ ہر آئینہ از

ذخائرِ تجربہ استظہارِ وافر حاصل شدہ باشد۔ و بہ مکاسبِ کیاست و سرمایۂ فہم و فراست سود ہے تمام بدست آمدہ۔ و تحقیق شناختہ ام۔ کہ شررِ اختیار و شرارۂ اقتدار بناے عہد و پیماں را مے سوزد۔ و سوزنِ نخوتِ کامگاری بہ رشتۂ سطوت و جباری دیدۂ آزرم و وفا را مے دوزد۔ و آنجا کہ شیرِ ہیبتِ شہریاری دمِ انتقام بر زمین زند۔ تملق و روباہ بازی فائدہ نخواہد داد۔ ہماں بہ کہ خود را خوابِ خرگوش ندہیم۔ و از خوے پلنگی ہراساں شدہ چوں آہو راہِ بیاباں گیریم۔ کہ خصمِ ضعیف را ہیچ وجہ با دشمنِ قوی مجالِ منازعت نیست۔ چنانچہ آں پادشاہ براے دشمنِ خود دریں باب مثلے ایراد کردہ است۔ ملک پرسید۔ کہ چگونہ بودہ است آں؟

حکایت (۶)

گفت۔ آوردہ اند۔ کہ در دیارِ ترکستاں پادشاہے بود۔ کہ ہماے ہمتِ بے ہمتاے او سایۂ صلاح و جناحِ فوز و نجاح بر مفارقِ عالمیاں مبسوط ساختہ و عنقاے لواے با اعتلایش سرِ رفعت از آشیانۂ طاؤسِ ریاضِ سپہر گذرانیدہ۔ عدلِ کاملش مہماتِ ملکداری را انتظامِ تمام ارزانی داشتہ۔ و بذلِ شاملش مصالحِ شہریاری را از روے اہتمام بہ اتمام رسانیدہ۔

مثنوی

خسروِ تاج بخش تخت نشاں	بر سرِ تاج و تخت گنج فشاں
در جہانگیری و جہانبانی	جمِ وقت و سکندرِ ثانی

یکے از ارکانِ دولت را خدشۂ در ضمیر پدید آمدہ۔ زوے از شدتِ سپہر

اشتباہِ شاہ بتافت - و یکے از دشمنانِ ملک را فریب داده در مقامِ محاربه و
مخاصمه آورده ۔ و چوں شاہ دانست - کہ دشمن روے اطاعت از قبلۂ انقیاد
برتافته - وسوسۂ عصیان و دغدغۂ طغیان در بنیادِ اعتقادش راہ یافته
باسرے پُرجوش از سوداے خام خیالِ سرداری و سروری مے پزد -
و با دلِ پُر کینه از کدورتہاے دیرینه تمناے کامگاری و برتری
مے برد - نامۂ مشتمل بر نصائحِ مشفقانه - و صحیفۂ منطوی بر مواعظِ ملوکانه
نزدیکِ وے فرستاد ۔ و خصمِ مغرور از غایتِ نخوت و غرور بداں التفاتے
نکرد - و به کمندِ دعوت ہر کجا تصوّرِ گروہے سرگرداں بود - بجانبِ خود
جذب مے فرمود ۔ بیت

کہ ناورد جویند روزِ نبرد	پراگندۂ چند را گرد کرد

القصّہ چوں پادشاہ دید - کہ نوشدارُوے ملامت مزاجِ کثیفِ
ایشاں را کہ از منہجِ اعتدالِ حقیقی بکلّی منحرف شده - اصلاح نمے تواند
کرد - بدیں گونه پیغامے فرستاد - کہ من و تو بشیشه و سنگ مانیم - خواه
سنگ بر شیشه زن - و خواه شیشه بر سنگ - کہ در ہر دو حال شیشه خواہد
شکست - و سنگ را آسیبے نخواہد رسید ۔ از ایرادِ ایں مثل فائدہ آنست -
کہ بر ضمیرِ منیرِ شاہ روشن گردد - کہ من نیز حکمِ شیشه دارم - و با خصمِ سلطانی
کہ چوں سنگ پایدار خصم شکن است - ملاقات کردن نیارم ۔ فرد

کہ تو آبگینہ داری و نہ حریفِ سنگدل	به بتانِ آہنیں دل نشوی مقابل

ہر چند کہ ملک در مقامِ ملاطفت است - و میخواہد - کہ به سکنجبینِ اعتذارے

صفرا سے وحشت را تسکین دہد - امّا در مذہب خرد قبولِ عذر ارباب حقد و حسد حرام است - و طلب صلح اصحاب عداوت را بہ ردّ و انکار جواب دادن امرے واجبُ الالتزام + قطعہ

کہ بر ملایمتِ دشمن اعتماد مکن	ز دوستانِ سخندان شنیدہ ام پندے
مشو فریفتہ و فسخ اعتقاد مکن	چو اعتقادِ مضرت بخصم پیدا شد

ملک گفت بمجرّدِ گمانے انقطاعِ صحبت و برانداختنِ دوستی روا نباشد و بہ مظنّۂ کہ از وہم زاید - رفیق را بہ سوزِ فراق مبتلا ساختن نشاید - معرفتِ قدیم و صحبتِ مستقیم را باندک شائبہ برطرف نہادن و سرِ رشتۂ عہدِ یاری و پیمانِ دوستداری را بمجرد ی خدشہ از دست دادن طریق اربابِ تحقیق نیست + قطعہ

نویدِ مہرِ تو کیں بود من ندانستم	وفا و عہدِ تو ایں بود من ندانستم
دلِ تو سخت چنیں بود من ندانستم	ہمہ سخن چو دلِ خویش سخت میگوئی

آخر صفتِ وفاداری در سگے کہ از ہمہ جانوراں بہ قدر حقیر تر و بہ منزلت خسیس تر است - یافت مے شود - تو چرا از عرصۂ بے وفائی قدم باز پس نمے کشی - و پیمانے کہ در صحبت و مودّتِ ما بستۂ - بپایاں نمے بری + ع

وفائے عہد نکو باشد ار بیاموزی

قبرہ گفت - من چگونہ بنیاد وفا نہم ؟ از آں جانب ارکانِ ہوادار ی منہدم است - و آثارِ حسنِ عہد بکلّی منعدم و امکاں ندارد - کہ ملک

موجباتِ وحشت را فروگذارد - واز ترصدِ فرصتِ مکافات اعراض نماید + و حالا چوں بہ زور و قوت بر من دست نمے تواند یافت - مے خواہد - کہ مرا بمکر و حیلہ در قبضۂ انتقام کشد + و بباید ترسید از کینۂ کہ در ضمائرِ ملوک متمکن گردد چہ ایشاں بہ نخوتِ سلطنت در بابِ انتقام متعصب باشند - و چوں فرصت یابند بہ ہیچ تاویل مجالِ حجت گوئی و عذر خواہی ندہند + و مثلِ کینہا در سینہا چوں انگشتِ فسردہ باشد - اگرچہ حالے اثر ظاہر نگرداند - چندانکہ شرارۂ غضبی بوے رسد - افروختہ گردد - و فروغِ خشم بالا گرفتہ جہانے را بسوزد و دودِ انتقام از آتشِ کینہ خیزد - پس دماغہا را خشک ساختہ بسیار دیدہا تر گرداند و ممکن نیست - کہ تا ذرۂ از انگشتِ کینہ در کانونِ سینہ باقی ماند - از مضرتِ شعلۂ خشم ایمن تواں بود +

ع

چوں خشم زند شعلہ تر و خشک بسوزد

ملک گفت - عجب حالتیست - کہ تو دریں باب بر یک طرف افتادۂ - و جانبِ دیگر را از دست دادۂ + چرا نشاید - کہ مقدماتِ وحشت بمیامنِ الفت مبدل گردد ؟ و بعد از کدورتِ مجادلت صفائے مخالصت پدید آید +

قبرہ گفت - اگر کسے تواند - کہ در مراعاتِ جوانب لطفے تمام بجائے آورد - و در طلبِ رضا و فراغِ دوستاں سعے پیوندد - و در وصولِ منافع بدیشاں و دفعِ مضار و مکارہ از ایشاں معونتے و مظاہرتے واجب دارد - ممکن است کہ آں وحشت از میانہ مرتفع گردد - و ہم کینہ جوے را صفائی حاصل آید و ہم دلِ خائف بنسیمِ امن مروح شود - و من از آں عاجز ترم - کہ ازیں ابواب

آنچہ اصلِ حقد را زائل گرداند۔ و طریقِ الفت و موافقت را زائد سازد۔ توہم اندیشید۔ یا بر خاطرِ تو ائم گذرانید + و اگر باز بخدمت مراجعت کنم۔ پیوستہ در ہراس و مخافت خواہم بود۔ و ہر ساعت بتازگی مرگے مشاہدہ خواہم کرد۔ پس ازیں مراجعت مجانبت ورزیدن و معاودت را بہ مباعدت تبدیل نمودن اولےٰ + فرد

از درختِ بخت چوں نشگفت گلہائے وصال		
در بیابانِ جدائی خارہم درپاخوش است		

ملک گفت۔ ہیچکس بر نفع و ضرر در حقِ کسے بے ارادتِ باری عزاسمہٗ قادر نباشد۔ و از اندک و بسیار و خرد و بزرگ آنچہ در وجود آید۔ جز بتقدیرِ ازلی و سابقۂ حکم لم یزلی نے تواند بود + و چنانکہ دستِ مخلوق از ایجاد و احیا قاصر است۔ افنا و اماتت نیز از جہتِ وے متعذر باشد۔ و عملِ پسر من و جزاے تو بقضاے ربّانی و مشیّتِ یزدانی نفاذ یافتہ است۔ و ایشاں در میانۂ اجراے آں حکم را سببے بیش نبودند۔ مارا بمقادیرِ آسمانی مواخذت منماے۔ و بمقدراتِ الٰہی سرزنش مکن۔ و بقضاے خدا راضی شو + رُباعی

بجز رضا بہ قضاے خدا نمے شاید	بغیرِ صبر بہ وقتِ بلا نمے شاید
ازآنچہ رفت قلم سرکش وگرنہ بیا	بروں رَوِ از خطِ اد گر ترا نمے شاید

قبرہ گفت۔ عجزِ آفریدگاں از دفعِ قضاے آفریدگار ظاہر و مقرر است و بر صفحاتِ تصوّراتِ اہلِ تصدیق ایں قضیہ موضح و مُصوّر۔ کہ انواعِ خیر و شر

و اصنافِ نفع و ضرر بر حسبِ ارادت و مقتضائے مشیّتِ خداوند جل ذکرہٗ نافذ مے گردد - و بہ جہد و کوششِ خلق دفع و منعِ آں با تقدیم و تاخیر در آں صورت نبندد ٭ فرد

کسے ز چون و چرا دم نمے تواند زد	کہ نقشبندِ حوادث ورائے چون و چراست

و باآنکہ جمہورِ علما بریں معنی اتفاق نمودہ اند - ہیچ کس نگفتہ است - کہ جانبِ حزم و احتیاط را مہمل باید گذاشت - و محافظتِ نفس از مکارہ و آفات در توقف باید داشت - بلکہ گفتہ اند - اسبابِ ہر چیز رعایت باید نمود - و اتمامِ امور بہ مسبب الاسباب تفویض باید فرمود مثنوی

رہ منتے بنہاد زاسباب و طرق	طالبان را زیرِ ایں نیلی تتق
اے گرفتارِ سبب بیروں مپر	لیک عزلِ آں مسبّب ظن مبر
با سببہا از مسبب غافلی	سوئے ایں روپوشہا زاں مائلی

و نکتۂ اِعقِلْ وَتَوَکَّلْ مؤیدِ ایں قول است - ع

با توکل زانوئے اشتر بہ بند

ملک گفت ملخصِ ایں مقالات ہمان است - کہ من خواہانِ ملاقاتِ تو ام - و آرزومندئے صحبتِ تو در ضمیرِ خویش فراواں مے یابم - و با ایں ہمہ اشتیاق کہ از جانبِ من واقع است - از طرفِ تو چیز مقدماتِ ملال فہم نمے رود ٭ فرد

تو ملولی زما و ما مشتاق	دل بدل مے رود چہ حالست ایں

قبرہ گفت - کہ اشتیاقِ تو در آن است - کہ دلِ خود را بکشتنِ من شفا دہی -

و حال آنکہ نفسِ من حالا رغبتِ نوشیدنِ شربتِ اجل و میلِ پوشیدن لباسِ فنا ندارد۔ و تا عنانِ مراد بدست است۔ از قبولِ آں ابا مے نماید۔ و احتراز از آں عینِ صواب مے بیند + ع

سر بارِ دگر ز تن نہ روید نہ سنے است

و من امروز از دلِ خویش بر عقیدۂ ملک استدلال توانم کرد۔ چہ اگر قدرت و استطاعت یابم۔ جز ہلاکِ قرۃُ العینِ پادشاہ راضی نمے شوم۔ و مے دانم۔ کہ شاہ نیز بواسطۂ ملالِ فرزند جز ہلاکتِ من نخواہد طلبید + و بر مکنونِ ضمیرِ مصیبت زدگاں کسے وقوف یابد۔ کہ بر آتشِ آں غم سوختہ باشد۔ و ہم از آں بلیّت شربتِ تلخی تجرع کردہ۔ مدعیانِ آسودہ ازیں حال غافل اند۔ و نازپروردگانِ راحت دیدہ از پیرایۂ درد عاطل + فرد

اے ترا خارے بپا نشکستہ کے دانی کہ چیست
حالِ شیرانے کہ شمشیرِ بلا بر سر خورند

و بہ چشمِ خرد مے بینم۔ کہ ہر گاہ ملک را از بینائے پسر یاد آید۔ و من از نورِ دیدۂ خود بر اندیشم۔ تفاوتے در باطنہا ظاہر خواہد شد۔ و تغیرے در مزاجہا روے خواہد نمود۔ و تواں دانست۔ کہ ازاں چہ زاید؟ و دراں زماں چہ حالہا روے نماید؟ و بدیں دلیل مفارقت مناسب تر است از مواصلت۔ و دوری لائق تر از قربِ صوری + ع

صحبت چو چنین است جدائی خوشتر

ملک گفت۔ چہ خیر تواند بود دراں کس کہ از جرمہائے دوستاں اعراض نتواند

نمود؟ واز سرِ حقد و آزار بر نتواند خواست؟ و مردِ فرزانہ و خردمندِ یگانہ بر آں قدرت دارد۔ کہ از مکافاتِ مجرماں چناں گذرد۔ کہ مدت العمر بداں رجوع ننماید۔ و بہ ہیچ وقت بر صفحۂ دل او از اندک و بسیارِ آں نشاں ہا فت نشود و استغفارِ گنہگاراں و اعتذارِ بدکرداراں را بہ احترازِ تمام تلقّی نماید + بدترین بداں آنست۔ کہ عذر نہ پذیرد۔ و کینۂ عذر خواہ در دل گیرد + و من بلاے ضمیرِ خویش را در آنچہ گفتم۔ صافی مے یابم۔ و از سورتِ خشم و حدتِ غضب و خیالِ انتقام در خاطر اثرے نمے بینم۔ و ہمیشہ جانبِ عفو را بر عقوبت ترجیح کردہ ام۔ و دانستہ ام۔ کہ ہر چند گناہ بزرگ باشد۔ صفتِ عفو از آں بزرگتر خواہد بود + فرد

گر عظیم است از فرو دستاں گناہ	اند بزرگاں عفو کردن اعظم است

قبرہ گفت۔ این ہمہ ہست۔ امّا من مردِ گنہگارم۔ و مجرم ہمیشہ ترساں بُود + و مثلِ من مثلِ کسے است۔ کہ در کفِ پاے او جراحتے باشد۔ اگر او بہ قوّتِ طبع بیباکی کند۔ و شبِ تیرہ در سنگستاں رفتن جائز شمرد اما چارہ نیست از آنکہ آں ریش تازہ گردد۔ و پاے او از کار باز ماند۔ بہ مثابۂ کہ بر خاکِ نرم رفتن نیز متعذر باشد۔ و نزدیکئِ من بہ خدمتِ ملک ہمیں مزاج دارد۔ و بہ وجہ شرع و قانونِ ملّت اجتنابِ من از آں فرضِ عین است + و حکما گفتہ اند۔ سہ تن از روشِ حکمت دور اند و از منہاجِ دانش برطرف۔ اول کسے کہ بر قوّتِ ذاتِ خود اعتماد کند و ہر آئینہ چنیں کس خود را در مہالک افگند۔ و تہوّرِ او سببِ ہلاکِ او گردد + دوم

آنکہ اندازۂ طعام و شراب نشناسد۔ و چنداں تناول نماید۔ کہ معدہ از ہضم آں عاجز آید۔ و ایں کس بے شبہہ دشمنِ جانِ خود باشد۔ سوم شخصے کہ بہ گفتارِ خصم در غرور اُفتد۔ و بہ قولِ کسے کہ از وایمن نتواند بود۔ فریفتہ شود۔ بیشک انجامِ کارِ او بہ خسارت و ندامت انجامد۔ **بیت**

مشو ایمن از حیلۂ دشمناں	بیندیش و برتاب ازآں سوغناں

ملک گفت۔ اے قبرہ! ہرچند از درِ ملاطفت درمے آیم۔ و راہِ صواب و نصیحتہائے دوستانہ بہ تومے نمایم۔ تو ہمچناں برخرافتِ خود ماندۂ۔ و دامنِ قبول از استماعِ مواعظ افشاندۂ۔ و نصیحت دربارۂ کسے کہ قبول نخواہد کرد۔ بے فائدہ است۔ چنانکہ نصیحت کردنِ آں زاہد گرگ را۔ قبرہ پرسید۔ کہ چگونہ بودہ است آں؟

حکایت (۷)

گفت۔ آوردہ اند۔ کہ مردے زاہد نیک سیرت کہ اوقاتِ شریفش بعد از ادائے وظائف و اورادجز بہ موعظتِ عباد مصروف نبودے۔ در صحرائے مے گذشت۔ گرگے دید دہن حرص و شرہ کشادہ۔ و دیدۂ آز بہ راہِ طلب نہادہ۔ ہمگی ہمت برآں وقف کردہ۔ کہ بے گناہے را بیازارد۔ و جانورے را بیجاں کردہ جہتِ خوشنودئ نفسِ نافرماں از و بہرہ بردارد۔ **فرد**

ستیزہ کارئ بیدادگر نگر کہ بہ جہل	رساند از پئے یک سود صد زیاں بہ کسے

زاہد کہ او را بداں حال دید۔ و از صفحۂ پیشانئ او نقشِ جور و ستم مطالعہ فرمود

از آنجا کہ شفقتِ ذاتی و مرحمتِ جبلیٔ او بود۔ پند دادن آغاز نہاد۔ و گفت۔ زنہار پیرامنِ گوسپندِ مردماں نگردی۔ و قصدِ مظلوماں و بیچارگاں نکنی۔ کہ عاقبتِ بیدادی مودی بہ عقوبتِ الٰہی باشد۔ و خاتمتِ ستمگری بہ نکال و عذابِ آں جہانی کشد ۔ مثنوی

ہر کہ آئینِ ظلم پیش نہاد	بند بر دست و پائے خویش نہاد
چند روزے اگر سر افرازد	دہرش آخر ز پا در اندازد

ازیں مقولہ سخناں مے گفت۔ و بر ترکِ ستم بر گوسفندانِ مردم مبالغہ از حد مے برد ۔ گرگ گفت۔ در مواعظ اختصار فرمائے۔ کہ در پسِ ایں بیشہ رمہ مے چرد۔ و ترسم۔ کہ فرصتِ گوسفند بردن فوت شود۔ و آنگاہ حسرت فائدہ ندہد ۔ و غرض از ایرادِ ایں مثل آن است۔ کہ چند انچہ ترا پند مے دہم۔ تو ہماں بر سرِ کارِ خودی۔ و بداں سخن ملتفت نمے شوی ۔ بیت

مکن کہ اہلِ مروّت سخن شنو باشند	ہزار سال بہ یک نکتہ در گرو باشند

قبرہ گفت۔ من نصیحت گوش کردہ ام۔ و از مواعظ خرد پند گرفتہ۔ عاقل آں را مے شناسم۔ کہ پیوستہ درِ حذر کشادہ دارد۔ و آئینۂ تجربہ در پیش نہادہ ۔ من اینجا کہ آمدہ ام۔ از غایتِ خوف و فزع است۔ عاقلانہ بر سرِ راہِ گربہ ایستادہ ام۔ و سفرے کہ کس را بر من دست نباشد۔ پیشِ چشم کردہ ۔ و بیش ازیں بر من توقف کردن حرام است۔ و دریں حیرت و تردد گزرانیدن موجبِ ملام۔ چہ مے دانم۔ کہ خونِ مرا ملک حلال

دارد۔ وآنچہ درشرعِ مروت محظور است۔ مباح پندارد۔ پس اقامتِ
من مکروہ است۔ و بہ زودی رحلت نمودن واجب ۔ ع

رفتم کہ ازیں زیادہ بودن خوش نیست

ملک گفت۔ ترا ایں جا اسبابِ معیشت آمادہ است۔ و درہا ے
راحت و فراغت بر روے دل کشادہ۔ مشقتِ سفر اختیار نمودن و
براے انتظامِ معاش متردد بودن ہیچ وجہے ندارد۔ قبرہ جواب داد۔ کہ
ہرکہ پنج خصلت را بضاعتِ راہ و سرمایۂ عمر سازد۔ بہر جاکہ رود۔
اغراضش حاصل است۔ و بہر جا کہ توجہ نماید۔ فوائدِ رفقا و مصاحباں
بدو واصل۔ اوّل از بدکرداری برطرف بودن۔ دوم نیکوکاری را شعارِ
خود ساختن۔ سوم از مواقعِ تہمت پہلوتہی کردن۔ چہارم مکارمِ اخلاق
را ملازم گرفتن۔ پنجم آدابِ معاشرت را در ہمہ اوقات نگاہداشتن۔ و کسے
کہ جامع ایں خصال باشد۔ اورا ہیچ جا غریب نگذارند۔ و وحشتِ غربتش
بہ راحتِ مؤانست مبدل سازند۔ ع

دانا بہیچ شہر و ولایت غریب نیست

و عاقل چوں در شہرِ مولد و منشاے خود و میانِ اقربا و عشائر ایمن نتواند
بود۔ بہ ضرورت فراقِ دوستاں و متعلقاں اختیار باید کرد۔ چہ ایں ہمہ را
عوض ممکن است۔ و ذاتِ او را عوض صورت نہ بندد۔ قطعہ

اگر ترا بہ وطن نیست کارہا بمراد	اسیرِ خانۂ عطلت مشو ز بیہوشی
سفر نماے کہ بے دوستے نخواہی ماند	بہر مکاں کہ روی و بہر زمیں کہ رسی

ملک گفت۔ رفتنِ توتا کے خواہد بود۔ وچہ مقدار زماں توقف خواہی نمود؟
قبرہ گفت۔ اے ملک از رفتنِ مرا باز آمدن توقع مدار۔ و معاودت ازیں
سفر خیال مبند۔ و نیک مانند است ایں سوال و جواب ما بہ حکایتِ عرب
و نانوا۔ ملک پرسید۔ کہ چگونہ بودہ است آں؟

حکایت (۸)

گفت۔ آوردہ اند۔ کہ عربے بیاباں نشیں بہ شہرِ بغداد در آمد۔
دکانِ نانوائی دید۔ کہ گردہا چوں قرصِ قمر از افقِ منبر طلوع کردہ۔ و
کاک با فروغِ سماک قدم بر ذروۂ دکاں نہادہ۔ حسنِ شمسی پنجۂ حیرت
بر رُخِ آفتاب کشیدہ۔ و شورِ سنگ پخت گریبانِ نانِ تنک دریدہ۔ قطعہ

فرازِ منبرِ خبّاز قرصِ گرم پنداری	کہ خورشیدِ جہانتابست طالع گشتہ از گردوں
تنورِ نانوا نارِ خلیل اللہ را ماند	کز و ہر لحظہ آید تازہ نانے ہمچو گل بیروں

حاصل الامر عربِ بیچارہ کہ بوئے نانے من حیات یافتے۔ چوں روئے
ناں دید۔ جُبّۂ صبر چاک زد۔ و پیشِ نانوا آمدہ گفت۔ اے خواجہ! چند
بستانی۔ کہ مرا سیر ناں سازی؟ نانوا با خود تاملے کرد۔ کہ ایں کس بہ یک
من ناں سیر شود۔ غایتش دو من و از سہ من تجاوز نتواند کرد۔ گفت نیم
دینار بدہ۔ و چند انچہ بتوانی۔ ناں بخور۔ عرب نیم دینار بدداد۔ و بر لبِ
دجلہ بنشست۔ نانوا ناں مے آورد۔ و عرب با آب تر کردہ مے خورد۔
تا بہا از نیم دینار بگذشت۔ و بہ چہار دانگ رسید۔ و از اں ہم متجاوز
شدہ دینار تمام شد۔ نانوا را تحمل نماند و گفت۔ یا اخا العرب بدا ان

خدائے کہ ترا قوتِ ناں خوردن بریں وجہ کرامت فرمود۔ بامن بگوئے۔
کہ تا کے ناں خواہی خورد؟ عرب جواب داد۔ کہ اے خواجہ ابے صبری
مکن۔ تا ایں آب مے رود۔ من نیز ناں مے خورم + وغرض ازیں مثل
آن است۔ کہ ملک معلوم فرماید۔ کہ تا آبِ حیات در مجارئے بدن جاری
است۔ از تناولِ لقمۂ بیم وہراس چارۂ ندارم۔ واز مائدۂ وصال فائدہ
برداشتن محال مے پندارم + وروزگار میانِ ما مُفارقتے افگندہ کہ مہلت
را در حوالئے آں مجال نیست۔ وزمانہ رشتۂ مصاحبتِ ما بہ نوعے گسیختہ
گرداند۔ کہ اندیشۂ اتصال جُز خیالِ محال نہ + وپس ازیں ہرگاہ کہ
شوقے غالب خواہد شد۔ اخبارِ سعادت آثارِ ملک از نسیمِ سحر خواہم پرسید
وجمالِ باکمالِ شاہ در آئینۂ خیال خواہم دید + فرد

گر وصالِ یار نبود با خیالش ہم خوشم	کلبۂ درویش را شمعے بہ از مہتاب نیست

ملک قطراتِ حسرت از فوارۂ دیدہ بگشود۔ ودانست۔ کہ آں مُرغ زیرک
بہ دام نیاید۔ وداعیۂ انتقام از خلوتخانۂ عدم بہ صحرائے وُجود نخرامد۔ بارے
دیگر دانۂ مکر پاشیدن گرفت۔ وانواعِ عہد ومیثاق درمیاں آورد۔ وُ گفت
اے شاہِ جواں بخت! وزیبندۂ تاج وتخت! ہرچند بنائے کرامت را
تمہید دہی۔ واصنافِ عاطفت دربابِ ایمنی وسلامتی ارزانی داری۔ و
آں را بہ عُہودِ پسندیدہ ومواثیقِ شائستہ مؤکد گردانی۔ ممکن نیست۔ کہ حلقۂ
خدمت در گوش کشم۔ وغاشیۂ ملازمت بر دوش افگنم + ع

سخن ضائع مکن دیگر کہ با مادر نمے گیرد

ملک دانست - کہ بسوزنِ حیلت خارِ وحشت از پائے دلِ قبرہ بیروں نتواں کرد - ونیز از شست رفتہ بزورِ بازوے غدر بہ دست نتواں برد * ملک گفت - اے قبرہ! دانستم کہ از بوستانِ حال جزبوے بمشامِ آرزوے نخواہد رسید - وچہرۂ صحبت جز در آئینہ امید نخواہد نمود *

رباعی

آں وقت کہ در جوے طرب آبے بود	یا در سرِ زلفِ آرزو تابے بود
دردا کہ زمانِ عیش ودورانِ وصال	بگذشت چنانکہ گوئیا خوابے بود

امّا طمع آں دارم - کہ بر سبیلِ یادگار دوسہ کلمہ کہ از تکرارِ آں آثارِ سعادت بر اوراقِ روزگار مشاہدہ رود - بفرمائی - و بصیقلِ نصائحِ دوستانہ زنگارِ غفلت از مرأتِ خاطرِ من کہ بہ غبارِ ملال تیرگی پذیرفتہ - بزدائی * فرد

زبہرِ ما سخنے یادگارِ خویش بگوے	کہ بہتر از سخنِ خوب یادگارے نیست

قبرہ گفت - اے ملک! کارہاے جہانیاں بروفقِ تقدیر ساختہ میشود ودر آں بزیادت ونقصان وتقدیم وتاخیر کسے را مجالِ تصرف نداده اند - ہیچکس نتواند شناخت کہ منشورِ سعادت برنامِ او رقم زدہ اند - یا او را در جریدۂ اہلِ شقاوت داخل کردہ - لیکن بر ہمگناں واجب است - کہ کارہاے خود را بر مقتضاے راے صائب بگزارند - و در مراعاتِ جانبِ حزم واحتیاط غایتِ جہد بجاے آرند - اگر تدبیر موافقِ تقدیر آمد - خود بر سریرِ اقبال و مسندِ جاہ وجلال تمکن دارد - و اگر قضیہ منعکس گردد - ہم دوستاں عذرمے پذیرند - وہم طاعناں مجالِ

و قیمت نمے پا بند ۔ قطعہ

حکیم گفت کہ تقدیر سابق است ولے	بہیچ حال تو تدبیرِ خود فرو مگذار
اگر موافقِ حکمِ قضاست تدبیرت	بکامِ دل شوی از کارِ خویش بر خوردار
وگر مخالفِ آن است در ارادت معذوری	کسے کہ دارد از انوارِ عقل استظہار

و دیگر بباید دانست ۔ کہ ضائع ترینِ مالہا آن است ۔ کہ ازاں انتفاعے نباشد ۔ و غافل ترینِ ملوک آں کہ در حفظِ ممالک و ضبطِ رعایا اہتمام نہ نماید ۔ و لئیم ترینِ دوستاں آں کہ در حالِ شدت و نکبت جانبِ دوست را فرو گذارد ۔ و نابکار ترینِ زناں آں کہ با شوہر نسازد ۔ و بد ترینِ فرزنداں آں کہ از اطاعتِ پدر و مادر ابا نماید ۔ و ویران ترینِ شہرہا آں کہ در وامینی و ارزانی نباشد ۔ و ناخوش ترینِ صحبت ہا آں کہ مصاحباں را دل باہم راست نباشد ۔ و چوں شائبہ در صحبتِ من و ملک پدید آمدہ ۔ ترکِ آں انسب است ۔ و مقالاتِ مخالطت را بہ کلماتِ موادعت بدل ساختن بصواب اقرب ۔ رباعی

رفتیم و وداعِ ما ز دل باید کرد	وز آب دو دیدہ خاکِ گل باید کرد
گر بد دیدی ہمہ نکو باید گفت	ور در دِ سرے بود بحل باید کرد

بریں کلمہ سخن بآخر رسانید ۔ و از شرفۂ ایواں پرواز نمودہ بجانبِ صحرا پرید ۔ ملک انگشتِ تحسر بدندانِ تحیر گزیدہ بسیارے تاسف خورد ۔ و بملالے از قیاس و وہم افزوں و اندوہے از سرحدِ فہم بیروں روے بکوشک نہادہ میگفت ۔

قطعہ

کجا گویم کہ با این دردِ جانسوز
طبیبم قصدِ جانِ ناتواں کرد
میانِ مہربانان چوں تواں گفت
کہ یارِ ما چنیں گفت و چناں کرد

این است داستانِ حذر از مکامنِ غدرِ اربابِ حقد و احتراز از تصدیقِ تضرّع و نیازِ ایشاں - و بر دوستیِ زرق آمیزِ خصماں اعتماد نانمودن - و بہ خداع و فریب کہ برائے طلبِ انتقام کنند - مغرور نا شدن + و بر عاقل پوشیدہ نماند - کہ غرض از بیانِ ایں سخناں ہمان است - کہ خردمند در حوادثِ دہر و نوائبِ زماں ہر یک را مرشدِ راہِ نجات داند - و بنائے کار بر مقتضائے عقل و تدبیر نہد - و بہیچ وجہ بر دشمنِ آزردہ اعتماد نکند - و از آفتِ حیلہ و مخافتِ مکرِ او ایمن نہ نشیند + رباعی

خواہی کہ نباشی بہ غم و رنج قرین
بشنو سخنِ پاک تر از دُرِّ ثمین
از دشمنِ آزردہ تغافل منمائے
وز صاحبِ کبر و کینہ ایمن منشین

باب نہم

در فضیلتِ عفو کہ ملوک را بہترین صفتے ست و اہلِ اقتدار را خوشترین جبلتے

مقدمہ

دابشلیم از روے تعظیم با حکیم کامل و برہمنِ صاحبدل فرمود۔ کہ استماع افتاد۔ مثلِ کسے کہ دلش باستمالتِ دشمنِ آزردہ دل آرامش نیافت۔ وچوں آثارِ عداوت و اسبابِ حقد باقی مے دید۔ اگرچہ در ملاطفت مبالغہ مے نمود۔ از منہجِ احتراز منحرف نگشت۔ و ایں زماں نائرِ اشتیاق در باطن باشتعال آمدہ تا رشحۂ از منبعِ وصیتِ نہم بجگرِ سوختہ نخواہد رسید۔ حرارتِ دل تسکین نخواہد یافت۔ رجائے واثق دارم۔ کہ بیاں فرماید۔ داستانے کہ مشتمل باشد بعفوِ پادشاہاں و اغماضِ ایشاں۔ و تقریر نماید۔ کہ چوں پادشاہ از نزدیکانِ خود بعد از تقدیم جفا و عقوبت آثارِ جرم و جنایت واضح ببیند۔ بارِ دیگر ایشاں را بنوازد یا نہ۔ و اعتماد نمودن براں طائفہ و تازہ گردانیدنِ منصبِ ایشاں بجرم نزدیک بود یا نہ۔ بیدپاے بہ نطقے دلکشاے و عبارتے جانفزا جواب داد۔ کہ اگر ملوک درِ عفو و مرحمت در بندند۔ و از ہر کجا اندک

خیانت بینند دوبارہ دو بعقوبت امر فرمایند نزدیکان را اعتقاد صافی نماند۔ و دیگر بر ایشان اعتماد نکنند۔ و ازین حال دو علت حادث شود یکے آنکہ کارہا عمل و معطل ماند۔ دوم آنکہ مجرمان از لذتِ عفو و منت اغماض بے نصیب شوند۔ و یکے از اکابرِ ملوک گفتہ است کہ اگر خلق بدانند۔ کہ کامِ جانِ ما بچاشنیٔ عفو چہ لذت مے یابد۔ ہر آئینہ جز جرم و خیانت ہدیہ بدرگاہِ ما نیارند۔ **قطعہ**

مجرم گر این دقیقہ بداند کہ دمبدم	ما را چہ لذت ست بعفوِ گناہگار
ہموارہ ارتکابِ جرائم کند ہمہ	دائم بہ نزدِ ما گنہ آرد با عتذار

جمالِ حالِ سلاطینِ عالم را ہیچ پیرایہ از عفو زیباتر نیست و کمالِ قدرِ عظمائے بنی آدم را ہیچ دلیل از تجاوز و مرحمت روشن ترنہ۔ و مضمونِ کلامِ معجز نظامِ حضرتِ سیّدِ انام علیہ افضل التحیۃ والسلام اَلَا اُنَبِّئُکُمْ بِاَشَدِّکُمْ مَنْ مَلَکَ نَفْسَہٗ عِنْدَ الْغَضَبِ اشارتے لطیف میکند بدانکہ قوتِ آدمی را بفرونشاندنِ شعلۂ خشم توان دانست۔ و اثرِ مردانگی و مردی بنوشیدنِ شربتِ ناخوشگوارِ غضب معلوم تواں کرد

بیت

مردی گماں مبر کہ بزورست و پُردلی
با خشم اگر برآئی دانم کہ کاملی

و پسندیدہ ترسیرتے ملوک را آنست کہ عقلِ ارجمند را در حوادث حاکمِ خویش سازند۔ و در ہیچ وقت اخلاقِ خود را از لطف و عنف

خالی نگذارند - اما لطف بروجہے باید کہ سمتِ ضعف نداشتہ باشد۔ وعنف چناں شاید کہ از وصمتِ ظلم خالی بود - تا کارِ سلطنت بنشأتینِ جمال وجلال آراستہ گردد - و مدارِ مملکت براشارتِ خوف وبشارتِ رجا دائر بود - نہ مخلصاں از عنایتِ بیکرانہ نا امید باشند ونہ مفسداں از بیم سیاست قدم در عالم جرأت نہند - بیت

داشتے قوم خویش را جمشید	دائم اندر میانِ بیم و امید

وحکماے اسلام جَزَاهُمُ اللّٰهُ خَيْرًا گفتہ اند ایزد تعالےٰ بندگانِ خویش را از مواعظِ قرآنی ونصائحِ فرقانی مکارم اخلاق آموختہ است۔ وبرعاداتِ ستودہ وصفاتِ پسندیدہ تحریض نمودہ - وہرکرا سعادتِ ازلی یار ومددگار بود - وکفایتِ ابدی امداد واعانت نماید احکامِ قرآں را قبلۂ دل وکعبۂ جاں خواہد ساخت وپیوستہ بجان ودل متوجہ حریمِ حرمت ایں حرمِ امن و اماں خواہد شد - واز جملۂ موعظتہا ایں است مشتمل بر حقائقِ ایں مقولہ کہ ذکر میرود وہی قولہ تعالیٰ وَالْكَاظِمِيْنَ الْغَيْظَ وَالْعَافِيْنَ عَنِ النَّاسِ وَاللّٰهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِيْنَ ویکی از پیرانِ طریقت بزبانِ حقیقت معنی ایں آیت را بریں وجہ فرود آوردہ است کہ خشم فرو خوردن آنست کہ در عقوبت مبالغہ نرود وعفو آں کہ اثر کراہت از صفحۂ دل محو گردد - واحساں آں کہ بارے دیگر با دوستِ گناہ کردہ عذر آوردہ مراجعت نماید - ومحصلِ آیت ہمیں کہ بناے کارہا بلطف ورفق نہد - ودر ہمہ ابواب مدارا ومواسات معتبر شناسد - کہ در صحاح احادیث

آمده که اگر رفق را بصورتے مصوّر گردانند نشعشعهٔ جمالش بنوعے تاباں و درخشاں باشد که ہیچ دیده تابِ مشاہدۂ آں نیارد ⁂ ہرگز کسے را زیبا تر ازاں تشکلے و خوبتر ازاں ہیئاتے بنظر در نیامده باشد و بزرگے دریک بیت ازیں قطعه ہمیں معنی را ذکر مے فرماید قطعه

چو قدرت دادت ایزد بر گنهگار	بعفوش بہرہ کن تابنده گردد
که مجرم کشتهٔ افعالِ خویش است	چو بوے عفو یابد زنده گردد
اگر صورت پذیرد پیکرِ عفو	چو مہر و مشتری تابنده گردد

و ہرگاه که دریں مقدمات تاملے بسزا رود ہر آئینه بعز اعلام خواہد رسید - که شرفِ انساں بفضیلتِ عفو و احساں تزاید مے پذیرد - پس ہمت بر ملازمتِ ایں دو سیرت مقصور باید داشت - و پوشیده نیست که آدمی از سہو و غفلت و جرم و زلت خالی نتواند بود - اگر در مقابلۂ ہر جرمے عفوے بظہور رسد - و بازاء ہر گناہے سیاستے وجود گیرد - مضرتِ کلی که در مہماتِ ملکی و مالی سرایت تواند کرد ازاں نقصاں پدید آید ⁂ مثنوی

به تندی سبک دست بردن بتیغ	بدنداں برد پشتِ دستِ دریغ
سرے کز تحمل بماند تہی	حرامش بود تاجِ فرماندہی

و دیگر پادشاه باید که اندازۂ اخلاص و مناصحت و ہنر و کفایتِ آنکس که در موضعِ نہمتے افتد نیکو بشناسد - تا اگر ازاں جمله باشد که در مصالحِ ملک بدو استغناے نتواں کرد و باد رو قائعِ دہر از تدبیرِ او مددے

توقع نتواں داشت - در تازہ گردانیدنِ اعتماد بروے سعی فرماید۔ و تربیت و تمشیّت او مساعت نماید - و ایں عمل را از عیبِ ریب خالی شناختہ قوتِ دلش را از وجہِ استمالت و استعطاف بقرار معہود باز رساند چہ مہماتِ ملک را نہایت نیست و حاجتِ بادشاہاں بکافیانِ ناصح و عاملانِ امین کہ استحقاقِ محرمیت اسرار و استعدادِ استقلال در مہمات داشتہ باشند ہم مقرر ست - پس شرطِ جہانداری آں باشد کہ گروہے را کہ بکمالِ خرد و صلاح و ہنر و عفاف آراستہ باشند۔ و بسداد و امانت و تقوے و دیانت زینت یافتہ و بحق گذاری و نصیحت و ہوا خواہی و مودت از اقراں متمیز گشتہ تربیت فرمایند۔ و معرفتِ آں کہ از ہر یک چہ کار آید و ہر کدام چہ کار را شاید حاصل کنند - و فرداً فرداً را فراخور اہلیّت و براندازہ رائے و شجاعت و بمقدارِ عقل و کفایت بکارے نامزد نمایند - اگر با ہنرِ کسے عیبے نیز یافتہ شود - ازاں ہم غافل نباشند - کہ مخلوق بے عیب نتواند بود - و گفتہ اند + ع

یارِ بے عیب مجو تا تو نمانی بے یار

و دریں دقیقہ احتیاط تا بداں حد واجب است کہ اگر کسے مہمے کہ مباشرِ آں است خللے راہ خواہد داد - او را از سرِ کار دور باید کرد - و اگر دیگرے بکفایت مہمے برہم خواہد زد - ازاں نیز احتراز باید نمود - و اگر چہ ایں صورت محال ست - کہ کفایت سببِ نقصانِ امور گردد - اما ایں تاکید برائے آں رفتہ است تا دانستہ شود - کہ برائے حصولِ

غرض نیزک اصحابِ ہنر و کفایت مبتواں گفت - پس از اربابِ جہل و ضلالت دوری کردن بصواب نزدیک تر خواہد بود - پس از تفہیم این معنے و شناختن این دقائق بر پادشاہ فرضِ عین است کہ بخود تتبعِ احوال و تفحص اشغال کہ بعمال و امنا تفویض مے فرماید بجائے آرد - چنانچہ تقبیر و قطمیر احوالِ مالی و ملکی بروے پوشیدہ نماند - و درینجا دو فائدۂ کُلّی متصوّر است - یکے آنکہ معلوم گردد کہ از مباشرانِ عمال کدام رعیّت پرور است - و کدام جفا گستر - آنرا کہ رعایتِ رعایا مے کند - استمالت دادہ دراں شغل دست قوی دارد - و آنکہ غمِ زیردستاں نمے خورد - نامش از جریدۂ عمل محو کردہ در دفترِ عزل ثبت نماید - مثنوی

خدا ترس را بر رعیّت گمار	کہ معمارِ ملک است پرہیزگار
بد اندیشِ تست آں و خونخوارِ خلق	کہ نفعِ تو جوید در آزارِ خلق
ریاست بدستِ کسانے خطاست	کہ از دستِ شاں دستہا بر خداست
نکوکار ہرگز نہ بیند بدی	چو بد پروری خصمِ جانِ خودی

و دیگر آنست کہ چوں ایں صورت بر ضمائرِ ہمگناں تصویر یافت کہ پادشاہ ثمرۂ کردارِ نیکوکاراں بخوبتر وجہے مہیّا مے دارد - و خائناں را بقدرِ گناہ تنبیہہ واجب مے بیند اہلِ صلاح امیدوار گشتہ در جانبِ نیکوکاری کاہل و آساں گیر نمے شوند - و مفسداں ترسناک و ہراساں شدہ در طرفِ افساد و مردم آزاری دلیری و بیباکی نمے کنند - و حکایتے کہ لائقِ ایں مقدمات باشد داستانِ شیر و شغال ست - رائے پرسید کہ چگونہ بودہ

است آں؟

حکایت (۱)

گفت آوردہ اند کہ در زمینِ ہند شغالے بود فریبہ نام۔ روے از دنیا بگردانیدہ۔ وپشت بر تعلّقاتِ بیحاصلِ او آوردہ۔ ودرمیانِ امثال واشکالِ خود مے بود۔ اما از خوردنِ گوشت وریختنِ خوں وایذاے جانوراں تحرز مے نمود۔ بیت

وز بدی اجتناب مے فرمود	لب بخونِ کساں نمے آلود

یاراں باوے مخاصمت بردست گرفتند۔ ومباحثہ مؤدی بنزاع وجدال آغاز کردند + وگفتند کہ ما بدیں سیرت تو راضی نیستیم۔ ورائے ترا دریں اجتہاد بخطا نسبت مے دہیم۔ بعدِ ما کہ از صحبتِ ما اعراض نمے نمائی در عادت وسیرت موافقت باید نمود۔ وچوں امنِ فاق از مخالطت درنمے چینی سراز گریبانِ اتفاق بر باید آورد۔ ونیز عمرِ عزیز را در زحمتِ گذاشتن وخود را در زندانِ ریاضت محبوس داشتن چنداں فائدہ ندارد۔ ونصیب خود از لذاتِ دنیا استیفاے باید کرد۔ تا از مشرب وَلَا تَنْسَ نَصِيبَكَ مِنَ الدُّنْيَا بہرہ مند گردی۔ واز اکل وشرب کہ قوامِ مادۂ حیات ست محترز نمے باید شد۔ تا فرمان كُلُوا وَاشْرَبُوا را کار بستہ باشی۔ وبحقیقت بباید شناخت کہ وے را باز نتواں آورد۔ ودریافتنِ فردا جزم نشاید کرد + امروز را ضائع کردن واز تمتعِ التذاذ برطرف بودن چہ معنے دارد۔ فرد

کہ در عالم نمیداند کسے احوالِ فردا را	بیا تا یک زماں امروز خوش باشیم درخلوت

مشغال جواب داد کہ چوں ہمیدانید کہ دے گذشت و باز نیاید- و مردِ عاقل برفردا اعتماد ننماید- پس امروز چیزے ذخیرہ کنید کہ توشۂ راہِ فردا شاید بیت

آں طلب امروز بہر توشۂ	کز پئے فردات بود توشۂ

و دنیا اگرچہ سراسر عیب ست- بارے ایں ہنر دارد- کہ مزرعۂ آخرتش گفتہ اند- و ہر تخم کہ در دے بکاری برِ آں بقیامت برداری نزرع یومک حصاد غدک مثنوی

بکوش امروز تا تخمے بپاشی	کہ فردا بر جوے قادر نباشی
اگر ایں کشت ورزی را نورزی	دراں خرمن بہ نیم ارزن نیرزی

مردِ عاقل باید کہ ہمت بر احرازِ ثوابِ آخرت مصروف دارد- و آں بتقدیم خیرات و مبرات تواند بود- و دل بر دولتِ باقی و نعمتِ جاودانی نہد- و ایں معنی بر ترکِ تعلقاتِ عالمِ غدار و سرائے فانی میسر تواند شد فرد

برآستانِ فنا دل منہ کہ جائے دگر	برائے راحتِ تو برکشیدہ اند قصور

امروز کہ قوت دارید و میتوانید مرکبِ ریاضت در میدانِ مجاہدت رانید و از ثمراتِ تندرستی جہتِ بیماری ذخیرہ بردارید- و از سرمایۂ جوانی برائے کسادے بازارِ پیری سودے بدست آرید- و از فوائدِ حیات استعدادِ سفرِ بادیۂ فنا و فوات مہیا سازید- بزرگے گفتہ است- امروز توانید نہ دانید- فردا کہ بدانید نتوانید یا حسرتیٰ علی ما فرطت فی جنب اللہ بیت

چوں توانستم ندانستم چہ سود	چوں بدانستم توانستم نبود

راحتِ دنیا چوں روشنائے برق بے دوام ست- و محنتش چوں تاریکیِ ابرِ بے بقا- نہ بفوائد نعمتش الفت باید گرفت- و نہ از شدائدِ المش اندوہ باید

خورد- فرد

گر دست دہد گداے شادی نکند	ورفوت شود نیز نزد بغمے

حاصل سخن آنکہ دل بر دو شئے کلبۂ عنا وقف کردن از علو ہمت دور مینماید
دبرگذرگاہِ سیلِ فنا عمارت نہادن از کمالِ کیاست خارج مے اُفتد
فاعبروھا ولا تعمروھا ایں خانۂ عاریتی ومنزل گذشتنی راع
مکن عمارت وبگذار تا خراب شود
گفتند اے فربیہ تو مارا بترکِ نعمتہاے دنیا مے فرمائی حال آنکہ نعیم
ایں جہانی از برلے آں آفریدہ شدہ تا بداں فائدہ گیریم- واز لذت
آں برخورداری یابیم- ونکتۂ وَرَزَقۡنَاهُم مِّنَ الطَّيِّبَاتِ گواہ ایں مدعاست-
فربیہ گفت نعیم دنیا دست افزاریست کہ خردمنداں نامِ نیکو وذکرِ باقی
حاصل کنند- وزادِ راہِ معاد بواسطۂ آں بدست آرد- تا بحکمِ نعم المال الصالح
مال سببِ حسنِ مآل او باشد- نہ وسیلۂ عقاب ونکالِ او- وشما اگر سعادتِ دو
جہانی مے جوئید- ایں سخن در گوش گذارید- وبراے طعمۂ لذیذ کہ حلاوتِ آں
از حلق درنگذرد ابطالِ جانورے روا ندارید- وبدانچہ بے آزار وایذا
بدست آید قانع شوید- وازاں مقدار کہ بقاے جثّہ وقوامِ بدن براں متعلق
ست درنگذرید- ودرانچہ خلافِ شرع وعقل است از من موافقت
مطلبید- کہ صحبتِ من باشما سببِ بال نیست- اما موافقت در افعالِ ناپسندیدہ
موجبِ عذاب ست- واگر مرا بدیں نوع تکالیف معذب خواہید داشت
پس اجازت دہید تا ترکِ صحبت گرفتہ متوجّہ گوشۂ عزلت گردم- ع

روم در کنج خلوت در بروے خلق در بندم

یاراں چوں فریبہ را بر بساطِ ورع و صلاح ثابت قدم دیدند معتقد گشتہ از اداے آں کلمات نادم شدند۔ و در مقامِ اعتذار زباں باستغفار کشادند و فریبہ اندک وقتے را در تقوٰی و دیانت منزلتے یافت کہ گوشہ نشینانِ آں دیار دریوزۂ ہمت از باطنِ او کردندے۔ و گرم روانِ بادیۂ مجاہدت استمدادِ عنایت از بدرقۂ نظرِ او نمودندے۔ یکمتر فرصتے آوازۂ زہد و امانت او در نواحیٔ آں بلاد شائع شد۔ و ذکرِ عبادت و عبودیتش بجوانبِ آں دیار رسید۔ و نزدیکِ منزلِ فریبہ بیشۂ بود مشتمل بر انہار و عیوں و اشجارِ گوناگوں چوں میانۂ آں مرغزارے کہ باغِ ارم از رشکِ طراوتِ آں روے در نقابِ خفا کشیدے۔ و مددِ انفاسِ شمالش احتا فزایشِ دلِ پژمردہ را حیاتِ جاودانی بخشیدے۔ مثنوی

فضاے دل کشایش جاں فزودے	ہواے جانفزایش دل کشودے
دمیدہ سبزۂ تر بر لبِ جوے	چو خطِ عارضِ خوبانِ دلجوے

در وے وحوش و سباع بسیار جمع آمدہ۔ و بواسطۂ وسعتِ فضا و لطافتِ ہوا دواب و ہوام آنجا آرام گرفتہ۔ و ملکِ ایشاں شیرے بود۔ با ہول و ہیبت۔ و ہزبرے در غایتِ نہیب و نہایتِ صولت۔ فرد

نعرۂ چوں خروشِ رعد بلند	دیدۂ ہمچو برقِ آتش بار

مجموعِ ساکنانِ آں بیشہ در قیدِ متابعتِ او بودندے۔ و در پناہِ حشمت و حریمِ حمیتِ او روزگار گذرانیدندے۔ و او را کام جوے

لقب نہادہ بودند۔ وبدیں لقب آوازہ در اطرافِ مملکت در دادہ۔ روزے کامجوے با اربابِ دولت از ہر بابِ سخن در پیوستہ بود۔ و بہر گونہ راہِ مقالات کشادہ در اثنائے کلام حکایتِ فریسہ درمیاں آمد۔ چنداں صفتِ کمالِ صلاحیت وحسنِ معیشتِ او از اطراف و جوانب بسمعِ ملک رسانیدند۔ کہ بجان و دل جویائے صحبتِ او شد۔ فرد

رخسارۂ او ندیدہ چوں مردمِ چشم	فی الحال درونِ دیدہ جایش دادند

القصّہ شوقِ کامجوے بملاقاتِ فریسہ از حد تجاوز نمودہ۔ کس بطلب وے فرستاد۔ او نیز فرمانِ شاہنشاہی را انقیاد فرمودہ بدرگاہِ عالم پناہ حاضر شد۔ ملک شرطِ احترام مرعی داشتہ درمجلسِ عالی شرفِ جلوس ارزانی فرمود۔ و در انواعِ آدابِ طریقت و معارفِ حقیقتش بیازمود۔ حاصل الامر فریسہ را در بیانِ فضائل و آداب بحرے یافت بیکراں۔ و در معرفتِ حقائقِ کمالات گنجے دید گوہر افشاں۔ بارے دیگرش در طریقِ کارسازی و مہم پردازی و فصاحتِ تقریر و اصابتِ تدبیر امتحاں فرمود۔ نقدِ حالش بر محکِ قبول تمام عیار آمد۔ ع

زر بکہ پاک بود ز امتحاں چہ غم دارد

کامجوے را صحبتِ او خوش آمدہ بمجالستِ او موانست فرمود۔ پس از چند روز با وے خلوتے کردہ۔ گفت اے فریسہ مملکتِ ما بسطے دارد و اعمال و مہماتِ آں بسیار است۔ و خبرِ زہد و عفتِ تو بمسامعِ جلال رسانیدہ بودند۔ و من ع نادیدہ ز دیدہ دوست تر داشتمت

وایں زماں کہ ترا دیدم نظر بر خبر راجح آمد۔ و سماع از عیاں قاصر ماند۔ بیت

چو دیدمت بحقیقت ہزار چندانی	شنیدم آنکہ در آفاق نیست ثانی

ایں زماں بر تو اعتماد خواہم فرمود۔ و مہماتِ ملک و مال بتو تفویض نمود۔ تا درجۂ تو بتربیتِ ما ارتفاع یافتہ در زمرۂ خواص و نزدیکاں داخل گردی و بہمیں عنایت و حسنِ عاطفتِ ما از اقران و اخواں بلکہ از ابنائے زماں بعزِ اختیار و شرفِ اقتدار ممتاز گردی۔ فرد

نگذشت ہفتۂ کہ زاہل سر برسد	بر آستانِ دولتِ ما ہر کہ سر نہاد

فریسہ جواب داد کہ سلاطین را لازم است کہ برائے کفایتِ امورِ جمہور انصارِ شایستہ و اعوانِ بایستہ اختیار کنند۔ و با ایں ہمہ باید۔ کہ ہیچکس را بر قبولِ عملے اکراہ نفرمایند۔ کہ چوں کار بجبر در گردنِ کسے افگنند۔ و او را ضبطِ آں میسر نشود۔ و از عہدۂ لوازم و شرائطِ او اجبی بیرون نیاید۔ و بالِ آں ہم بسلطاں راجع گردد۔ و بزہِ نافرمانیہائے او بفرمایندہ عائد شود۔ و غرض ازیں سخن آنست کہ من اعمالِ سلطانی را کارہ ام۔ و براں وقوفے و دراں تجربہ ندارم۔ و تو پادشاہے ذو شوکتی و سلطانے عالی رتبتی۔ و در خدمتِ تو وحوش فراواں و سباعِ بیکرانند۔ بقوت و کفایت آراستہ و بصفتِ امانت و دیانت مشہور شدہ۔ و طالبِ ایں نوع عملہا نیز ہستند اگر در بابِ ایشاں عنایتے و التفاتے ارزانی داری۔ دلِ مبارک را از دغدغۂ کفایتِ مہمات فارغ گردانند۔ و بہ تحفہ و ہدیۂ کہ از ارتکابِ عمل یابند شادماں و مستظہر گردند۔ کامجوے گفت دریں مرافعہ چہ فائدہ داری

وازیں منع چہ سود ے بینی - ومن البتہ ترا معاف نخواہم داشت - وطوعاً وکرہاً طوقِ مباشرت ایں مہم درگردنِ اہتمامِ تو خواہم افگند - ع

اگر خواہی وگرنہ آنِ مائی

فریبہ گفت - کارِ سلطاں مناسبِ دو کس باشد - یکے زیر کے سخت روے کہ بمبالغہ وبی آزرمی غرضِ خود حاصل کند - وبزیرکی حیلہ ازپیش بردہ ہدفِ تیرِ تعرض نگردد - دوم غافلے ضعیف راے کہ برخواری کشیدن خو ے کردہ باشد - وپرواے بے ناموسی وتلفِ نام وعرض ندارد - وچنیں کس درمعرضِ حسد بناید - وکس با او درمقامِ عداوت ومخاصمت نباشد - ومن ازیں دو طبقہ نیستم - نہ حرصِ غالب دارم کہ خیانت اندیشم نہ طبعِ خسیس کہ بارِ مذلت کشم قطعہ

بخدائے کہ آفریں کردست	عاقلا ترا بہ خویشتن داری
کہ نیرزد بنزدِ ہمتِ من	ملکِ ہر دو جہاں بیک خواری

ملک راازسرِایں اندیشہ برباید خاست ومرا از تحملِ بارِ مشقت معاف باید داشت - کہ مدتے شد تا دیدۂ حرصِ شوخ چشم رابسوزنِ قناعت بردوختہ ام - ومتاعِ بے اعتبارِ آزِ پُرنیاز رابشعلاتِ آتشِ ریاضت سوختہ - واگر دیگر بارہ ملک مرا بعلائقِ دنیا آلودہ گرداند - بمن ہماں خواہد رسید - کہ بداں مگساں کہ درمیانِ طبقِ عسل نشستہ بودند شیر پرسید کہ چگونہ بودہ است آں؟

حکایت (۲)

گفت آوردہ اند- کہ روزے یکے از فقرائے صافی دم- کہ در طریقِ طریقت ثابت قدم بود- ببازارے مے گذشت- درویشے حلواگر کہ از چاشنئ فقر بہرۂ داشت آں عزیز را التماس کرد- کہ زمانے بر درِ دکانِ او قرار گیرد- مردِ عارف از روے دل نوازی آنجا بنشست و اُستادِ حلوائی برسم تبرک طاسے بر وعسل گذاشتہ- پیشِ درویش نہاد- و مگساں چنانچہ رسمِ ایشاں باشد- کہ بر شیرینہا غلو کنند- وھر چند کسے بدفعِ ایشاں قیام نماید ممتنع نشوند- ع

مگس جائے نخواہد رفت جز دُکّانِ حلوائی

بیکبار بر طاسِ عسل فرو ریختند- بعضے بر کنارۂ طاس نشستند- و برخے خود را درمیان انداختند- حلوائی دید کہ ہجوم مگساں از حد گذشتہ باد بیزن بجنبانید- آنہا بر کنارِ طاس بودند بہ آسانی پرواز نمودہ رفتند- و آنہا کہ درمیانہ جائے آرام داشتند- پاہائے ایشاں بعسل فرو ماندہ بود چوں خواستند کہ بپرند- پرہائے شاں نیز بعسل آلودہ شدہ بدام ہلاک فتادند آں درویش عزیز را وقت خوش گشت- و نعرہ ہائے مستانہ زدن گرفت وبعد ازاں کہ دریاے باطنِ شیخ بیارامید- و موجِ بحرِ وجد و حال فرو نشست- مردِ حلوائی گفت- اے عزیز ما حلوائے صورت از تو دریغ نمیداریم- آنچہ از معنے دریں محل برتو حل دادہ شدہ از ما دریغ مدار- ع

بکشالب شیریں و شکر ریزی کن

شیخ فرمود - کہ دنیائے دوں و حریصان و طلبگاران او دریں طاس عسل برمن عرض کردند - و ملہمِ غیبی بمن گفت - ایں طاس او دنیا داں - و ایں عسل را نعمتہائے آں - و ایں مگساں را نعمت خوراں - و آنہا کہ بر کنارِ طاس نشستہ از فقیرانِ قانع - کہ باندک لقمہ از مائدۂ دنیا خرسند شدہ اند - و دیگراں کہ درونِ طاس اند اہلِ حرص و آز - کہ پندارِ ایشاں آنست کہ چوں درمیانہ کار باشند - نصیبِ ایشاں بیشتر خواہد رسید - و از منطوقِ الرزق مقسوم غافل ماندہ اند - اما چوں عزرائیل مروحۃ الرحیل بجنباند - آنہا کہ بر کنارہ باشند - آساں مے پرند - و بآشیانۂ فِی مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِيكٍ مُقْتَدِرٍ - باز میگردند - و آنہا کہ درمیانہ نشستند - چندانکہ حرکت بیشتر نمایند پائے شاں فروتر رود - و در مضیقِ قعرِ دردِ کاہ اَسْفَلَ سَافِلِيْنَ بمانند - و مآلِ حالِ ایشاں بشقاوت وادبارِ ابدی انجامد - مثنوی

چرا یک لقمہ مے باید چشیدن	وزاں پس ایں ہمہ خواری کشیدن
بخرسندی گرائے اینک بضاعت	نباشد ہیچ گنجے چوں قناعت

و ایرادِ ایں مثل بجہتِ آں بود - تا ملک پر و بالِ اقبالِ مرا بعسلِ دنیائے دغل آلودہ نسازد - شاید کہ چوں وقتِ استردادِ امانتِ روح فرا رسد سلوکِ راہِ آخرت بر سبیلِ سہولت میسر تواند شد - بیت

چناں وقتے بدست آر از زمانہ	کہ گر گویند از و گردی روانہ

کامجوئے گفت اگر کسے نظر بر حق دارد - و در روشِ عدالت مستقیم شدہ ہیچ دقیقہ از راستی فرو نگذارد - و شرِ ضررِ ستمگاراں از مظلوماں باز گیرد

وسخنِ محنت کشیدگاں بدلِ خوش وتازہ روئی در پذیرد وہر آئینہ در دنیا
دولتِ او را عزِ استقامت خواہد بود۔ ودر عقبےٰ بشرفِ رفعت وکرامت
خواہد رسید۔ فریسہ گفت۔ در اعمالِ سلطانی اگر شرائط سر انجام یابد
رائحۂ سنجاتِ آخرت تواں شنید۔ فاما در دنیا کار او را دوام واستقامت
صورت نہ بندد۔ ومدتِ عملِ او را قرار وثبات ممکن نباشد۔ چہ ہرگاہ
کسے بتقریبِ سلطانی سرفراز شد۔ ہم دوستاں سرِ مخاصمت با او در
روے کشند۔ وہم دشمناں جانِ او را نشانۂ تیرِ بلا سازند۔ وہرگاہ
کہ اجماع بر عداوتِ او منعقد گردد۔ البتہ ایمن نتواند بود۔ وخوش
دل نتواند زیست۔ واگرچہ پاے بر فرقِ کیواں نہد سر بسر سلامت
نبرد۔ شیر فرمود۔ کہ چوں رضاے ما ترا حاصل آمد۔ خویشتن را در
مہلکۂ وہم میفگن۔ کہ حسنِ عقیدتِ ما حجابِ بدسگالی دشمنانِ نمام
ست۔ بیک گوشمال راہِ مکائدِ ایشاں بستہ گردانیم۔ ونرا نہایتِ ہمت
وغایتِ امنیت رسانیم۔ ع

چہ غم ز حیلۂ دشمن چو دوست جانبِ ماست

فریسہ گفت اگر غرضِ ملک ازیں تقویت وتربیت احسانے ست۔
کہ درباب من مے فرماید۔ بعاطفت ومرحمتِ خسروانہ وانصاف و
معدلتِ بیکرانہ آں لائق تر کہ بگذارد۔ تا دریں صحرا ایمن وفارغ مے
گردم۔ واز نعیم دنیا بہ آب وگیاہے خرسند شدہ۔ از مضرتِ حسد و
عداوتِ دوست ودشمن بر کنارہ مے باشم۔ ومقرر ست کہ عمرِ اندک در

امن و راحت و فراغِ صحت بہتر۔ کہ زندگانی بسیار در خوف و خشیت و دل مشغولی و محنت۔ فرد

دمے فراغتِ دل بہتر ست ازانکہ کسے

ہزار سال نہ بروفقِ آرزو بزید۔

کامجوے گفت۔ نزاد غدغۂ ترس از ضمیر دور باید کرد۔ و بما نزدیک شدہ انتظامِ مہمات بر ذمۂ اہتمام باید گرفت۔ فریسہ گفت۔ اگر حال بریں منوال ست۔ و اباو امتناع من فائدہ نمے دہد۔ مرا امانے باید۔ کہ چوں زبردستاں بامیدِ یافتن منزلتِ من و زیردستاں از بیمِ زوالِ مرتبتِ خود بقصدِ من برخیزند ملک بدمدمۂ ایشاں برمن متغیر نگردد۔ و دراں تامل و تفکر واجب دارد۔ و در قصۂ من و کیدِ قاصداں شرائط ہرچہ تمامتر بجاے آرد۔ بیت

بقولِ دشمناں سہل ست ترکِ دوستاں کردن	بہرتہمت نمے باید زما خاطر گراں کردن

شیر با او وثیقتے کردہ۔ و پیماں بستہ اموال و خزائنِ خویش بدو سپرد۔ و از تمامی اتباع و لواحق او را بکرامتِ بیحد مخصوص گردانید۔ و مشاورتِ مہمات جز باوے نمودے۔ و اسرارِ ملک جز برو آشکار نکردے۔ ہر روز اعتقادِ شیر بروز زیادہ شدے۔ و قربت و مکانتِ او نزدیکِ شیر بیفزودے۔ تا بحدیکہ مخالطت بغایت رسید۔ و مخالصت بنہایت انجامید۔ نہ فریسہ یک نفس بے ملازمتِ شیر بودے۔ و نہ کامجوے بے موانستِ او آرام داشتے۔ ع

چو دوستی بنہایت رسد چنیں باشد

این حال بر نزدیکانِ شیر گراں آمد۔ و مجموع ارکانِ دولت در مخالفتِ او دم موانست زدند۔ بر مخاصمتِ او پیمانِ مطابقت بستند۔ روزہا تدبیر تغییرِ او بشب رسانیدند۔ و شبہا در اندیشۂ دفع و منعِ او بروز آوردند۔ آخر الامر رائے ہمہ بران قرار گرفت۔ کہ او را بخیانتے منسوب گردانند۔ تا مزاجِ کامجوئے کہ ہرگز از منہاجِ راستی و امانت بانحراف مائل نیست۔ در بارۂ وے متغیر گردد۔ و عقیدۂ شیر در بابِ دیانتے کہ او را مظہرِ کامل آں مے شناسد۔ متزلزل شود۔ آں زماں مدخلہائے کلی تواں کرد۔ و در قمع و استیصالِ او تواں کوشید۔ بیت

بتدریج راہے بدست آوریم | کہ در پایۂ او شکست آوریم

پس یکے را پیش کردند۔ تا قدرے گوشت کہ برائے چاشتِ شیر نہادہ بودند۔ بدزدید۔ و در حجرۂ فریسہ پنہاں کرد۔ بیت

روزِ دیگر کہ شیرِ زریں چنگ | بر کنارِ سپہر کرد آہنگ

امرا و وزرا صفِ خدمت برکشیدند۔ و اشراف و اعیان ببارگاہِ ملک حاضر شدند۔ و فریسہ جہتِ تدارکِ مہمے کلی بطرفے رفتہ بود۔ شیر انتظارِ آمدنِ او مے کشید۔ و جز سخنِ کفایت و تعریفِ فہم و درایتِ او حرفے بر زباں نمے راند۔ فرد

وردِ زبانِ مونسِ جانِ من ست نامِ یار | یکدم نمے رود کہ مکرر نمے شود

وقتِ چاشت ملک رسید۔ و جذبۂ سبعی در حرکت آمدہ قوتِ اشتہا غلبہ کرد۔

چندانکہ گوشتِ وظیفۂ ملک بیشتر طلبیدند۔ کمتر یافتند۔ شیر بغایت تافتہ شد
و دریں محل فریبہ غائب بود۔ و خصماں حاضر۔ چوں دیدند۔ کہ آتشِ گرسنگی و
حرارتِ غضب بہم پیوست۔ آغازِ افساد کردند۔ و تنورِ خشم گرم یافتہ۔ فطیرِ
تزویر بر مدعاے خویش دربستند۔ یکے از ایشاں گفت۔ کہ چارۂ نیست
از آنچہ ملک را بیاگاہانیم۔ و ہرچہ از منافع و مضار ایں حضرت دانیم و شناسیم
ہرچند موافقِ بعضے نیفتد۔ بموقفِ عرض رسانیم۔ کاموے متنبہ شدہ گفت
ملازمانِ یکدل و متعلقانِ یکجہت در ہیچ وقت باید۔ کہ شرطِ نصیحت فرو
نگذارند۔ و حقِ نعمت شناختہ آنچہ دانند و توانند۔ بمحلِ آنہا رسانند بیت

کسانے حق شناس و حق گزارند	۱	کہ حال از پادشہ پنہاں ندارند

بیار تا چہ شنیدۂ و بگو تا چہ دیدۂ۔ یکے ازاں مفسدِ نمام و غمازِ ناتمام جواب
داد۔ کہ بمن چناں باز نمودند۔ کہ فریبہ آں گوشت را بسوے خانۂ خویش
برد۔ دیگرے از راہِ بدگمانی مغلطہ درافگند۔ و گفت مرا ایں باور نمے
افتد۔ چہ او جانورے کم آزار امانت شعار است۔ دیگرے آغاز حیلہ سازی
کردہ۔ گفت۔ دریں کار احتیاط باید کرد۔ چہ ہر کس را دوست و دشمن باشد
و بغرض سخنانِ غیر واقع دراندازند۔ و مردم را از دور نتواں شناخت۔
و بر اسرارِ خلائق بآسانی مطلع نتواں شد۔ دیگرے دلیر تر در سخن
آمدہ۔ گفت۔ ہمچنیں ست۔ و وقوف بر سرائر و اطلاع بر ضمائر بزودی صورت
نہ بندد۔ ولیکن اگر گوشت در منزلِ او یافتہ شود۔ ہرچہ از خیانتِ او در افواہِ
خواص و عوام و خرد و بزرگ افتادہ است۔ راست خواہد بود۔ کاموے را

دریں محل عنانِ اختیار از دست بیرون شد۔ وگفت۔ مردم در بارۂ او چہ میگویند۔ وبر خیانتِ او از چہ چیز استدلال میکنند۔ یکے از حضار کہ موافق مخالفاں بود۔ گفت۔ اے ملک درمیانِ اہلِ ایں بیشہ خیرِ غدر ومکر او منتشر ست۔ واگر او غدار باشد۔ ہرگز ازیں ورطہ جاں بسلامت بیروں نبرد۔ وشامتِ خیانت بزودی در وے رسد۔ دیگرے از صاحب غرضاں زبانِ افساد بکشود۔ وگفت۔ جمعے امنا بہر وقت ازو خبرے میرسانیدند۔ ودر تصدیق آں تردد داشتم۔ اکنوں کہ ایں فصل مے شنوم۔ نزدیک ست کہ ظلمتِ گمانِ من بنورِ یقیں مبدل شود۔ دیگرے گفت۔ خدیعت ومکرِ او پیشتر ازیں نیز برمن پوشیدہ نبود۔ ومن فلاں وفلاں را گواہ گرفتم۔ کہ کارِ ایں زاہد ریائی عاقبت بفضیحت کشد۔ وازو خطاے عظیم وگناہے فاحش ظاہر گردد۔ دریں باب گفتہ اند۔ ہر کہ نفسِ قلاب دارد عاقبت رسوا شود۔ دیگرے گفت۔ عجب ست کہ با وجودِ دعوے فقر وپاک طینتی وخرقۂ صوفیانہ ونیک نیتی کسے را شرم نیاید۔ کہ خیانت ورزد۔ وعجب اگر ایں بیت از زبانِ حالِ او بر صفحۂ مقال مرقوم نشدہ است۔ **فرد**

خرقہ پوشئے من از غایتِ دینداری نیست
خرقۂ بر سرِ عیبِ نہاں مے پوشم

دیگرے از وِرِ معقول گوئی درآمدہ۔ گفت ایں پاکیزہ روزگار متقی دیں مدتہا مے نالید۔ وتقلیدِ اعمالِ ملک را در ظاہر بلا ومصیبت وعنا ومحنت

مے شمرد۔ و با ایں ہمہ اگر خیانتِ وے ثابت گردد۔ محلِ حیرت خواہد بود۔ دیگرے گفت۔ ہرگاہ او بدیں مختصر کہ وظیفۂ چاشتِ ملک بودہ۔ چشم بسیہ کند۔ تواں دانست۔ کہ در مہماتِ کلی چہ رشوتہا گرفتہ باشد۔ و از مالِ پادشاہ چہ مبلغہائے گراں متصرف نمودہ فرد

صیاد کہ بر نگذرد از گنجشکے	دانی چہ کند چو کبک و تیہو بیند

چوں امرا امیدانِ وقاحت خالی یافتہ مرکب بدگوئی بجولان آوردند۔ و در ساحتِ دل کاجوے غبارِ تردد و شبہت برانگیختند۔ و زرا نیز عنانِ بیاں بجانبِ غیبت و خیانت برتافتہ رقمے چند از ہر گونہ حشو و پارۂ زدند بر دفترِ ضمیر ملک ثبت نمودند۔ یکے از اینشاں گفت۔ اگر ایں سخن است بیروں آید۔ نہ ہمیں خیانت باشد و بس۔ بلکہ دلیلِ کافر نعمتی و حق ناشناسی خواہد بود۔ و ہر آینہ دریں جرأت بالمک استخفاف کردہ باشد۔ و حرمت و حشمتِ شہنشاہی را برطرف نہادہ۔ دیگرے از راہِ موعظت و نصیحت بسخن درآمدہ و گفت اے یاراں بدیں نوعِ کلماتِ آشفتہ نامۂ عملِ خود سیاہ مکنید۔ و بحکم اَیُحِبُّ اَحَدُکُمْ اَنْ یَّاْکُلَ لَحْمَ اَخِیْہِ دندانِ غیبت بگوشتِ برادرِ خود مرسانید۔ کہ شاید قصۂ خیانت بغیر واقع باشد۔ و ہمہ آثم و بزہ مند گردند۔ اگر ملک ایں ساعت بفرماید۔ تا منزلِ او را بجویند گردِ اشتباہ از رخِ حقیقت مندفع مے شود۔ چہ اگر گوشت در خانۂ او باشد برہانِ ایں سخنہا ظاہر گردد۔ و گمانہائے خاص و عام مودی بہ یقین شود۔ و اگر نہ تہمتے صریح بود و گوشتِ گم شدہ وراں کاشانہ پدید نیاید۔ ہمگنان را

زباں باستغفار باید کشود۔ واز فریبہ بحلے طلبید۔ دیگرے گفت اگر احتیاطے خواہد رفت تعجیل باید کرد۔ کہ جاسوسانِ او از ہمہ جوانب احاطہ کردہ اند۔ ساعت بساعت خبر بوے رسد۔ در تدارکِ ایں قضیہ آنچہ شرطِ کوشش باشد۔ فرونگذارد۔ در آخرِ مجلس ندیمے از ندمائے خاصِ ملک گستاخ وار قدم پیش نہادہ۔ گفت۔ در تفتیشِ ایں حادثہ چہ فائدہ۔ واز تفحصِ ایں واقعہ چہ حاصل۔ کہ اگر جرم آں خائنِ نامتدین روشن گردد۔ او بزرق وشعبدہ رائے ملک را از مکافات بگرداند۔ وبوالعجبی نماید کہ ہمگناں را باآنکہ دراں متیقن باشند بشک افگند۔ بیت

کہ شک را برآرد برنگِ یقیں	بعذرے چناں ست ایش متیں

القصہ دریں حال کہ شیر گرسنہ وخشم آلودہ بود ازیں نمط چندانے بگفتند کہ کراہیتے از فریبہ بدل او راہ یافت۔ وبمضمونِ من یسمع یخل انواعِ اندیشہا برخیالش گذشتہ۔ باحضارِ فریبہ مثال داد۔ بیچارہ از اثرِ مکائدِ اعدا بیخبر روے براہ آورد۔ وچوں دامنِ دیانتش از لوثِ ایں افترا پاک بود۔ گستاخ وار پیشِ کا مجوے آمدہ پرسید۔ کہ آں گوشت کہ دیروز بتو سپردم۔ چہ کردی۔ جواب داد کہ بمطبخ رسانیدم۔ تا بوقتِ چاشت نزدیک ملک آرند۔ مطبخی نیز از اہلِ بیعت بود۔ بانکار پیش آمدہ بمبالغۂ بسیار گفت ازیں کار وحال خبر ندارم۔ وہیچ گوشتے بمن ندادہ۔ شیر طائفۂ از امیناں فرستاد۔ تا گوشت در منزلِ فریبہ بجستند۔ وچوں خود پنہاں کردہ بودند۔ آشکارا برداشتہ۔ نزدیکِ شیر آوردند۔ فریبہ دانست کہ

دشمناں کارِ خود ساختہ اند۔ و مہمے کہ مدتہا بود تا رشتۂ تدبیر آں میتافتند۔ محل یافتہ وپرداختہ۔ باخود گفت **فرد**

آفتابِ طربم بر سرِ دیوار رسید	سالہا بود کہ از روزِ چنیں ترسیدم

واز جملۂ وزرا اگر کسے بود۔ تا آں ساعت عیب ناگفتہ۔ وخود را از جملۂ عدول شمردہ۔ وچناں فرانمود۔ کہ بے تحقیق وایقان قدم در کارے ننہد۔ وتا بر نقیر وقطمیرِ مہمے وقوف نیابد۔ در روے دخل نکند۔ ولافِ دوستئ فریبہ مے زد وو در بابِ حمایتِ او مبالغہ مے نمود۔ پس از وقوعِ ایں صورت پیشتر رفت وما فی الضمیر آشکارا کردہ گفت اے ملک زلتِ ایں نابکار معلوم شد۔ وگناہِ ایں خاکسار روشن گشت۔ صلاحِ ملک در آں ست۔ کہ ہرچند زودتر حکمِ سیاست تقدیم یابد۔ چہ اگر ایں باب را مہمل گذارند۔ بیشک گناہگارانِ دیگر از فضیحت نترسند۔ وساعت بساعت دلیرتر گردند۔ **ع**

سیاست ار نبود کارہا خلل یابد

شیر بفرمود۔ تا شغال را باز داشتند۔ وباندیشۂ دور ودراز فرو شد۔ مسیہ گوشے از خاصانِ ملک آغاز کرد۔ کہ من از رائے روشنِ پادشاہ کہ آفتاب از پرتوِ او نور افشانی اکتساب نماید۔ وشمعِ شبستانِ سپہر در حمایتِ روشنئ او چہرہ برافروزد۔ شگفت ماندہ ام۔ تا ایں مدت کارِ ایں غدار۔ وخیانتِ ایں واہئ مکار چگونہ بروے پوشیدہ شدہ است و از خبثِ ضمیرِ ناپاک ومکرِ طبعِ حیلہ انگیزِ او چرا غافل ماندہ۔ وباوجودِ چنیں گناہے

عظیم و فعلِ قبیح قتل اعراد توقف سے اندازد۔ و شربتِ سیاست را کہ
بیخ درختِ عدل بہ شجاتِ آں تازہ و سیراب ست خس و خاشاکِ
تامل بکدر سے سازد۔ کا مجو سے متوجہ شدہ۔ فرمود کہ سخنِ تو چیست۔
جواب داد۔ کہ اے ملک حکما فرمودہ اند۔ متمسکن بیاستہ دامنِ ریاست
نظامِ سیاست سببِ دوامِ ریاست ست۔ ہر کہ تیغ سیاست از نیامِ انتقام
برنکشد۔ تیرِ فتنہ را بہ سپرِ حمایت رد نتواں کرد۔ و آنکہ بہ تیرِ قہر بنیادِ بیداد را
زیر و زبر نسازد۔ نہالِ آمال در گلشنِ زماں نتواں کاشت۔ مثنوی

آئینِ سیاست ار برافتد	بنیادِ اماں ز پا در افتد
آں باغ ز ایمنی ثمر یافت	کز عینِ سیاست آبجو یافت

و ہر کہ صلاحِ ملک جوید بر گنہگار سیاست باید راند۔ و ہر چہ مونسِ
دل و مقبولِ خاطر باشد بداں التفات نباید نمود۔ چنانکہ سلطانِ بغداد
جہتِ مصلحتِ عام محبوبِ خاصِ خود را سیاست کردہ۔ کا مجو سے گفت۔
چگونہ بودہ است آں؟

حکایت ۴

بعرض رسانید کہ آوردہ اند کہ در دار الملکِ چین پادشاہے بود
در ریاستِ قانونِ عدالتِ جمشید و از جامِ جہاں نمائے عقل را آئینۂ
روزگار ساختہ۔ و بملاحظۂ قاعدۂ ایالت سکندر صفت چشمۂ آبِ حیاتِ
نصفت را طالب گشتہ۔ بیت

از معدلتِ شاملِ او رفتہ ستم	صد منزل از آں سوئے بیابانِ عدم

واورا پسرے بود۔ زیبا روئے نیکو خوئے۔ بکمند ملاطفت قلوب انام را صید کردہ۔ و بدانۂ احسان و اکرام مرغ جان خاص و عام بدام مودت درآوردہ۔ فرد

مادر گیتی نزادہ ہیچو او صافی صفات	دیدۂ دوران ندیدہ مثل او صاحب کمال

ایں پسر را آرزوئے مشاہدۂ حرم کرم کہ عبارت ست از محل اقتباس اِنَّ اَوَّلَ بَیْتٍ وُّضِعَ لِلنَّاسِ پدید آمد۔ وشوق طواف آں مطاف الطاف کہ اشارت ست بامان خانۂ وَمَنْ دَخَلَہٗ کَانَ اٰمِنًا از زاویۂ دلش ظہور نمود۔ صدائے داعئے وَاَذِّنْ فِی النَّاسِ لبیک اجابت زدہ عزیمت احرام زیارت حریم کعبہ مصمم گردانید۔ قطعہ

امید طواف حرم کوئے تو افگند	درواد ئے غم طائفۂ بے سروپا را
لبیک زناں بر عرفات سر کوئے بت	صد قافلہ جاں منتظر آواز درا را

بعد ازانکہ از جانب پدر دستوری یافتہ بود۔ از راہ دریا متوجہ شد۔ باجمعے از ملازماں بر کشتیہا ئیکہ سعت فلک در جنب عظمت ہر فلکے ازاں حقیر نمودے۔ و نہ صفحۂ سپہر در برابر یک ورق از ہر سفینۂ رقعۂ مختصر بودے سوار شدہ۔ مرکبان بے پائے آب پیمائے را رواں ساختند۔ و دراں خانۂ چوبیں کہ سقف در زیر و ستون بر زبر دارد۔ قرار گرفتہ عنان اختیار بدست باد سبک رفتار باز دادند۔ بیت

چو مہ در برج آبی کردہ منزل	رواں کردند کشتی را بساحل

اندک فرصتے را قطع مسافت بسیار نمودہ۔ بمکۂ معظمہ رسیدند۔ و لوازم

ارکانِ حج بجاے آوردہ۔ توجہ برآستاں بوسئے روضۂ مقدسۂ حضرت سلطانِ تختگاہِ رسالت۔ وخاقانِ بارگاہِ عزّت وجلالت۔ فرد

گزشتہ ادہمِ چرخ دوالِ رکابِ یافت		آں شہسوارِ گرم عنانِ بلندسپہر

صلّے اللہ علیٰ محمدن المختار وعلیٰ آلہ الاطہار۔ وصحبتہ الاخیار نمودہ بسعادتِ تقبیلِ عتبۂ علیۂ نبویہ مستسعد گشتند۔ بیت

بردن بخاک ایں آرزو مشکل تراز ہر مشکلے		اے خاک بوسئے درت مقصودِ ہر صاحبدلے

وازانجا با قافلۂ خراساں بجانبِ بغداد آمدند۔ ملکِ بغداد از حالِ شاہزادہ خبر یافتہ۔ باستقبال بیروں آمد۔ وقواعدِ اکرام واجلال بروجہے کہ باید وشاید رعایت نمود۔ ونزول وعلوفۂ لائق ومنزلِ شائستہ وموافق ترتیب فرمودہ۔ چندروزہ استدعاے توقف کرد۔ وچوں از رنجِ راہ برآسودند۔ وعزمِ معاودت بوطن جزم کردند۔ شاہزادہ از سلطانِ بغداد عذر بسیار خواست۔ وخدمتہاے اورا بتحفِ شکرگذاری وسپاسداری مقابلہ نمودہ۔ برسمِ ہدیہ وتبرک کنیزکے چینی بحرمِ وے فرستاد۔ وخود رختِ سفر بربستہ روے بطرفِ خراساں نہاد۔ سلطاں بعد از رسمِ مشایعت وقاعدۂ وداع بحرم باز آمدہ۔ کنیزک را طلبید۔ صورتے دید کہ نقاشِ فطرت بزیبائے او بر لوحِ وجود نقشے نکشیدہ بود۔ ودیدۂ مصوّرِ فکرت برعنائے او در جریدۂ خیال شکلے ندیدہ۔ زلفِ دل شکنش بکمندِ فتنہ عالمے را در زنجیر کشیدہ۔ وماہِ جہانتاب از منزلِ عالئے خود پیشِ جبہہ اش اکلیل برزمیں مالیدہ۔ دعوئے کج خوباں را بکرشمۂ

ابرو بر طاقِ فراموشی نہادہ بود۔ وداعیۂ زہدِ گوشہ نشیناں را بکرشمۂ چشمِ نیم مست بباد بادہ نوشی بر دادہ۔ مثنوی

رخش عشاق را شمعِ شبستاں	لبش نقلِ شرابِ مے پرستاں
قدش نخلِ بلندِ دست بیناں	خمِ زلفش حریمِ شب نشیناں
شکر از رشکِ نطقش ماندہ در تنگ	عقیق از شرمِ لعلش رفتہ در سنگ

ملکِ بغداد را از خرامیدنِ آں سروِ آزاد پاے دل در گل بماندہ۔ واز چاشنئ لعلِ میگونش بیواسطۂ بادہ مست ومدہوش گشت۔ بیت

دل بستۂ بالاے یکے تنگ قباشد	باز ایں زبراے دلِ تنگم چہ بلا شد

چندانکہ سلطاں با دلِ از دست رفتہ کوشش نمود۔ بجاے نرسید۔ وہرچند عقلِ کار فرماے آبِ نصیحت بر آتشِ عشق ریخت شعلۂ آں زیادہ گشت۔ فرد

ساکن۔ نمے شود بسخن آبِ چشمِ من	کیں دردِ عاشقی بملامت فزوں شود

سلطان با کنیزک طرحِ معاشرت افگندہ۔ بیکبارگی از غمخوارگئ رعیّت وتیمارِ کارِ مملکت دست باز گرفت۔ وہرگاہ پادشاہ بلہو وطرب مشغول شدہ۔ بپرسشِ مہماتِ مظلوماں نرسد۔ وگوش بر نغماتِ عود وچنگ نہادہ۔ نالۂ حزینِ ہر دلِ تنگ نشود۔ اندک زمانے راہرج ومرج پدید آید۔ وفتنہ وآشوب بالا گرفتہ۔ کارِ مردم باضطراب انجامد۔ قطعہ

ہر پادشہ کہ روے بلہو وطرب نہاد	مے داں کہ ہست مرتبۂ اش را گہ سقوط
میزاں کہ برجِ اخترِ لہو وطرب بود	در وے رسد بخسرو سیّارگاں ہبوط

چند روز بریں حال برآمد۔ ارکانِ دولت و اعیانِ حضرت از بے پروائیِ ملک بہ تنگ آمدہ حالِ شہر و ولایت را مضطرب دیدند۔ مجموعِ دستِ نیاز کشادہ روئے بگوشہ نشیناں و صاحبدلاں آوردند۔ و از باطنہائے درویشانِ پاکیزہ نفس دریوزہ دعائے نمودہ جہتِ اصلاحِ حالِ سلطاں نذرہا فرمودند۔ سہامِ دعاہائے بے غرضاں بہدفِ اجابت رسیدہ شاہ نہ ملک در خواب دید۔ کہ آیندۂ باوے سے گوید۔ بیت

اے شاہ چہ گوئی چو بپرسند از تو	جائیکہ بترسی و بترسند از تو

ایں چہ کاریست کہ بر دست گرفتہ۔ دست از کارِ مظلوماں باز داشتہ نزدیک شد۔ کہ کار از دست برود۔ و دولت از پائے در آید۔ برخیز و بامیرِ ہمم خود رو ع

ورنہ ہر فتنہ کہ بینی ہمہ از خود بینی

شاہ از ہیبتِ ایں واقعہ از خواب در آمد۔ غسل کردہ زباں با عتذار و استغفار بکشود۔ و بتدارکِ مافات مشغول شدہ فرمود کہ آں کنیزک دیگر بخلوتِ او در نیاید۔ و اگرچہ بے او آرام نداشتے و دلش بے مشاہدۂ خیالِ جمالش قرار نگرفتے و لیکن از خوفِ الٰہی و بیمِ زوالِ پادشاہی براں منوال حکم فرمود۔ کنیزک دو سہ روزے صبر کرد۔ و شبے سودائے صحبتِ ملک در سرش افتادہ خود را در بارگاہ انداختہ۔ و بابوئے چوں گلبرگِ طری کہ از نسیمِ سحری شگفتہ باشد۔ و زلفے چوں سنبلِ پرتاب کہ در نافۂ مشکِ ناب نہفتہ بود۔ مثنوی

زسنبل برسمن مرغولہ بستہ	زمرغولش بنفشہ گشتہ دستہ
زمستی نرگس جادوش درخواب	زسوداسنبل ہندوش درتاب

بار دیگر بمشاہدۂ جمال او ہوش ملک بغارت رفت۔ وغوغاے عشق متاع عقل وفہم را بتاراج داد بیت

باز عشق آمد ودیوانگئے پیش آمد	بردلم از مژۂ غمزہ زنے نیش آمد

چند روزے دیگر شیفتۂ جمال وفریفتۂ زلف وخال او شدہ۔ بعشرت گذرانید۔ دیگر بارہ منہیان عالم غیب باشارت لاریب او را براہ صلاح خواندند۔ شاہ باخود آمد۔ وگفت بجز دفع این فتنہ درد مرا درمانے نیست وبے آنکہ این بلا منعدم گردد۔ کار مرا امید سامانے نہ۔ پس حاجبے را امر کرد۔ کہ این کنیزک نافرمانی کردہ۔ وبے اجازت بہ بارگاہ درآمدہ۔ او را ببرد ودر دجلہ انداز۔ حاجب کنیزک را بیرون آورد۔ وباخود اندیشید کہ این محبوبۂ ملک ست۔ شاید کہ فردا پشیمان گشتہ او را از من طلبد۔ وچوں ہلاک کردہ باشم۔ دست فکر بدامن تدارک نرسد۔ پس او را در خانہ پنہاں کرد۔ وشاہ بواسطۂ این حرکت اندوہگیں شدہ چوں از صفۂ بار بخلوت باز آمدے۔ آرزوے دیدار یار غلبہ کردہ مضطرب گشتے وباز خود را ملامت کردہ بدلائل عقلی تسکین دادے۔ شبے جہت دفع ملال از بادۂ لال قدحے نوش کردہ مواعظ خرد ونصائح عقل را فراموش نمودہ خیال یار دلفریب ورا بے شکیب ساخت۔ وحاجب را طلبیدہ استفسار حال دلدار نمود۔ وتہدید تمام گفت۔ اگر امشب او را حاضر نہ گردانی۔ ترا بسیاست رسانم۔ چند انچہ حاجب مقدمات عذر ترتیب کرد۔ بجاے نرسید۔ وہیبت سلطانی

مشاہدہ فرمودہ۔ خود را در معرضِ تلف میدید۔ بالضرورۃ آں ماہ را ببارگاہِ شاہ رسانید۔ دیگر بارہ اساسِ نشاط نہادہ۔ و اسبابِ عیش آمادہ شد۔

قطعہ

مائیم و شبے و یار در پیش	جامِ مئے خوشگوار در پیش
گل آمدہ و خزاں گزشتہ	دے رفتہ و نو بہار در پیش

القصہ نوبت پادشاہ بگشتنِ او حکم کرد۔ و حاجب ملاحظہ نمودہ در توقف افگند۔ تا مہماتِ ملک بکلی معطل ماند۔ سلطاں دانست کہ چارۂ ایں بلا جز بخود نتواں نمود۔ و دفعِ ایں غائلہ بامیدِ دیگرے نتواں کرد۔ ع

بدستِ دیگرے بر نباید ایں کار

چہ ہر کرا بکشتنِ کنیزک فرماید ہر آئینہ ملاحظہ حال کردہ در توقف خواہد افگند۔ پس ملک دفعِ او را خود متصدی مے بود۔ نمے خواست کہ از روئے ظاہر بے جنایتے واضح کسے را تلف کند۔ تا عاقبۃ الامر روزے بر بامِ قصر ایستادہ در دجلہ مے نگریست۔ و کنیزک از دور کمرِ خدمت بستہ جمالِ سلطاں مشاہدہ مے کرد۔ سلطاں از خوفِ عاقبت و وبالِ غفلت پوشیدہ دانست۔ کہ وقت است۔ با خود گفت۔ اگرچہ خونِ بیگناہے بہ گردن مے گیرم۔ اما صد ہزار دل کہ از بے پروائے من غرقِ خوں شدہ درماں مے پذیرد۔ و ہر چند ایں کنیز مرا بجائے جانست۔ ولیکن ملاحظہ حالِ دل آزردگانِ رعیت زیادہ ازاں ست۔ پس فرمود کہ نزدیکتر آ تا ایں کشتی را تماشا کنی۔ کنیزک چوں نزدیک رسید۔ ملک دست بر وزد۔ و در دجلہ افگند۔

و تاسف بسیار اظہار کردہ - چناں فرانمود - کہ خود در آب افتاد - آنگہ حکم کرد
کہ او را از آب بیروں آوردہ - دفن کردند - و بتعزیت قیام نمودہ - شرائط
کلّی دراں باب اقامت فرمود - و برائے اصلاح ملک جانانۂ خود را بدست
خود بیجاں کرد - ع

پادشاہاں از پئے یک مصلحت صد خوں کنند

و ایں مثل برائے آں آوردم - تا ملک داند - کہ صلاح مملکت رعایت
کردن ازاں بہتر است - کہ با شخصے خائن موانست نمودن و یک
تن را کہ مضرت او شامل باشد دور ساختن - بصلاح نزدیکتر - کہ ہزار کس
را مہجور داشتن - شیر را بدیں دمدمہ آتش غضب برافروخت و بنزدیک
فریسہ پیغام داد - کہ اگر ایں گناہ را عذرے داری باز نمائے - فریسہ
چوں بیگناہ بود - و گفتہ اند - ہر کرا دست کوتاہ بود - زبانش دراز است ع

بیگناہاں دلیرے باشند

جوابے درشت باز فرستاد - سخنانِ عنف آمیز او با خروش آمدہائے
فتنہ انگیزِ معانداں یار شدہ - آتشِ خشم کامجوے بالا گرفت - و
عہود و مواثیق را برطرف نہادہ - بکشتنِ فریسہ حکم مطلق کرد - آں خبر
بمادرِ شیر رسید - دانست کہ تعجیل کردہ است - و جانب حلم و بردباری
را مہمل گذاشتہ و صبر و سکون را بخفّت و سبکساری بدل ساختہ - با
خود اندیشید کہ زود تر بباید رفت - و فرزندِ خود را از وسوسۂ دیو لعین
رہائی باید داد - چہ ہر گاہ کہ بر سلاطین خشم مستولے گردد - شیطاں نیز

بروتسلّط یافتہ۔ بہرچہ خواہد امر فرماید۔ واز مضمونِ حدیثِ صحیح۔ اِذَا اسْتَسْلَطَ السُّلْطَانُ تَسَلَّطَا لشیطانُ ہمیں معنے مفہوم مے گردد۔ بیت

عاقبت موجب پشیمانی ست	غضب از شعلہاے شیطانی است

نخست کس پیشِ جلّاد فرستاد۔ کہ در کشتنِ شغال توقف کن۔ تا من با شیر سخن گویم۔ وخود نزدیکِ کا مجوے آمدہ گفت۔ اے فرزند شنیدم۔ کہ بکشتنِ فریبہ مثال دادہٗ۔ گناہِ او چہ بود۔ وکدام جریمہ ازو صادر شدہ۔ شیر صورتِ حال باز راند۔ مادرِ شیر گفت اے پسر خود را در بادیۂ حیرت سرگرداں مساز۔ واز مشربِ عدل واحساں بی بہرہ مباش۔ وبزرگاں گفتہ اند۔ کہ ہشت چیز بہ ہشت چیز باز بستہ است۔ حرمتِ زن بشوہر۔ وعزّتِ فرزند بہ پدر۔ ودانشِ شاگرد بأستاد۔ وقوّتِ سپاہ بہ لشکر کش۔ وکرامتِ زہاد بتقوے۔ وایمنے رعیّت بہ پادشاہ۔ ونظامِ کارِ پادشاہ بعدل۔ ورونقِ عدل بہ عقل وحزم۔ وعمدہ دریں باب دو چیز ست۔ یکے شناختنِ اتباع وحشم وہر یک از ایشاں را بمنزلِ او فرود آوردن۔ وبمقدارِ کفایت و ہنر تربیت کردن۔ دوّم متہم داشتنِ ایشاں در بابِ یکدیگر۔ چہ مقربانِ درگاہِ سلاطیں را باہم نزاعے قائم ست۔ کہ جز بفنا وہلاک مرتفع نشود۔ پس اگر پادشاہ سعایتِ ایں در حقِ آں مسموع دارد۔ وغمازئے آں در بارۂ ایں قبول کند۔ دیگر بر سلطان وارکانِ دولت اعتماد نماند۔ جہتِ آنکہ ہرگاہ خواہند مخلصے را در معرضِ تہمت توانند آورد وخائنے را در لباسِ امانت جلوہ توانند داد۔ وبدیں واسطہ بگیناہاں د

گردابِ بلا گرفتار مانند۔ ومجرماں بر ساحلِ نجات بایمنی وسلامت گذرانند

بیت

بیگنہ دل شکستہ در زنداں	مجرم از دور خرم وخنداں

ولاشک نتیجۂ ایں کار آں باشد۔ کہ حاضراں از قبولِ عمل امتناع بر دست گیرند۔ وغائباں از خدمت تقاعد نمایند۔ ونفاذِ فرمانہا علی الاطلاق در توقف افتد۔ وہزار خلل بارکانِ ملک راہ یابد۔ ومضرتہا کہ بدیں متفرع باشد۔ از حدِ حصر بیروں واز مرتبۂ قیاس افزون ست۔ قطعہ

منہ گوش بر قولِ اہلِ غرض	کز ایشاں رسد ملک ودیں را شکست
غرض جو اگر از تو شد سر بلند	شود پایۂ قدر وجاہِ تو پست
اگر با حسوداں شدی ہمرکاب	عنانِ بزرگی بدادی ز دست

شیر گفت من بقولِ کسے در حقِ فریبہ حکم نکردم۔ بلکہ تا خیانتِ او برمن ظاہر نشد۔ مزاجِ من متغیر نگشت۔ مادرِ شیر گفت۔ تغیرِ مزاجِ پادشاہاں بے یقینے صادق خصوصاً با معتمدانِ درگاہ روانیست۔ وآنچہ گفتی خیانت او بظہور رسیدہ۔ ہنوز ایں سخن در حجابِ شبہت ست۔ ووقتے کہ پردہ از روے ایں کار برافتد۔ حقیقتِ آں ظاہر خواہد شد۔ وبایستے کہ ایں مقدارِ گناہ کہ بگماں فریبہ را بداں منسوب میسازند۔ در فضاے حلمِ تو گنجائش داشتے۔ وسوابقِ خدمتگاریِ او نصب العینِ خاطر بودے ومساعیٔ ومآثرے کہ بر درِ ایں دولت خانہ از وے بصدور پیوستہ۔ از لوحِ ضمیر محو نشدے۔ وسخنِ بے ہنرانِ ناآزمودہ۔ در بارۂ ہنرمندانِ

کافی بسمع قبول مسموع نگشتے - **مثنوی**

سفلہ نخواہد دگرے رابکام	خس نگذارد گسے رابجام
بے ہنراں صد حیل آرند پیش	تا نزود کارِ ہنرمند بیش

اے فرزند عقلِ دوراندیش - ورائے عالم آرا را در ہر صورت کہ پیش آید وبہر حادثہ کہ روے نماید - حکیمے عادل و ممیزے کامل باید شناخت - کہ شرفِ جوہرِ آدمی بصفائے خرد ارجمند ست - **بیت**

عقل است کہ بنیادِ شرف محکم ازوست	افزونئے حرمتِ بنی آدم ازوست

وفریسہ در دولتِ تو بمحلے بلند - و درجۂ رفیع ارجمند رسیدہ بود - ومرتبۂ بزرگ وپایۂ عظیم یافتہ - بمجلسہا بروے ثنا مے گفتی و درخلوتہا باوے عزِّ مشاورت ارزانی مے داشتی - اکنوں بر تو لازم ست - کہ عزیمت در ابطالِ قولِ خود فسخ نکنی - وبنائیکہ بدستِ تربیت برافراشتۂ درہدم قاعدۂ آں نکوشی - وخود را واو را از شماتتِ اعدا وشاد کامئے حسوداں نگاہداری - تاچنانچہ فراخورِ ثبات ووقارِ تو باشد - تفحص و استکشاف از لوازم شمردہ - واحتیاط واستفسار بروجہے کلی آوردہ - نزدیکِ عقل معذور باشی - وبمذہبِ عقلا از شوائبِ تہمت دور گردی واین گناہ کہ بدو نسبت مے دہند ازاں حقیر تر است - کہ مانندِ او خردمندے آئینۂ امانت را بغبارِ آں تیرہ گرداند - ودامنِ دیانت بقاذوراتِ امثالِ این محقرات بیالاید - ومن مے دانم - کہ حرص وشرہ ورع وقناعتِ او را مغلوب نتواند ساخت - وآز وآرزو مرکب

اہل در ساحتِ بینش و دانشِ او نیارد تاخت۔ و دریں مدت کہ فریبیہ ملازمِ
ایں آستانہ است۔ گوشت نخوردہ۔ پیش ازاں نیز بدیں صفت موصوف
و مذکور مے شد۔ و صیتِ اجتنابِ وا ز اکلِ حیوانات در افواہِ ہمہ فتادہ
بود۔ و باستماعِ ہمہ رسیدہ۔ ع

بیہودہ سخن بدیں درازی نبود

و غالب ظن آنست۔ کہ دشمناں گوشت در منزلِ فریبیہ نہادہ باشند
و ایں مقدار در جنبِ کیدِ کائداں و حسدِ حاسداں بسیار نیست۔ چہ از
حسوداں کسے بودہ کہ بتوہم آنکہ کسے را آزارے رسد بقتلِ نفسِ
خود راضی شدہ۔ چنانچہ آں خواجۂ بے دولت غلام را بکشتنِ خود فرمود۔
شیر درخواست نمود۔ کہ بیاں فرمایند۔ کہ چگونہ بودہ است آں۔

حکایت۔ ۴

گفت۔ آوردہ اند۔ کہ در بغداد مردے بود حسود۔ و ہمسایہ داشت
صالح متدین۔ کہ روزہا بوادیئے روزہ با اقدام ریاضت بسر بردے۔ و
شبہا مناہجِ عبادت را بطریقِ تہجد و مجاہدہ بپایاں رسانیدے۔ بیت

شمعِ محبت ز دل افروختے	ہر چہ بجز حق ہمہ را سوختے

مردمِ بغداد روے اعتقاد بداں عزیز بازگشت کردندے۔ و در مجالس
و محافل ذکرِ خیرِ او گذشتے۔ و اکابرِ شہر او را بہ نیکوئی یاد کردندے۔ و
برسمِ تحفہ و تبرک نقد و جنس بروے نثار نمودندے۔ و ہمسایۂ حسود ازیں
جہتہا براں نیکمرد حسد بردے۔ و بانواع در حق وے قصدہا پیوستے۔

اما ہر تیرِ مکر کہ از کمانِ گماں افگندے بر سپرِ صلاحیت و درعِ ورعِ او کارگر نیامدے۔ تا ازیں معاملہ بہ تنگ آمد۔ و بغایت در ماند۔ غلامے خرید و در بارۂ او موجبِ الطاف و انعام واجب مے دید۔ و شرائطِ اشفاق و اہتمام تقدیم مے نمود۔ بارہا گفتے کہ ترا از جہتِ مصلحتے مے پرورم۔ و برائے مہمے کلّی تربیت مے کنم و امید وارم۔ کہ دلِ مرا از زیرِ آں بار بیروں آری۔ و خاطرِ پژمانِ مرا ازاں مشغولی فارغ سازی۔ **فرد**

امید وار چنانم کہ آتشے بنشاند		زآبِ دیدہ کہ مے پرورم بسوزِ درونش

چوں مدتے بریں بگذشت و غلام در مقامِ انقیاد و مطاوعت آرام یافت چند نوبت بزبانِ نیاز مباشرتِ مہمِ موعود و ارتکابِ شغلے را کہ مقصودِ خواجہ در ضمنِ آں مندرج باشد۔ تقاضا نمود۔ و گفت انواعِ نوازش و مرحمت کہ در بارۂ ایں بیچارہ مبذول فرمودہ بقوتِ عبارت شرح نتواں داد۔ و اصنافِ التفات و عاطفت کہ بندۂ سرافگندہ را بداں اختصاص دادہ بمددِ بیان در سلکِ تبیان نتواں کشید۔ **فرد**

ہر عضو زبانے و ہزار آنا دے		از بندہ نوازیت چو سوسن شدہ ام

مے خواہم کہ در مقابلۂ ایں دلداری من نیز جاں سپاری کنم۔ و بازائے ایں نعمت طریقِ خدمت بجا آرم **بیت**

جائے کہ ہست در سرِ کارِ تو مے کنم		نقدِ روانِ خویش نثارِ تو مے کنم

خواجہ چوں دید کہ غلام داعیۂ حق گذاری و تمنائے ہوا داری دارد۔ پردہ از روئے کار برداشت و فرمود۔ کہ بداں و آگاہ باش۔ کہ من از دستِ

ایں ہمسایہ بجاں آمدہ ام۔ و مے خواہم کہ اورا بنوعے نکبتے رسانم۔
چند انچہ حیلہ انگیختہ ام۔ و چارہا ساختہ۔ تیرِ تدبیرِ من بہدفِ مراد نرسیدہ
است۔ و آتشِ حسد ہر ساعت در دلِ من شعلہ مے کشد۔ و زندگانی بر
من منغص مے سازد۔ و من از غصۂ او از لذتِ حیات سیر شدہ ام۔ و از عمرِ
عزیز بے زار گشتہ۔ ترا دریں مدت از جہتِ ایں پروردہ ام۔ کہ امشب مرا
بر بامِ ہمسایہ بکُشی۔ و ہماں جا بگذاری و بروی تا چوں بامداد مرا آنجا کشتہ
بینند۔ ہر آینہ اورا بہ تہمتِ خونِ من بگیرند۔ و مال و جانِ او در معرضِ تلف
آید۔ و ناموسِ نیکمردی و صلاحیتِ او در ہم شکنند۔ و اعتقادِ مردم در حقِ
وے بہ فساد انجامد۔ و دیگر لافِ ورع و زہادت نتواند زد۔ و بر غمِ
مرد ماں معنئے ایں بیت در حقِ او راست آید۔ کہ گفتہ اند۔ **فرد**

تا بہ بینند اہلِ عالم فسقِ پنہاں آشکارا	زاہد از حد مے پرد یا رب بہ انگشتِ کہ داہش

غلام گفت۔ اے خواجہ ازیں فکر در گذر۔ و چارۂ ایں کار بنوعے دیگر
پیش گیر۔ و اگر مرادِ تو دفعِ زاہد ست۔ من اورا بقتل رسانم۔ و دلِ ترا
از جانبِ او فارغ گردانم۔ خواجہ گفت آں اندیشۂ دور و دراز ست۔
شاید تو برو دست نیابی و بدیں زودی کشتنِ او میسر نگردد۔ و مرا دیگر قوت
و طاقت نماندہ۔ برخیز و ایں خدمت بجا آر۔ و مرا از خود خشنود گرداں
و اینک خطِ آزادی بتو تسلیم مے کنم۔ و بدرۂ زر کہ معیشتِ تو بقیۃ العمر
بداں بگذرد۔ بتو مے دہم۔ تا ازیں شہر بروی۔ و بولایتِ دیگر مسکن سازی۔
غلام گفت اے خواجہ ہیچ عاقل ایں فکر نکند۔ کہ تو کردۂ۔ و آنکہ بوے از

خرد شنیده باشد- چنیں اندیشه ننماید- که تو نموده- چه نکبتِ دشمن بزمانِ حیات مطلوب بود- و چوں تو از دائرۂ زندگانی بیروں رفتی- ترا از کشتنِ او چه لذت- و از شکنجه و حبسِ او چه خبر- فرد

چوں نباشم در گلستاں لاله گو ہرگز مروے		چوں برفتم از چمن شمشاد گو ہرگز مباش

چندانچه ازیں نوع سخناں درمیاں آورد- مفید نیفتاد- و چوں غلام رضاے خواجه دراں دید- سرش بر بام خانۂ ہمسایه ببرید- و تنش را که ننگِ عرصۂ وجود بود- ہمانجا بگذاشت- و خطِ آزادی و بدرۂ دینار برداشته روے باصفہاں نہاد- دراں دار الاماں بارِ اقامت فرو گرفت- روزِ دیگر خواجه بدینت را بر بام نیکمرد کشته یافتند- نیکمرد را متفید ساخته بزنداں باز داشتند- و چوں شرعاً کشتنِ حسودِ مردود بروے ثابت نمے شد- و اکثر معارف اہالئ بغداد بعفت و سلامتِ نفسِ او گواہی مے دادند- کسے او را تعرض نمے کرد اما بندِ او نیز بر نمید اشتند- و چند وقت ہمچناں محبوس بماند- قضارا بعد از مدتے یکے از معارفِ تجار در اصفہاں غلام را دید- و غلام احوالِ متعلقانِ خواجه و ہمسایگاں تفحص مے نمود- در اثناے آں حال سخن بداں نیکمرد و حبسِ او رسید- غلام گفت عجب ستمے بداں بیگناه واقع شد- حال آنکه ایں کار بحکم و فرمانِ خواجه از من صادر گشته- و آں مردِ صالح ازیں معامله بیخبر ست- پس کیفیتِ حال بتمامی باز گفت- و خواجۂ تاجر جمعے را براں گواه گرفت- و به بغداد آمده صورتِ حادثه و کیفیتِ واقعه باز نمودند- آں مسلماں خلاص یافته- و مردِ حاسد نشانۂ تیر

لعنت شد۔ وہمسایۂ متورّع مضمونِ ایں قطعۂ غراکہ نتیجۂ خاطرِ یکے از فضلاست۔ بزبانِ حال ادامے نمود۔ **قطعہ**

در بابِ من ز روے حسد بکد و ناشناس	دمہا زدند و کورۂ تزویر تافتند
واندر شبِ ضلال بسعیِ کمانِ مکر	موے غرض بناوکِ حیلت شگافتند
زاعمالِ آں ہمہ ہمہ نیکی بمن رسید	ایشاں جزاے فعلِ بدِ خویش یافتند

وایں مثل بداں آوردہ ام۔ تا ملک معلوم فرماید۔ کہ از اہلِ حسد چہ نوع کارہا مے آید۔ وبعدِ ما کہ ایشاں باخود دریں مقام مے توانند بود۔ پس مرغاں دراوجِ ہوا وماہیاں در قعرِ دریا وسباع درساحتِ صحرا۔ از قصدِ بدسگالاں چگونہ ایمن گذرانند۔ واز خدمتگارانِ تو آنہا کہ در منزلت از فہربیہ کمتراند۔ وبیشتر بیشتر ازیں آبروے داشتہ اند اگر دربارۂ وے بکر اندیشند۔ وجہتِ انحطاطِ مرتبۂ او غدرے برانگیزند۔ دور نیست۔ تعجیل وشتاب زدگی در توقف دار۔ وآئینِ حلم ووقار پیش گیرے دریں کار تاملے شافی فرماے۔ وتدارکِ آں بنوعے اندیش۔ کہ لائقِ بزرگئے تو باشد۔ وچوں امروز عنانِ سیاست باز کشیدہ باشی۔ وفردا حقیقتِ کار روشن گردد۔ وکیفیّتِ مہم شناختہ شود۔ از دو حال بیروں نیست۔ اگر مستحقِ کشتن بودہ درحقِ وے مرحمتے کردۂ۔ وخونِ ناحق بر جریدۂ عمل ثبت ننمودۂ۔ واگر فی نفس الامر واجب القتل باشد۔ اختیار باقیست۔ وبقتل آوردن او تعذرے ندارد۔ **فرد**

بتواں کشت زندہ را لیکن	کشتہ را باز زندہ نتواں کرد

شیر سخنِ مادر استماع کرد۔ و بمیزانِ خرد سنجیدہ دانست۔ کہ نصیحتےست
از غرض مبرّا۔ و موعظتےست بزینتِ نیکخواہی محلّی۔ سیاست در توقف
داشتہ بفرمود۔ تا فریسہ را حاضر گردانیدند۔ و بخلوت طلبیدہ گفت۔ ما
پیش ازیں ترا آزمودہ ایم۔ و اخلاق و اوصافِ ترا دیدہ و پسندیدہ۔ و
سخنِ تو نزدِ ما بقبول نزدیک ترست۔ از قولِ خصماں و حاسداں۔ دیگر
بارہ بسرِ مہمِ خود رو و ازیں صورت کہ گفت و شنیدے دراں واقع شدہ
متالّم و متاثّل مباش۔ فریسہ گفت اگرچہ ملک سایۂ عنایت بر فرقِ حالِ
من انداختہ۔ آنچہ از عاطفتِ سلاطین آید۔ بظہور مے رساند۔ فاما
من از کلفتِ ایں تہمت بیروں نیایم۔ مگر وقتیکہ ملک چارۂ اندیشد۔
و حیلتے سازد۔ کہ حقیقتِ کار و کماہیئے احوال شناختہ گردد۔ با آنکہ من
بکمالِ دیانتِ خود متیقن ام۔ و بر براءتِ ذمتِ خود وثوقے تمام دارم۔
لیکن چندانچہ احتیاط بہتر فرمایند۔ کیفیتِ اخلاص و مناصحتِ من ظاہر تر
خواہد شد۔ و من مے دانم۔ کہ مصلحتِ کار و صلاحِ روزگارِ من در ضمنِ
ایں قضیہ مندرج ست۔ فرد

شاید کہ چو وابینی خیرے تو دراں باشد	غمناک نباید بود از طعنِ حسود اے دل

کامجوے گفت چہ وجہ تفحص تواں کرد۔ و بکدام حیلہ تحقیق تواں فرمود۔ فریسہ جواب
داد۔ کہ جماعتے را کہ افترا کردہ اند۔ حاضر باید آورد۔ و بر سبیلِ استفسار
از ایشاں سوال باید فرمود۔ کہ مرا با آنکہ سالہا شد تا گوشت نخوردہ ام۔
بدیں خیانت تخصیص کردن۔ و کسانے را کہ گوشت خورند۔ و بے آں تحمل

نداردند۔ فروگذاشتن چہ معنے داشت۔ وہرآئینہ چوں ملک درا ستفسار
ایں نکتہ مبالغہ نماید۔ ایشاں ایں راستی را باز خواہند نمود۔ واگر ستیزہ روئے
کنند بتہدید سیاستے برکیفیتِ واقعہ وقوف تواں یافت۔ واگر بداں
نیز نشود بامیدِ مرحمتے دوعدہ عنا یتے نقابِ گماں از رخسارِ یقیں بر تواں
داشت۔ تاکوتاہ دستی وپاکدامنے من برتمام خدم وحشم روشن شود۔ فرد

ہر راز کہ در پردۂ شب پنہاں ست	چوں روز شود برہمہ روشن گردد

کاجوے فرمود۔ کہ من ازیشاں بوعیدِ عقوبت صورتِ حال را تحقیق
کنم۔ نہ بنوید عفوو ملاطفت۔ چہ عفو را درباب کسیکہ بقصد وحسد در حقِ
محرم وامینِ من معترف گردد۔ مبذول نتواں داشت۔ فریسہ گفت ہر عفو
کہ ازکمالِ استیلا وقدرت ارزانی دارند ہمہ ہنرست اَلْعَفْوُ عِنْدَ الْقُدْرَۃِ
کارآنست۔ کہ باوجودِ قدرت برخصم ازسرِ جریمہ او درگذرند۔ چہ قدرت
یافتن بردشمن نعمتے ست بیکراں۔ وشکر گذاریئے آں نعمت جز بعفو واغماض
نتواند بود۔ فرد

ہر گنہگار چوں شدی قادر	عفو را شکرِ نعمتِ خود ساز

کاجوے چوں سخن فریسہ شنید۔ وآثارِ صدق وصواب برصفحاتِ آں
مقالات معاینہ بدید۔ ہریک ازاں طائفہ راکہ ایں گردِ فتنہ انگیختہ بودند۔
جدا جدا طلبید۔ ودر استکشافِ خفیات واستخراجِ غوامضِ آں کار
مبالغہ بحدِ افراط رسانید۔ وبداں وعدہ کہ اگر بیانِ واقعہ باز نمایند صحائفِ
جرائم بآبِ عفو شستہ گردد۔ وباوجودِ آں بتشریفات وصلاتِ پادشاہانہ

نیز نواختہ شوند۔ تاکیداتِ فراواں نمود۔ و آخر بعضے اعتراف نمودند۔
و دیگراں نیز بضرورت اقرار کردہ۔ صورتِ واقعہ براستی درمیاں آوردند۔
آفتابِ امانتِ فریبہ از زیرِ شبہت بیروں آمد۔ و غبارِ شک از پیشِ دیدۂ
یقیں مرتفع شد۔ ع

امتحاں کردیم و حالِ ہر کسے معلوم گشت

مادرِ شیر گفت اے پسر ایں جماعت راا ماں دادہ۔ و رجوع ازاں ممکن
نیست۔ اما ترا دریں باب تجربہ افتاد۔ کہ بداں عبرت باید گرفت۔ و من بعد
گوشِ استماع بسعایتِ ہیچ خائن نباید کشاد۔ و تا برہانے باہر و دلیلے
بغایت ظاہر۔ کہ ترا از تردد باز رہاند مشاہدہ نرود۔ ترہاتِ اصحابِ اغراض
را نباید شنید۔ و سخنے کہ در معائبِ شخصے گویند۔ اگرچہ موجز و مختصر باشد۔
قبول نباید نمود۔ چہ اندک مایہ چیزے بتدریج بدا انجا رسد۔ کہ تدارکِ آں
در حیزِ امکاں نباید۔ و اصلِ جویہائے بزرگ چوں نیل و فرات و جیحوں
و دجلہ بغایت چشمۂ مختصر ست۔ و بعد و دیگر آبہا بداں مرتبہ مے رسد۔
کہ عبور براں جز بہ کشتی ممکن نیست۔ پس در بدگوئے کساں از اندک و
بسیار ہر سخن کہ بعرض رسد۔ کہ آنرا تاویل باید کرد۔ و راہِ سخن دیگراں در بست
تا خاتمتِ کار بفساد نہ انجامد۔ بیت

چو پر شد نشاید گذشتن بہ پیل		سرِ چشمہ شاید گرفتن بہ بیل

کاموے گفت۔ ایں نصیحت را قبول کردم۔ و دانستم کہ بے دلیلِ روشن
کسے را متہم ساختن نیکو نیست۔ مادرش گفت۔ اے ملک آنکس کہ بے سببِ

ظاہر از دوستاں برنجد- از جملۂ آں ہشت طائفہ است- کہ بزرگان از مجالستِ ایشاں حذر فرمودہ اند- کا مجوے فرمود- کہ تفصیلِ ایں مجمل را باز نمائے- مادرِ نشیر گفت- حکما بر اوراقِ صحائفِ وصایا ثبت کردہ اند- کہ از مصاحبتِ ہشت گروہ احتراز فرمودن لازم است- و با ہشت کس ہمنشینی و مخالطت کردن از لوازم- اما آں ہشت تن کہ دامنِ موافقت از ہمہ مئے ایشاں در باید چید- اوّل آنست- کہ حقِّ نعمتِ منعماں نشناسد- و خود را بکفرانِ نعمت و ناسپاسی موسوم سازد- دوّم آنکہ بموجبِ خشم گیرد- و غضبِ او بر حلم مستولے باشد- سوّم آنکہ بعمرِ دراز مغرور گردد- و خود را از رعایتِ حقوقِ خالق و خلائق بے نیاز پندارد- چہارم آنکہ بنائے کار بر غدر و مکر نہد- و آنہا در نظرِ او سہل نماید- پنجم آنکہ راہِ دروغ و خیانت بر خود کشادہ دارد- و از راستی و امانت کرانہ کند- ششم آنکہ در ابوابِ شہوت رشتہ نفس دراز گیرد- و ہوس و ہوا را قبلۂ مقصود و کعبۂ مراد شمارد- ہفتم آنکہ بقلّتِ حیا موصوف بود- و بشوخ چشمی و بے ادبی گذراند- ہشتم آنکہ بے سببے در حقِ مردم بدگماں شود- و بے حجتے و بیّنتے اہلِ خرد را متہم سازد- اما آں ہشت کس کہ بدیشاں باید پیوست و صحبتِ ایشاں را غنیمت باید شمرد- اوّل کسے است- کہ شکرِ احساں لازم شمرد- و اداے حقوقے کہ بر ذمۂ خود یابد- مرعی دارد- دوّم آنکہ عقدِ محبت و عہدِ مودتِ او بحوادثِ روزگار و انقلابِ دورانِ ناپائدار گسیختہ نشود- سوّم آنکہ تعظیمِ اربابِ تربیت و مکرمت واجب بیند و تحقاً و فعلاً در مقامِ مجازات و مکافات باشد- چہارم

آنکہ از غدر و فجور و نخوت و غرور بپرہیزد۔ پنجم آنکہ در حالِ خشم بر ضبطِ خود قادر باشد۔ ششم آنکہ علمِ سخاوت برافرازد۔ و در تحصیلِ مقاصدِ طامعان بقدرِ مقدور سعی نماید۔ ہفتم آنکہ بادیالِ شرم وصلاح تمسک نماید۔ و ہیچ وقت از طریقِ ادب تجاوز نکند۔ ہشتم آنکہ بالطبع دوستِ صلحا و اہلِ عفت باشد واز اربابِ فسق و بدعت پہلو تہی کند۔ و ہر کہ با این جماعت کہ مذکور شد۔ در مقامِ وفاق و اتفاق باشد۔ و ازاں طوائف کہ سابقاً باز نمودہ گشت اعراض و احتراز نماید۔ ببرکتِ صحبتِ ایشاں عللِ اخلاقِ ردیہ زوزائل گشتہ۔ مزاجِ حالش باعتدالِ حقیقی نزدیک شود۔ چہ سرکہ باآں حدّت و ترشروئی کہ دارد چوں باانگبیں درآمیزد۔ از صرافتِ حموضتِ خود ہا رستہ موجبِ ازالتِ چندیں علت خواہد شد۔ **قطعہ**

چو سرکہ ترشئے روز با انگبیں آمیز	کہ دافعِ مرض و راحتِ رواں گردی
مباش مردہ دل و ہمدمئے جاں بگزیں	کہ از مصاحبتِ جاں تو نیز جاں گردی
چو سایہ باش ملازم بہ پیشِ اہلِ صفا	کہ آفتابِ صفت شہرۂ جہاں گردی

چوں شیر موقع و اہتمام و میامنِ اشفاقِ مادر در تلافئے ایں خلل و تدارکِ ایں حادثہ بدید۔ بعد از تمہیدِ قواعدِ شکر گذاری و منت داری گفت۔ اے ملکۂ زماں ببرکاتِ نصائح و التفاتِ مواعظِ تو **فرد**

راہِ تاریک گشتہ روشن شد	کارِ دشوار ماندہ آساں گشت

و امینے کافی و کارداں نے وافی از ورطۂ تہمت بیروں آمد۔ و مرا بر حالِ ہر یک از ملازماں اطلاعے حاصل شد۔ و بعد ازیں دانم۔ کہ با ہر یک

چہ نوع سلوک باید کرد۔ و در ردّ و قبولِ سخناں بچہ ساں دخل باید نمود۔ پس اعتمادِ او بر امانتِ فریسہ بیفزود۔ و انواعِ معذرت و ملاطفت ارزانی داشتہ او را پیش خواند۔ و گفت ایں تہمت را موجبِ مزیدِ اعتقاد و سببِ زیادتی اعتماد باید پنداشت۔ و تیمارِ کارہا کہ بتو مفوّض بودہ بر قرارِ معہود میباید داشت۔ فریسہ گفت۔ ایں چنیں راست نباید۔ و بدیں تلطفات گرہ از کارِ من نکشاید۔ ملک سوابقِ عہود را فروگذاشت۔ و مجالِ دشمناں را در ضمیر مجالِ تمکین داد۔ رباعی

اے آنکہ دل از وفا بپرداختۂ	با دشمنِ من تمام در ساختۂ
گر با ہمہ کس عشق چنیں باختۂ	ہرگز حقِ ہیچکس تو نشناختۂ

کاموے گفت ازیں معانی ہیچ چیز پیشِ خاطر نباید آورد۔ کہ نہ در خدمتِ تو تقصیرے بودہ۔ و نہ در عنایتِ ما قصورے قوی دل باش۔ و با ستظہارِ تمام روے بہم خود آر۔ فریسہ جواب داد۔ ع

ہر روز مرا سرے و دستارے نیست

ایں کرت خلاص یافتم ۔ اما جہاں از حاسداں و بدگویاں خالی نیست و تا عنایتِ ملک بر من باقی باشد۔ حسدِ بداندیشاں برقرار خواہد بود۔ و بدیں مقدار کہ ملک سخنِ ساعیاں را شرفِ استماع ارزانی داشتہ۔ دشمناں معلوم کردہ اند۔ کہ جانبِ ملک بآسانی بدست آید۔ ہر لحظہ تخلیطے تازہ سازند۔ و ہر ساعت دغدغۂ درمیاں اندازند۔ و ہر پادشاہ کہ سخنِ ساعئی فتنہ انگیز را در گوش راہ داد۔ و بزرق و شعبدۂ غماز و سخن چیں التفات نمود

خدمتِ او جانبازی باشد۔ و با جان بازی کردن طریقِ خردمنداں نیست۔ ع

ہر روز مرا از تو نروید جانے

ملک صواب بیند۔ من عذرِ قبول ناکردنِ عمل را بیک سخن روشن گردانم ملک فرمود کہ بگوے۔ فریسہ گفت۔ اگر پادشاہ دریں حادثہ برمن ترحم فرمود۔ اعتماد را تازہ و اعتقاد را زیادہ ساخت۔ از روے تلطف و تفضل بود۔ و آنرا نعمتے ہرچہ عظیم تر۔ و عنایتے ہرچہ تمامتر۔ تواں دانست۔ اما بدیں تعجیل کہ فرمود۔ در سیاستِ من بے آنکہ تفحص رود خفت نمود۔ در مکارمِ پادشاہانہ او بدگماں گشتہ ام۔ و از عواطفِ خسروانہ و مراحمِ بیکراں ناامید شدہ۔ چہ سوابقِ تربیتِ خود را بیفائدہ در حیزِ الطال انگندہ۔ سوالفِ خدمتِ مرا بیہودہ در معرضِ تضییع آورد۔ تہمتے حقیر کہ اگر ثابت شدے ہم چنداں وقعے نداشتے عقوبتے عظیم روا داشت۔ و پادشاہ چناں باید کہ خیانتِ بزرگ مشربِ عفوِ او را تیرہ نتواند کرد۔ چنانچہ پادشاہِ یمن کہ باوجودِ جریمۂ کلی حاجبِ خود را رسوا نکرد۔ و پردۂ کرم بر کردۂ بدِ او پوشیدہ۔ کاہجوے پرسید۔ کہ چگونہ بودہ است آں ٭

حکایت ۵

گفت۔ آوردہ اند۔ کہ در دار الملکِ یمن پادشاہے بود۔ فروغِ صبحِ عدالت از جبینِ مبینِ او باہر۔ و لمعۂ نورِ نصفت بر چہرۂ احوال و ناصیۂ آمالِ او ظاہر۔ مثنوی

شہے کآسماں درہش گاہ بار	زپروین وجوزا فشاندے نثار
نشینندۂ بزمِ کسریٰ و کے	فریدوں کمر شاہ فرخندہ پے

روزے بر حاجبے متغیر شد و خانہ بروے زنداں ساخت۔ بیچارہ حاجب تابِ نظرِ پادشاہ نداشت۔ و رفتن ازاں شہر نیز مصلحتِ روزگارِ خود نمے دید۔ بالضرورۃ در گوشۂ کاشانہ نشستہ۔ گاہے بر اضطرابِ کارِ خود بگریستے۔ و زمانے از بوالعجبہائے روزگار بخندیدے۔ **فرد**

ہر شب از سوزِ درون بر حالِ زارِ خویشتن	گاہ مے گریم چو شمع و گہ تبسم مے کنم

عاقبت از قلّتِ مال و کثرتِ عیال و پریشانئ احوال بہ تنگ آمدہ۔ اندیشہ کرد۔ کہ خود را بنظرِ پادشاہ باید رسانید۔ یا گردن بہ تیغِ سیاست رسد۔ یا سر با فسرِ قبول مزین گردد۔ روزیکہ شاہ مہمانئ عظیم داشت و بارِ عام بود۔ آں حاجب بنزدیکِ ہر کس از دوستاں فرستاد۔ و اسپے و جامۂ بعاریت گرفتہ برنشست۔ و بدرگاہِ پادشاہ آمد۔ و درباناں و حاجباں گماں بردند۔ کہ شاہ باو در مقامِ عنایت است۔ و مرکب و لباس بفرمودۂ سلطاں بدو دادہ اند۔ کسے او را منع نکرد۔ حاجب دلیروار ببارگاہ درآمد۔ و بجائے لائق بایستاد۔ و شاہ بہ بزمِ شراب نشستہ بود و با مہماناں مباسطتے درپیوستہ چوں حاجب را دید آتشِ غضب شعلہ زدن گرفت۔ و جلّادِ خشم را داعیۂ سیاست پدید آمد۔ باز تامل فرمودہ۔ نخواست کہ مجلسِ عشرت را منغّص سازد۔ و نشاطِ بادۂ خوشگوار باندوہِ ایذا و آزار مبدل شود۔ کرمِ جبلّی بعفوِ گناہِ او مسابقت جست۔ و سخاوتِ

طبعی جریمۂ او را ناکردہ انگاشت۔ ع

تو یادہ نوش و کرم ورز و الضمان علی

و چوں حاجب در بشرۂ شاہ نگریست۔ و طراوتِ انبساط و تازہ روئے اورا برقرار یافت۔ گرم بکار در آمدہ۔ دامنِ خدمت در کمرِ ملازمت استوار کردہ۔ و بہر کارے دست مے زد۔ و بہر شغلے قیام مے نمود۔ تا فرصتے نیکو یافتہ۔ طبقے زریں کہ وزنِ آں ہزار مثقال بود۔ در زیرِ قبا پنہاں کرد۔ شاہ آں حرکت را مشاہدہ نمودہ دانست۔ کہ ضیقِ معاش و درماندگیٔ حال اورا باعثِ آں جرأت شدہ۔ حلم را پردہ پوشئ آں عیب نامزد فرمود۔ و بآخر مجلس طبقچیاں جستجو نمودہ خلقے را متہم مے کردند۔ و داعیۂ آں بود۔ و بزجر و تعذیب از ایشاں اقرار کشند۔ شاہ یکے از نواب را پرسید۔ کہ ایں جماعت را چہ رسیدہ۔ کہ بغایت مضطرب اند۔ نائب صورتِ حال باز نمودہ۔ بعرض رسانید۔ پادشاہ گفت ایں مردماں را بگذارید۔ کہ طبق ایشاں ندارند۔ آنکہ دارد باز نخواہد داد۔ و آنکہ دیدہ باز نخواہد گفت۔ حاجب بیروں آمد۔ و یکسال بہاے آں طبق معیشت بگذرانید۔ سالِ دیگر درہماں وقت جشنِ خاص و بارِ عام بود باز حاجب خود را درمیانِ آں جمع افگند۔ پادشاہ اورا پیش طلبیدہ آہستہ اورا گفت۔ مگر طبق تمام خرج شد۔ حاجب روے تضرع بر زمیں نہاد و گفت۔ بیت

کامگارا چشمِ بد از ماہِ جاہت دور باد	خانۂ عمرِ تو تا دورِ ابد معمور باد

آنچہ کردم بعمد بود۔ و اندیشیدم۔ کہ شاید پادشاہ بہ بیند۔ یا دیگرے براں

مطلع گردد۔ ومرا بسیاست رساند کہ در محنتِ گرسنگی ازجاں سیر آمدہ ام۔ واگر عملِ من در پردہ بماند۔ بارے قوتِ چند روزہ بدست افتد۔ حالِ من ایں بود۔ وبیقین مے دانم کہ صدقِ مقالِ من بر مرأتِ ضمیرِ انور پوشیدہ نخواہد ماند۔ فرد

دارد آں شمعِ دل فروز آگہی از سوزِ ما	داند بریں دعوئے گواہ ما ضمیرِ پاک توست

پادشاہ گفت۔ راست مے گوئی۔ وبر تو جائے ترحم ست۔ پس او را بنواخت وہماں مرتبۂ سابق کہ داشت۔ بدو تفویض فرمود۔ غرض از ایراد ایں مثل آنست کہ دلِ پادشاہ باید۔ کہ چوں دریائے موّاج باشد۔ تا بہ خس و خاشاکِ سعایت تیرہ نگردد۔ ومرکزِ حلمِ او چوں کوہِ باشکوہ در مقامِ ثبات ساکن بود تا تندبادِ خشم آنرا در حرکت نیارد۔ مثنوی

با دلِ نیکاں نبود خشمِ یار	ہیچ گہے گرم نباشد خیار
خس بغبارے رود از جائے خویش	کوہ ز دامن نہ کشد پائے خویش

شیر گفت سخنِ تو راست ودرست است۔ امّا تلخ ودرشت است و نوشدارو ے نصیحت باید۔ کہ خوش مزہ باشد۔ تا تناولِ آں مریض را آساں بود۔ وممکن کہ طبعِ بیمار از دارو ے ناخوشگوار۔ اگرچہ مے داند کہ صحتِ او در ضمنِ آں خواہد بود۔ ابا کند۔ وبداں سبب از نعمتِ صحت محروم ماند۔ فرد

کسے کہ او بشکر خندہ دل تواند برد	جواب تلخ چرا گوید از جہاں وہنے

فریبہ جواب داد۔ کہ دلِ ملک در امضاے باطل درست نزاز سخنِ من است

در تقریرِ حق۔ و چون تزویر و بہتان را سبک استماع مے تواند کرد۔ اولے آنکہ شنودنِ حق و صواب بر وگراں نیاید۔ و زنہار تا ایں حدیث را بر دلیری و بیحرمتی حمل نفرماید۔ کہ دو مصلحت کلی را متضمن ست۔ اوّل آنکہ مظلوماں را باستغاثہ و فریاد خرسندی حاصل آید۔ و بنالہ و تظلم ضمائرِ ایشاں از غبارِ اندوہ پاک گردد۔ چناں نیکوتر کہ تمامی آنچہ در دلِ من ست اظہار کنم۔ تا ملک را حضور و غیبتِ من یکساں بود۔ و چیزے باقی نماند۔ کہ در ثانی الحال موجبِ عداوت تواند گشت۔ دوم خواستم۔ کہ حاکمِ ایں قضیہ ہم عقلِ رہنمائے و عدلِ جہاں آرائے ملک باشد۔ امضائے حکم پس از شنیدنِ سخنِ متظلم تواند بود۔ لاجرم لازم نمود۔ کہ صورتِ دردِ خود را با طبیبِ عدالت باز نماید۔ ع

چوں تواں درد از طبیبِ خویش پنہاں داشتن

کامجوے گفت۔ ہمچنیں ست اما در استخلاصِ نوازیں عقاب عنایتے کلی فرمودیم۔ و خلاص دادن از ورطۂ ہلاک بعد از حکمِ سیاست شائع تر احسانے و کامل تر انعامے مے تواند بود۔ فریسہ گفت۔ کہ من بعمرہا شکر عواطفِ ملک نتوانم گزارد۔ و در فرنہا از عہدۂ مکارم شہنشاہی بیروں نتوانم آمد۔ و ایں عفو و مرحمت پس از حکمِ قصاص و عقوبت بر ہمہ نعمتہا راجح است۔ چہ اغلب نعمتہا متعلق بپرورشِ جسم بود۔ و ایں نعمت سببِ آرائشِ جاں باشد۔ فرد

بر جانِ بردلم نظرے کردۂ بلطف	جاں شد رہینِ منت و دل شد مسارِ تست

و پیش ازیں ہمہ وقت ملک را مخلص و مطیع و ناصح و یکدل بودم۔ و جان وروان فدائے رضا و فرمانِ او مے شناختم۔ و آنچہ حالا مے گویم نہ برائے آنست۔ کہ برائے ملک دریں حادثہ خطائے ثابت یا عیبے بجانبِ تدبیر وتاملش منسوب مے گردانم۔ اما حسدِ جاہلاں در حقِ اربابِ ہنر و کفایت عادتے مستمر و رسمے مالوف است۔ و بستہ گردانیدنِ راہ حسد از اہلِ فضل و اربابِ خرد محال مے نماید۔ ع

بے خارِ حسد نیست گلِ فضل و ہنر

بزرگے دریں باب گفتہ است۔ **قطعہ**

از حسد نا اہلم ار گوید بدے	زاں بود کز من بدل درد یستش
حاسداں ہستند و ما را باک نیست	بے ہنر آنکس کہ حاسد نیستش

و از دعائے حکما کہ (بت محسود اُم) ہمیں نکتہ بفہم در مے آید۔ کا مجوئے گفت از حسدِ دشمناں و مکرِ حسوداں چہ باک آید۔ کہ سخنِ دروغ فروغے ندارد و حیلۂ بے ہنراں در جنتِ فضائلِ ہنرمنداں چوں سہا با تابِ آفتاب پدید نیاید۔ ہمیشہ باطل مقہور بودہ است۔ و حق منصور۔ و کلمۃ اللہ ھی العلیا بشکستِ حاسد رونقِ خردمند شکستہ نگردد۔ و بغیبت و بدگوئی مردِ پاک دامن معیوب نشود۔ **قطعہ**

گر بدے گفت ترا دشمنِ دوں باکے نیست	مس نہ آنست کہ او مرتبۂ زر شکند
طعنِ خفاش کجا رونقِ خورشید برد	سنگِ بد اصل کجا قیمتِ گوہر شکند

و تو بعد ازیں از فتنۂ حاسداں ایمن باش۔ کہ ما بر حقیقتِ اقوالِ غرض آمیز

ایشاں اطلاع یافتہ۔ بقبولِ آں تلقی نخواہیم نمود۔ فریبہ گفت۔ با ایں
ہمہ مے ترسم۔ کہ عیاذاً باللہ خصماں بارِ دیگر نہ از روے حسد بلکہ از راہ
نصیحت میانِ ما مجال یابند۔ شیر پرسید۔ کہ از چہ باب دخل تواند کرد۔
جواب داد۔ کہ گویند در دلِ فلاں وحشتے شدہ است۔ بواسطۂ آنکہ
بعقوبتِ او حکم فرمودی۔ و بدماغ او نخوتے راہ یافتہ۔ بداں سبب
کہ در عنایتِ او افزودی۔ وامروز ازیں حضرت ہم آزردہ است۔ وہم
بدگماں۔ نہ اعتماد را نشاید۔ و نہ در خدمت افزاید۔ ع

غافل مشو از ہر کہ دلش آزردی

وچوں بدیں حیلہ در مزاجِ ملک مدخل کنند۔ دور نیست۔ کہ از جانبِ ملک
نیز بدگمانی پدید آید۔ والحق جاے آں دارد۔ کہ ملوک ایمن نباشند۔
از بندۂ کہ جفا دیدہ باشد۔ یا از منزلتِ خویش بیفتاد یا بغرضے مبتلا
گشتہ۔ با خصمے را کہ در رتبت از و کمتر باشد۔ بروے تقدمے پیدا شدہ باشد
کاجوے گفت۔ علاجِ ایں واقعہ چگونہ تواں کرد۔ وابوابِ ایں خلل را
بچہ تدبیر تواں بست۔ فریبہ جواب داد۔ کہ سخنِ ایشاں دریں مادہ بغایت
بے اصل وجز نمایشے و مغلطۂ ندارد۔ چہ پس از چنیں حادثہا اعتقاد
جانبین صافی تر گردد۔ و برائے آنکہ اگر در ضمیرِ مخدوم بسببِ اہمالے
کہ از جہتِ خدمتگارے دریافتہ باشد۔ کراہتے بودہ۔ چوں خشم خود براند۔
و فراخورِ حال گوشمالی دہد۔ لاشک اثرِ کراہیت زائل گردد۔ واز اندک و
بسیار خدشہ نماند۔ و دیگر آنکہ بے اعتبارے تمویہاتِ مفسداں ہم بشناسد۔

و بہ سوئے تشرہات صاحب غرضاں التفات نماید۔ و فرطِ اخلاص و کیاست
و کمالِ ہنر و دیانتِ آنکس بہتر مقرر گردد۔ و اگر در دلِ خدمتگارے نیز
خوفے و ہراسے باشد۔ چوں مالشے یافت۔ ایمن گردد۔ و از انتظارِ
بلا فارغ شود۔ **بیت**

در غم افتادم و ز اندوہِ غم آزاد شدم	در بلا ماندم و از بیم بلا وارستم

شیر پرسید۔ کہ بدگمانی بر چاکراں از چند وجہ تواند بود۔ جواب داد۔ کہ از
سہ وجہ یکے آنکہ جاہے دارد۔ و باہمالِ مخدوم نقصان پذیرد۔ دوم آنکہ
خصماں بروے بیروں آیند۔ و بسبب بے عنایتئ بادشاہ بروے
غلبہ کنند۔ سوم آنکہ مال و منال کہ اندوختہ باشد بواسطۂ عدمِ التفاتِ
ملک از دستِ او بشود۔ کامجوے گفت۔ تدارکِ اینہا بچہ چیز تواں کرد۔
گفت بیک چیز۔ و آں آنست کہ رضاے مخدوم حاصل آید۔ و اعتمادِ
پادشاہ بروے تازہ گردد۔ ہم جاہِ از دست رفتہ بدست آید۔ و ہم خصمِ
غالب گشتہ مالش یابد۔ و ہم مالِ تلف شدہ باز جمع گردد۔ چہ عوضِ ہمہ
چیز غیر از جاں ممکن ست۔ خاصتہً در خدمتِ ملوک و اعاظم۔ و چوں
ملک تدارکِ حالِ ایں بندہ فرمودہ۔ و رضاے کلی و خوشنودئ تمام حاصل
شدہ آزاد بچہ وجہ باقی تواند بود۔ و اعدا چگونہ مجالِ سخن توانند یافت۔ و با ایں
ہمہ امیدوارم۔ کہ ملک مرا معذور داشتہ بارِ دیگر در دامِ آفت نکشد۔ و بگذارد
کہ دریں بیاباں ایمن و مرفہ میگردم۔ و وظائفِ دعا و ثنا از روے صدقِ
عقیدت باداے رسانم۔ **فرد**

بروز ورسِ ثنائے تو میکنم تلقین	بشب وظیفۂ مدحِ تو میکنم تکرار

کامجوے گفت - کہ دل قوی دار - کہ تو ازاں بندگاں نیستی - کہ چنیں تہمتہا را در حقِ تو مسموع دارند - و سخنِ سعایت آمیز در بارۂ تو بمحلِ قبول رسانند و ما ترا بحقیقت شناختہ ایم - و دانستہ کہ در محنت بصفتِ صبر موصوفی - و در نعمت باداے شکر معروف - و ہر چہ خلافِ مروت و دیانت ست آنرا مستنکرہ مے شماری - و رعایتِ فتوت و امانت را در احکامِ خود فرضِ عین مے داری - پس برعایت و عنایتِ ما واثق باش - کہ عقیدتِ ما در بابِ کفایت و راستی و کیاست و کوتاہ دستئے تو مضاعف گشتہ - و بہیچ وجہ دیگر سخنِ خصم محلِ استماع نخواہد یافت - و ہر رنگ کہ آمیزند بر قصدِ صریح حمل خواہد افتاد - بیت

زیں پس سخنانِ فتنہ انگیزِ حسود	در بارۂ دوستاں نخواہیم شنود

فریسہ گفت باوجودِ ایں ہمہ دلنوازی از کیدِ دشمناں چہ باک - و با دولتِ رضاے شہنشاہی از ناخشنودیئے خصماں چہ غم - فرد

بعد ازینم چہ غم از تیرِ کج اندازِ حسود	چوں بمحبوبِ کماں ابروے خود پیوستم

پس بدل گرمئے تمام بکارِ خود اقدام نمود - و ہر روز مرتبۂ تقویتِ او تزاید مے یافت - و در تمشیت و تربیتش تصاعد مے پذیرفت - تا بوفورِ صلاح و سداد محلِ اعتمادِ کلی و محرمِ اسرارِ مالی و ملکی گشت - بیت

نہالش بداں گونہ شد سر بلند	کہ از آسماں سایہ برتر فگند

ایں ست داستانِ ملوک در آنچہ میانِ ایشاں و اشیاع و اتباع حادث

شود۔ پس از اظہارِ سخط و کراہیت در مقامِ رضا و ملایمت آیند۔ و بر عاقل مشتبہ نگردد۔ کہ در وضعِ ایں امثال و حکایات چہ مقدار فائدہ درج کردہ اند۔ و ہر کہ بتائیدِ آسمانی مخصوص و بسعادتِ سرمدی موید گشت۔ تمام ہمت بر فہمِ اشارتِ حکما مقصور دارد۔ و تمامی نہمت بکشفِ رموزِ علما مصروف گرداند۔ و از طبیبانِ دارالشفائے طریقت مفرحِ غمزدائے حقیقت التماس نماید۔ تا ببرکتِ معالجتِ حکمائے روحانی از علّتِ خطر آمیز جہالت و نادانی برہند۔ قطعہ

داروئے تربیت از پیرِ طریقت بستاں
کآدمی را بتر از علّتِ نادانی نیست

روئے اگرچند پری چہرہ و زیبا باشد
نتواں دید در آئینہ کہ نورانی نیست

عابد و زاہد و صوفی ہمہ طفلانِ رہ اند
مرد گر ہست بجز عالمِ ربّانی نیست

بابِ دہم

دربیانِ جزاے اعمال بطریقِ مکافات

مقدمہ

دابشلیم از روے تعظیم بپیدپاے حکیم را دعا گفت - و فرمود -
که شنیدم داستانِ فریبہ و کامجوے - و آں مثلیست مر خردمنداں
را در آنچه میانِ ملوک و خدمتگارانِ ایشاں افتد - از خلاف -
و خیانت - و عقوبت - و مراجعت - بتجدیدِ عنایت - و مزیدِ عقیدت
بردیمہِ امین و کافی (جہتِ نظامِ ممالک - و ترتیبِ مصالح) - و غلو
ناکردن در جانبِ باطل - و معترف شدن بسخنِ حق و صواب :- و
فوائدِ ایں حکایت از سرحدِ حساب بیروں بود :- اکنوں بیان فرماید
داستانِ کسے که براے صیانتِ مال و رعایتِ نفسِ خویش از
ایذاے دیگراں و رسانیدنِ مضرت بجانوراں باز نه ایستد - و
پندِ خردمنداں در گوش نگیرد - تا لاجرم بمثلِ آنچه ازو صادر شده گرفتار
گردد :- حکیم فرمود - که براے ایذاے حیوانات اقدام نه نماید - مگر جاہلے
که میانِ نورِ خیر و ظلمتِ شر و فائدۂ نفع و غائلۂ ضرر فرق نتواند کرد - و
بحکمِ جہالت در بادیۂ ضلالت سرگرداں شده از عواقبِ اعمال

غافل باشد۔ و نظرِ بصیرتش از خواتیمِ امور قاصر ماندہ بکنہِ مکافات بینا نہ گردد۔ امّا آنکہ دیدۂ سرش بہ کحل الجواہرِ توفیقِ ازلی منور است وگلشنِ دلش بروائحِ ریاحینِ عنایتِ لم یزلی معطر۔ ہرچہ بہ خویشتن نہ پسندد در بابِ ہمچوں خودے چگونہ روا دارد۔ مصرعہ

میسند بکس آنچہ بخود نہ پسندی

و بباید دانست۔ کہ ہر کردارے را جزاے مقررست۔ و ہر آئینہ بار بابِ آں برسد۔ و بتاخیرِ یکہ درمیاں افتد۔ مغرور نبایدشد۔ کہ بفحواے (اِنَّ اللہَ یُمْھِلُ وَلَا یُھْمِلُ) شاید امہالے باشد لیکن اہمال نخواہد بود۔ و دو سہ روزہ مہلت را مجال است۔ و اندیشۂ نا یافتنِ سزا جز اخیالِ محال۔ ہر تخمے کہ در مزرعۂ عمل بکارند۔ بسے برنیاید کہ برِ آں بردارند۔ پس ہرکہ طلب نکوئی دارد۔ باید کہ بجز تخمِ نیکی نکارد۔ رباعی

خواہی کہ ترا ہیچ بدی ناید پیش	تا بتوانی بدی مکن از کم و بیش
چوں نیک و بدِ تو با تو میگردد باز	بنگر کہ چہ کارے کنی در حقِ خویش

و اگر کسے خواہد۔ کہ بدکردارئ خویش را بہ مکر و تلبیس پوشیدہ گرداند۔ بہ زرق و شعبدہ خود را در لباسِ نیکوکاراں جلوہ دہد۔ تا بحدیکہ مرداں بر و ثنا گویند۔ و ذکرِ محامدِ او در اقطار و آفاق سائر شدہ بدور و نزدیک برسد بدیں وسیلہ نتیجۂ افعالِ ناپسندیدہ ہرگز از وے مصروف نہ گردد و ثمراتِ خبثِ باطن و ناپاکئ ضمیر در وے رسد۔ چنانچہ دہقان تخمِ حنظل

مثلاً در زمین افگنده و روے آں را بخاک پوشانیده چناں باز نماید۔ که دریں زمین نیشکر کاشته ام و همه کس اعتقاد کنند۔ که درآں مزرعه نیشکر خواهد رُست۔ بے شبه بدیں حیله زراعتیا وے متغیر نخواهد گشت وہماں تخم حنظل که کاشته۔ بره خود لظهور خواهد رسانید۔ **مثنوی**

چونکه بد کردی بترس ایمن مباش	زانکه تخم است و بروياند خداش
چند گاهے او بپوشاند۔ که تا	آیدت زاں کردهاے بد حیا
داد حق مال از مکافات آگهی	گفت اِن عُدتم بِه عُدنا بِہم

وشاید که چوں کسے حقیقت مکافات دریابد و سرّ آیۂ فَمَن یَّعمَل مِثقَالَ ذَرَّةٍ خَیرًا یَّرَه و مَن یَّعمَل مِثقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا یَّرَه در دل وے سرایت کند از بدیہا اعراض نموده سوئے نیکوئی گراید۔ واز ستمگاری و دل آزاری توبه کرده سلوکِ راهِ شفقت و مرحمت پیش گیرد۔ **مصرعه**

ویں نیز به توفیق توانند بودن

واز نظائر ایں کلمات۔ و امثالِ ایں مقالات۔ داستانِ شیرِ صف شکن و مردِ تیر افگن است۔ رائے پرسید که چگونه بوده است آں

حکایت ۔ ۱

گفت آورده اند۔ که در ولایتِ حلب بیشه بود۔ مشتمل بر درختِ بسیار۔ و محتوی بر ریاض و انہار **بیت**

گل و بید و شمشاد و سرو و خدنگ	بہم در شده شاخ در شاخ تنگ

ودراں بیشہ شیرے بود نمادہ - وہزبرے جنگ وپرخاش را آمادہ - پیل تنے کہ بہرام فلک چوں گور شکار او بودے - وشیر سپہر از شکوہ صولتش چوں گاوِ زمین بہ تحت الثرے فرار نمودے + نظم

چو نمودے بوقتِ خشم دنداں	شدے از ہیبتش چوں آب سنداں
دو چشمش چوں دو کانونِ پر آذر	دہانش ہمچو غارے پُر ز خنجر

ہموارہ بہ خوں ریختن مشغول بودے - و بنجہ ودہاں بخونِ جانوراں بیالودے - سیاہ گوش کہ ملازمِ او بود - چوں صورتِ حال بریں منوال دید از نتیجہ ستمگاری و ثمرۂ خونخوارئیے او بترسید - واز وعید (مَنْ اَعَانَ ظَالِمًا سَلَّطَہُ اللّٰہُ عَلَیْہِ) اندیشہ کردہ مے خواست کہ ترکِ ملازمت گیرد + بیت

بترس از صحبتِ آنکس کہ خلقے بیازارد	بہ آتش ہر کہ شد نزدیک ہم سوختن دارد

دریں فکر روے بصحرا نہاد - برکنارۂ بیشہ موشے دید کہ بجہد تمام بیخ درختے میبرد - و بدندانِ ارہ صفت اجزاے عروق او را منفصل مے ساخت و درخت بزبانِ حال با او مے گوید "اے ستمگارِ دل آزار چرا بہ تبر آزار بنیادِ حیاتِ مرا ازبیخ و بن برمے سازی و رشتہاے جانم را کہ عبارت از عروقِ آنکش است - بہ تیغ بیداد قطع مے کنی و مردم را از راحتِ سایہ و منفعتِ میوۂ من محروم مے گردانی"

بیت

مکن بدی کہ بدی را جزا بدی باشد	بکیشِ اہلِ مروت بدی بدی باشد

موش بزارئے او التفات نہ نمودہ بہماں جفا کاری اشتغال داشت
کہ ناگاہ مارے دہاں کشادہ از کمین بیروں آمد۔ و قصدِ موش
کردہ بیکدم او را فرو برد + سیاہ گوش ازیں صورت تجربۂ دیگر
برداشت۔ و دانست کہ آزارندہ جز آزار نہ بیند و نشانندۂ
خارگلِ مراد نچیند۔ بیت

بدے کنی و نیک طمع مے داری	جز بد نبود سزاے بدکرداری

و در ہمیں حال کہ مار از خوردنِ موش فارغ شدہ در سایۂ درخت
حلقہ زد۔ خارپشتے دیر آمد و دُمِ مار بدہن گرفتہ سر درکشید۔ مار از
غایتِ اضطراب خود را بر روے مے زد۔ تاہمہ اعضائش
بنوکِ خار سوراخ شدہ جان بمالکِ دوزخ سپرد + سیاہ گوش از
صفحۂ اعتبار رقمے دیگر مشاہدہ نمود۔ اما چوں مار از کار بیفتاد۔
خارپشت سر بیروں آوردہ بعضے از احشاے مار کہ غذاے اورا
موافق بود تناول نمود۔ و باز سر در پردۂ خفا کشیدہ در میانِ
صحرا بہیئاتِ گوئے بیفتاد + سیاہ گوش مترصدِ حالِ خارپشت
مے بود کہ ناگاہ روباہِ گرسنہ بداں جا رسید و خارپشت را کہ لقمۂ چرب
او بود۔ بر آں وضع دید + دانست کہ با وجودِ حدتِ خار از گلِ
مقصود بوئے نتواں شنود۔ و جز بکلیدِ حیلہ و مکر درِ آرزو نتواں
کشود + پس خارپشت را بر پشت افگندہ قطرۂ چند بول بر
شکمِ وے ریخت + و خارپشت بہ تصورِ آنکہ باران است سر

اندرونِ پردهٔ خفا بیروں آورد؛ روباه درجست - و حلقش
گرفت - و سرش را پرکنده باقی اجزا را باشتہائے تمام بخورد چنانچه
از وجز پوستے باقی نه ماند؛ و ہنوز روباه را فراغتِ کُلّی حاصل نه شده
بود - که سگے جهنده چوں گرگِ درنده از گوشهٔ درآمد - و روباه را از
ہم بردرید - و به مقدارے از وے جوع الکلب را تسکین داده
در گوشهٔ بخفت؛ سیاه گوش ایں اعجوبہا را که ہر یکے دلیلے روشن
بود - بر تحقیقِ مکافات مے دید - و منتظرِ حالاتِ دیگر که از نہانخانهٔ قضا
بفضائے صحرائے قدر آید مے بود؛ ناگاه پلنگے دید که از یک گوشهٔ بیشه
بیروں دوید - و تا سگ را خبر شد - به نیشِ جاں شکار دلش را از
سینه بیروں کشید؛ قضا را پلنگ بے خبر از کمیں گاهِ صیادے
بیروں جسته بود - و صیاد با تیرے در کماں کشیده در پئے او نشسته؛
چوں پلنگ را مشغولِ سگ دید - خدنگِ دل دوز بجانب وے افگند
و به پہلوے راستش آمده از طرفِ چپ بیروں رفت؛ بیت

زمیں گفت آفریں باد براں دست	فلک گفتا خوشش ست آں قبضه و شست

ہنوز پلنگ بتمامی از پائے در نیامده - صیاد بسبکدستی پوست از سرش در
کشید - و سراسر سوارے بداں موضع رسیده - بداں پوستِ پلنگ
که بغایت منقش و رنگیں بود - طمع در بست - و صیاد درآں باب
مضائقه نمود - و ہم ایشاں بمخاصمه و مقاتله انجامید - و در اثنائے
حرب و ضرب مردِ سوار شمشیرِ آبدار کشیده بر سرِ صیاد تاخت - و

تا بر خود جنبیدن گرفت - سرش بصحرا انداخت - و پوستِ پلنگ از زمین در ربوده روے براہ آوردہ ہنوز قریب صد گام نرفته بود که اسپش بسر درآمد - و سوار بر زمین افتاد - و گردنش خرد بشکست ٭ مصرعہ

زماں تا دو ساعت امانش نداد

سیاہ گوش را ایں تجربہا موجبِ مزیدِ یقین گشتہ - و بملازمتِ شیر آمدہ اجازتِ رفتن از آں بیشه طلبید - شیر گفت که در سایۂ دولتِ من آسائش داری - و از خوانِ احساں و مائدہ انعامِ من بہرہ مے یابی - سببِ رفتنِ تو ازیں منزل و ترکِ خدمت کردن چہ چیز تواند بود ٭ سیاہ گوش جواب داد که اے ملک ہر اخیالے روے نمودہ و اندیشه از سویداے دل سر بر زدہ که در نهفتنِ آں بیم بگداختن است و در گفتنش خوفِ جاں در باختن ٭ بیت

حالِ دلِ خویش از تو نهفتن مشکل	وز بیمِ رقیب باز گفتن مشکل

و اگر ہمتِ ملوکانه میثاقے که شکستنِ آں بہیچ وجہ روا نتواں داشت در میاں آرد - صورتِ حال را براستی باز نمایم ٭ شیر اورا اماں دادہ براں معنی عہد کردہ بسوگندہا مؤکد ساخت ٭ سیاہ گوش گفت شنیدہ ام که نعمتِ ملک بر آزارِ خلق موقوف است و عنانِ قدرتش باید اے بیگناہاں معطوف - دلہا بہ نیشِ جفاے او ریش گشته و سینہا بداغِ ایذاے او مجروح شدہ ٭ بیت

ترکِ ستم کن زندامت بترس	وز فزعِ روزِ قیامت بترس

و من بغایت ازیں صورت ترساں وازیں معنے ہراسانم + شیر چوں ہماں زماں عہد کردہ بود۔ آں سخنِ سخت را تحمل نمود۔ و گفت معیچوں بر تو ستمے واقع نیست وازمن ظلمے بتو نمیرسد کنارہ کردن چہ وجہ دارد" + سیاہ گوش گفت از دو جہت یکے آنکہ ہیچ صاحب مروت قوتِ بدنِ ظلم ندارد۔ و طاقتِ شنیدنِ نالۂ مظلوم نیارد + نظم

وجودت پریشانئے خلق از دست	ندارم پریشانئے خلق دوست
من از بینوائی نیم روے زرد	غمِ بے نوایاں مرا خستہ کرد

دوم مبادا کہ شومئے ایں افعال در تو رسد۔ و من نیز بواسطۂ مصاحبت در آتشِ عقوبت سوختہ گردم + مصرعہ

آتش چو برافروخت بسوزد تر و خشک

شیر گفت "تو شامتِ فعلِ بد از کجا دانستہ۔ و ایں عملِ نیک از کہ آموختۂ" سیاہ گوش جواب داد کہ ہر کرا رائحۂ از گلزارِ خرد بمشامِ دل رسیدہ باشد داند کہ ہر کہ تخمِ آزار کارد۔ جز محصولِ مضرت بر ندارد۔ و ہر کہ نہالِ منفعت نشاند جز میوۂ آسائش نچیند۔ جہاں را کہ دارِ مکافات است بکوہ تشبیہ کردہ اند۔ کہ ہر چہ از نیک و بد باوے بگوئی۔ جوابِ خود بطریقِ صدا ہماں بشنوی + مثنوی

ایں جہاں کوہ ہست و فعلِ ماندا	سوے ما آید ندا ہارا صدا
گرچہ دیوار افگند سایہ دراز	باز گردد سوے او آں سایہ باز

ومن امروز بعین الیقین صورتِ مجازات رامشاہدہ نمودہ ام۔ وصفتِ مکافات رابمعائنہ دیدہ۔ پس آغاز کرد قصۂ موش ومار۔ وخار پشت وروباہ۔ وسگ وپلنگ۔ وصیاد وسوار۔ برنہجے کہ دیدہ بود۔ باز گفت۔ وبطریقِ مناصحت فرمود۔ کہ اے ملک۔ موش کہ بیخ درخت بریدہ طعمۂ مار شد۔ ومار کہ آزار بدو رسانیدہ۔ ببلائے خار پشت گرفتار گشت۔ وخار پشت کہ مار راکشت۔ در دامِ حیلۂ روباہ افتاد۔ وروباہ کہ خونِ جانورے بریخت۔ سگِ گرسنہ دمار از روزگارِ او برآورد۔ وسگ بواسطۂ آں بیدادی درپنجۂ پلنگ شکنجۂ ہلاک کشید۔ وپلنگ بشامتِ ایذا وآزار۔ ہدفِ تیرِ اجل شد۔ وصیاد بسببِ قصد وبے رحمی سربباد داد۔ وسوار بداں بیرحمی وخونِ ناحق دلخستہ وگردن شکستہ بماند۔ فعلِ ہریک چوں مبنی برضرر بود۔ برسمِ جزا ہم مضرتے بہ وے لاحق گشت۔ پس از بدی منحرف گشتن۔ واز بداں کنارہ کردن۔ عاقلاں را لازم است۔ وکارِ خود باصلاح آوردن وبنیت برافعالِ حسنہ مصروف داشتن خردمنداں را از فرائض ولوازم۔ بیت

نخستیں نشانِ خرد آں بود	کہ از بد ہمہ سالہ ترساں بود

شیر چناں بنخوتِ قوتِ خود مغرور بود۔ وبشوکتِ قہر وغلبہ مشغوف کہ سخنِ سیاہ گوش را افسانہ مے پنداشت۔ ونصائحِ اورا بازیچہ تصور مے کرد۔ چنداں کہ ازیں باب دم مے دمید۔ آتشِ حرص

وشرۂ شیر زیادہ مے شد۔ **بیت**

اے آنکہ پند میدہیم از برائے عشق	چندیں مدم کہ آتشِ من تیز مے کنی

سیاہ گوش دید۔ کہ نصیحتِ او را در دلِ شیر ہماں اثر است۔ کہ ضربِ پائے مورچہ را بر صخرہ و پولاد بود۔ و وعظش در سینۂ او آں مقدار تاثیر دارد۔ کہ نوکِ نیزۂ خار بر جوشنِ خارا **مصرعہ**

بلے کے کارگر باشد سنانِ خار بر خارا

شیر را بگذاشت۔ و بگوشۂ بیروں رفت۔ شیر از قضیۂ سیاہ گوش خشم آلود شدہ۔ در پے رواں گشت۔ و سیاہ گوش خود را در بوتۂ غارے پنہاں کرد۔ شیر از و بگذشت۔ و دو آہو برّہ دید در فضائے آں صحرا چرا کناں۔ و مادرِ مہرباں بر رسمِ نگہباں متوجہِ حالِ ایشاں۔ شیر قصدِ گرفتنِ ایشاں کرد۔ و آہو فریاد برکشید۔ کہ اے ملک از صید کردنِ ایں دو نورسیدہ چہ آید۔ و از خوردنِ اینہا چہ بندد۔ و چہ کشاید۔ دیدۂ مرا بفراقِ قرۃ العین گریاں مساز۔ و دلم را بآتشِ ہجرانِ جگر گوشہا بریاں مکن۔ آخر ترا نیز فرزنداں اند۔ از آں براندیش کہ نسبتِ ایشاں ہمیں وقوع یابد۔ کہ نسبتِ بہ فرزندانِ من۔ **مصرعہ**

بامن آں کن کہ اگر با تو رود بپسندی

قضارا شیر دو بچہ داشت۔ کہ جہانِ روشن بر روے ایشاں دیدے۔ و نورِ باصرہ برائے تماشائے لقائے ایشاں خواستے۔ در

آں محل کہ اینجا قصدِ آہو بچگاں کردہ بود۔ صیادے نیز در بیشہ بگرفتنِ شیر بچگاں اشتغال داشت۔ اینجا شیر بزارئے آہو التفات ننمودہ بچگانش رابکشت۔ وآنجا صیاد ہر دو بچۂ او رابکشت۔ و پوست بکشید۔ بیت

مگر دشمنِ خاندانِ خودی		کہ بر خاندانہا پسندی ہمی

آہو از پیشِ شیر رمیدہ۔ و فراقِ فرزندانِ نازنین کشیدہ۔ بہر طرف سراسیمہ مے دوید۔ ناگاہ سیاہ گوش بدو رسید۔ و کیفیتِ حال پرسید۔ و چوں بر کماہئ حال مطلع شد۔ دلش بزارئے آہو بسوخت۔ و باتفاقِ او آغازِ نالہ کرد۔ بیت

ہرگہ کہ دلم از غمِ دلدار بنالد		از نالۂ زارش در و دیوار بنالد

بعد از خروش و فغان۔ و آہ و نالہ و زارئے بے پایاں۔ سیاہ گوش او راتسلّی داد۔ و گفت غم مخور اندک فرصتے را سزا و جزا خواہد یافت۔ بیت

شمع پروانہ رابسوخت و لے		زود بریاں شود بہ روغنِ خویش

اما از آں جانب شیر بہ بیشہ باز آمد۔ و بچگاں را از آں گونہ برزمیں افگندہ دید۔ فریاد و نفیر بر آسماں رسانید۔ و گفت بیت

دردے بدل رسید کہ آرامِ جاں برفت		شد حالتے پدید کہ تاب و تواں برفت

شیر خروشے بر کشیدہ بود۔ و فغانِ دردناک درگرفتہ۔ بنوعے مے نالید کہ وحوشِ آں بیشہ از وحشتِ نالۂ او زاری مے کردند

دبہ صفتے مے زاربد - کہ مرغانِ ہوا از سوزِ گریۂ او درنالہ مے آمدند ٭ بیت

چو سیلِ خوں رود از دیدہائے پرنمِ من	چہ جائے دوست - کہ دشمن بگرید از غمِ من

در ہمسائیگیٔ شیر شغالے بود - دامن از گردِ تعلقاتِ دنیا افشاندہ - و نکتۂ مَنْ قَنَعَ شَبِعَ زلوحِ توکل و تفویض فرو خواندہ ٭ بیت

فارسِ میدانِ توکل شدہ	خیمہ بصحرائے قناعت زدہ

برسمِ تعزیت نزدیکِ شیر آمد - وگفت - کہ موجبِ ایں ہمہ فریاد وفغاں چیست - شیر صورتِ حال باز راند - شغال گفت صبر پیشہ کن - و شکیبائی پیش آر - کہ ہیچ مشامے از گلشنِ عالم بوئے وفا نشنیدہ - و ہیچ کامے از دستِ ساقیٔ ایّام شرابِ راحتے بے چاشنیٔ جراحتے نچشیدہ ٭ رباعی

از دہرِ جفا پیشہ وفائے نتواں یافت	وز گردشِ ایام صفائے نتواں یافت
زخمِ دلِ مجروحِ جگر سوختگاں را	سازندہ تر از صبر دوائے نتواں یافت

زمانے دل با خود آر - و گوشِ ہوش کشادہ دار - تا نکتۂ دو سہ از دفترِ حکمت فرو خوانم - و حقیقتِ کار و بارِ دنیائے غدار را با تو باز نمایم ٭ دریائے باطنِ شیر از جوش و خروش فرو نشست و بسمعِ قبول متوجہ اصغائے مواعظ و نصائح شغال شد ٭ شغال چوں دید کہ شیر در مقامِ استماعِ کلام است سخنے دلپذیر بہ آغاز کرد - وگفت اے ملک ہر ابتدائے را انتہائے مقرر است - و آغازِ ہر کارے

را انجلے مقدر۔ ہرگاہ کہ مدتِ عمر سپری شد۔ و ہنگامِ اجل فراز آمد۔
یک چشم زدن مہلت صورت نہ بندد۔ فَاِذَا جَآءَ اَجَلُہُمْ لَا یَسْتَاْخِرُوْنَ
سَاعَۃً وَّلَا یَسْتَقْدِمُوْنَ برا ثرِ ہر غمے شادیے چشم مے باید داشت۔ و در عقبِ
ہر سورے توقعِ شیونے باید کرد۔ بیت

سالہا دل چوں صبا طوفِ ریاضِ ہا کرد		در فضائے او گلے گر یافت بے خارنیافت

در ہمہ حالہا بقضائے ایزدی رضا باید داد۔ و جزع را کہ ہیچ فائدہ ندارد
در توقف افگند۔ بیت

	جاں بسپر کن چراکہ تیرِ قضا		یک سرِ مو خطا نخواہد کرد	

شیر گفت۔ ایں بلا بہ بچگانِ من از کجا رسیدہ باشد۔ شغال گفت ایں
ہم از تو بتو رسیدہ۔ چہ آنچہ تیر انداز قضا با تو کردہ۔ اضعافِ آں با
دیگراں کردہ۔ و ایں مکافاتِ عملِ تست کہ روئے بتو آورد۔
کَمَا تَدِیْنُ تُدَانُ۔ و نیک شبیہ است قصۂ تو بقصۂ آں ہیزم فروش
کہ مے گفت۔ ایں آتش از کجا در ہیزمِ من افتاد۔ شیر پرسید کہ
چگونہ بودہ است آں؟

حکایت - ۲

گفت آوردہ اند کہ در زمانِ پیشیں ستمگارے بود۔ کہ ہیزم
درویشاں باستم و حیف بخریدے۔ و در بہائے آں مضائقۂ
بسیار نمودہ۔ کمتر از آنچہ قیمت بودے بدادے۔ و در زمستاں
بر توانگراں طرح کردے۔ و باضعافِ آنچہ قیمتِ عدل باشد۔

بہا بستاندے - ہم درویشاں از جورِ او بجاں آمدہ بودند - و ہم توانگراں از جفاے او بفغاں ۔ بیت

کلبۂ محنت زدگاں زو خراب	سینۂ دل سوختگاں زو کباب

روزے ہیزمِ درویشے بزور بکشید - و نیمہ بہا بداں فقیرِ بے نوا بیش نداد - درویش دستِ دعا بر آسماں برداشت - و روے نیاز بقبلۂ خضوع و خشوع آورد ۔ بیت

گریاں دعا کنند کہ خوں از دعا چکد	اے ظالم از دعاے بد ایمن مشو کہ شب

درین محل صاحبدلے برسید - و بر آں حال وقوف یافتہ - زبانِ ملامت بر آں ظالم بکشود - و گفت - بیت

کہ ہر کہ از ضعفت نالاں ترقوی تر زخم پیکانش	بترس از تیرِ بارانِ ضعیفاں در کمینِ شب

با بیچارگاں کہ جز درگاہِ حضرتِ الٰہی پناہے ندارند - بدیں منوال سلوک مکن - و بر دردمنداں کہ ہمہ شب چوں شمع از سوزِ دل اشک بارند - بدیں گونہ ستم روا مدار - خانۂ سینۂ غریباں را بہ آسیبِ بیداد ویراں مساز و خونِ دلِ یتیماں را بجاۓ شرابِ لعل در جامِ انتقام مریز ۔ مصرعہ

مخور ایں قدح کہ فردا خمار خواہی آمد

آں ستمگرِ پُر غرور از سخنِ آں عزیز برنجید - و از روے استکبار - و حمیّتِ جاہلیت روے در ہم کشید - و گفت - بیت

کہ دو صد خرمنِ افسانہ بیک جو نخرم	برو اے شیخ ازیں بیش مدہ دردِ سرم

درویش روے ازوے بتافت - و بگوشۂ خلوتِ خود شتافت ۔

قضارا ہماں شب آتشے در انبارِ ہیزمش افتاد۔ واز آنجا بخانہ و منزل سرایت کرد۔ ہر متاعے کہ داشت پاک بسوخت۔ وآں بیداد گر را از بستر نرم بخاکستر گرم نشانید۔ قضارا بامداد ہماں عزیز کہ روز گذشتہ نصیحت مے فرمود۔ بسر محلہ رسید۔ ظالم را دید کہ با متعلقاں مے گوید۔ ندانم کہ ایں آتش از کجا در سرائے من اُفتاد؟ آں عزیز فرمود۔ کہ از دودِ دلِ درویشاں وسوزِ سینۂ دل ریشاں بیت

حذر کن ز دودِ درونہائے ریش		کہ ریشِ درون عاقبت سر کند

ظالم سر در پیش افگند۔ وباخود گفت۔ از مقامِ انصاف نباید گذشت تخمِ جفائے کہ ما کاشتہ ایم۔ بہتر ازیں بر نخواہد داد۔ بیت

ہمہ تخمِ ناراستی کاشتیم		ببیں لاجرم تا چہ برداشتیم

وایں مثل برائے آں آوردم۔ تا بدانی آنچہ بفرزندانِ تو رسیدہ۔ درمکافاتِ آں است کہ بابچگانِ دیگراں کردۂ۔ وایشاں ہمیں جزع واضطراب درمیاں آوردہ باشند۔ کہ تو آوردۂ۔ باز بضرورت ہمہ صبر پیش گرفتہ باشند۔ پس چنانچہ دیگراں بر رنج تو صبر کردہ باشند تو نیز بر رنج دیگراں صبور باش۔ شیر گفت ایں سخن را بحجت و برہان مؤکد گردانیدہ خاطر نشانِ من کن۔ شغال گفت کہ عمرِ تو چنداست۔ جواب داد کہ چہل سال۔ شغال فرمود۔ کہ دریں مدتِ دراز قوتِ تو از چہ چیز بودہ است۔ گفت از گوشتِ وحوش وآدمیاں کہ شکار مے کردم۔ شغال گفت۔ پس آں جانوراں کہ تو چندیں سال

از گوشتِ ایشاں غذا ساختہ ۔ آیا پدر و مادر ند اشتند ۔ و عزیزانِ ایشاں را سوزِ مفارقت و دردِ مہاجرت در جزع و فزع نیاوردہ بود ۔ اگر آں روز عاقبتِ ایں بدیدہ بودے ۔ و از خون ریختن اجتناب نمودہ ۔ دریں وقت ایں واقعہ روے ننمودے ۔ و ہیچ حال چنیں حادثہ پیش نیامدے **مثنوی**

تو نا کردہ بر خلق بخشایشے	کجا یابی از خویش آسایشے
چو دلہا ز بیمت بنالد ہمے	کہ بر جانِ ریشت نہد مرہمے

و اگر ہمیں سیرت را ملازمت خواہی نمود ۔ و بر ہمیں صفتِ خونخوار و جفا کار خواہی بود ۔ آمادہ باش کہ ازینہا بسیار خواہی دید ۔ و تا وقتے کہ خلق از تو خائف باشند ۔ بوے امنیت و آسائش نخواہی شنید ۔ اخلاقِ خود را برفق و مرحمت آراستہ گرداں ۔ و گردِ آزارِ جانوراں و ایذاے ایں و آں مگرداں کہ آزارندہ روے راحت نہ بیند ۔ و بیدادگر ہرگز بمقصود و مقصود نرسد **مصرعہ**

کس نزد است زیں کماں تیرِ مراد بر ہدف

چوں شیر ایں سخن بشنود ۔ و حقیقتِ حال بروے منکشف شد ۔ دانست کہ نتیجہ عملے کہ بناے آں بر آزار باشد ۔ جز ناکامی و بد فرجامی نخواہد بود ۔ با خود اندیشہ کرد ۔ کہ بہارِ عمر کہ اوقاتِ جوانی باشد بخزانِ پیری و ناتوانی مبدل شد ۔ و دمیدم قدم در راہِ فناے باید نہاد ۔ و سفرِ دور و دراز پیش مے باید گرفت ۔ ہیچ بہ از آں نیست ۔ کہ زادِ معاد مہیا سازم ۔ و ترکِ آزار و جفا کاری گرفتہ ۔ باندکے از قوت قناعت کنم و غمِ بیش و کم نا خوردہ از فکرِ ہست و نیست بگذرم ۔ **قطعہ**

بہ ہست و نیست مرنجاں ضمیر و خوشدل باش	کہ نیست است سرانجام ہر کمال کہ ہست
ازیں رباطِ دو در چوں ضرورت است رحیل	رواق طاقِ معیشت چہ سر بلند و چہ پست

پس از خوردنِ خون و گوشت باز ایستاد۔ و بمیوہ ہا قناعت کرد۔ و طریقِ خرسندی پیش گرفت ٭ چوں شغال دید۔ کہ شیر بمیوہ خوردن در آمد۔ و اگر بداں مداومت نماید۔ آنچہ قوتِ یکسالہ شغال است بدہ روز خوردہ مے شود۔ ملالت بروے غلبہ کرد ٭ بارِ دیگر پیشِ شیر آمد۔ و گفت ملک بچہ مشغول است۔ شیر جواب داد۔ کہ از دنیا کنارہ گرفتہ ام۔ و مجاہدت و ریاضت راہبیاں بر بستہ۔ **بیت**

زیں بحرِ آبگوں چو کسے آب خوش نخورد	دل راز آبِ خورد جہاں سیر کردہ ایم

شغال گفت۔ نہ چنیں است کہ ملک مے فرماید۔ بلکہ ضرر خلق ازو حالا بیشتر از پیشتر است ٭ شیر گفت۔ بچہ سبب کسے از من متضرر باشد۔ و من نہ دہن بخوں مے آلایم۔ و نہ پنجہ بآزارِ شخصے مے کشایم ٭ **بیت**

ورم بخنجرِ بیداد پارہ پارہ کنند	بہیچ کس نرسانم بہیچ نوع خراش

شغال گفت۔ تو دست از روزئے خود باز گرفتۂ و از رزقِ دیگر جانوراں کہ دراں حقے نداری مے خوری۔ و میوۂ ایں بیشہ بقوتِ دہ روزۂ تو وفا نے کند۔ و کسانے کہ قوتِ ایشاں بدیں میوہا متعلق است۔ زود ہلاک شوند۔ و وبالِ آں در گردنِ تو ماند۔ و ممکن کہ ہم دریں جہاں مکافاتِ آں بتو رسد۔ و من مے ترسم کہ حالِ تو ہمچو حالِ آں خوک نشود۔ کہ میوۂ بوزینہ غصب کرد ٭ شیر گفت بیاں کن۔ کہ چگونہ بودہ است آں؟

حکایت-۳

گفت- آوردہ اند- کہ در وقتے بوزینۂ را مددِ توفیق دریافت- و از میانِ ابنائے جنس کنارہ گرفتہ بگوشۂ بیشۂ متوطن شد- و دراں بیشہ چند درختِ انجیر بود- با خود اندیشید- کہ جانور را از غذا چارہ نیست- و دریں موضع جز انجیر خوردنی یافتہ نشود- و اگر تمام انجیرہا در تابستاں بتازگی و تری خوردہ شود- زمستاں بے برگ و نوا باید بود- ہیچ بہ ازاں نیست کہ ہر روز یک درختِ انجیر افشانم- و آنچہ سدِ رمق باشد- ازاں تناول نمودہ باقی را خشک مے سازم- تا ہم تابستاں بفراغت گذرد- و ہم زمستاں برفاہیت باشد- بیت

زبہرِ توشۂ باید کشیدن رنجِ تابستاں		اگر خواہد کسے کآسایشے باشد زمستانش

ہمچنیں چند درختِ انجیر را باز پرداخت- و از میوۂ آں اندکے خوردہ تتمہ را ذخیرہ ساخت- روزے بالائے درختِ انجیر برآمدہ بر قاعدۂ ہر روزہ بعضے ازاں مے خورد- و بعضے جہتِ خشک کردن مے چید- کہ ناگاہ خوکے از پیشِ صیاد جستہ خود را دراں بیشہ افگند- و بہر درخت کہ مے رسید- برآں میوہ نمے دید- تا بپائے آں درخت آمد- کہ بوزینہ برآں بالا بود- و انجیر مے چید- چوں چشمِ بوزینہ بر خوک افتاد- دلش بپیچید و گفت- بیت

از کجا پیدا شد آیا ایں بلائے ناگہاں		زیں بلائے ناگہاں ما را خدایا وارہاں"

خوک چوں بوزینہ را دید- مرحبائے زدہ شرطِ تحیت بجا آورد- و گفت- مہماں مے خواہی- بوزینہ نیز از روئے نفاق جوابے منافقانہ باز داد- و گفت- بیت

باغِ امیدِ مرا سروِ خرامانے رسید	کلبۂ درویش را از غیب مہمانے رسید

رسیدنِ قدمِ میمون مبارک و ہمایون باد- اگر پیشتر قاصدے از قدومِ عالی اعلامے ارزانی داشتے ہر آئینہ فراخورِ حال شرائطِ ضیافت تقدیم مے یافت- حالا انفعالے کہ ہست از قصورِ اسبابِ مہمانی است + **مصرعہ**

زحمت بود درویش را ناگہ چو مہماں در رسد

خوک گفت- حالا از راہ مے رسیم- و بما حضرے کہ باشد اشتیاقِ تمام ہست **مصرعہ**

تکلف مکن آنچہ داری بیار

بوزینہ درختِ انجیر بیفشاند- و خوک باشتہائے تمام مے خورد- تا بر درخت و زمیں چیزے نماند- در دے ببوزینہ آورد- کہ اے میزبانِ گرامی ہنوز آتشِ اشتہا در التہاب است و نفسِ حریص از برائے طلبِ غذا در اضطراب- درختے دیگر بیفشاں و مرا رہینِ منتِ خود گرداں + بوزینہ طوعاً و کرہاً درختِ دیگر بیفشاند- و باندک فرصتے از میوۂ آں نیز اثرے نماند + خوک بدرختے دیگر اشارت کرد + بوزینہ گفت- اے مہمانِ عزیز رسمِ مروت فرو مگذار- آنچہ نثارِ تو کردم- یکباہہ قوتِ من بود- و مرا دیگر قوتِ ایثار کردن نماند + **مصرعہ**

زیں بیش کرم نمے تواں کرد

خوک در غضب شدہ گفت- ایں بیشہ مدتے در تصرفِ تو بودہ گو حالے بمن متعلق باش- بوزینہ جواب داد- کہ غصب کردنِ ملکِ دیگرے شوم است- و عاقبتِ تغلب و تہور ناپسندیدہ و مذموم- از سرِ جفا در گذر و دست از ظلم و ستم باز دار- کہ آزردنِ ضعیفاں نتیجۂ خوب ندہد- و رنجانیدنِ بیکساں را ثمرۂ نیکو نباشد + **بیت**

گر بدندانش گزی دل خوں کنی	در دِ دندانت بگیرد۔ چوں کنی

خوک زاہد بریں سخن حرارتِ خشم بیشتر شد۔ وگفت من ترا جاے ازیں درخت بزیر آرم۔ وآنچہ سزا باشد درکنارت کنم۔ پس بدرخت برآمد۔ تا بوزینہ را بزیر افگند۔ ہنوز بر شاخِ اوّل قرار نگرفتہ کہ شاخ بشکست۔ وسرنگوں درافتادہ روے بقعرِ دوزخ نہاد۔ وایں مثل برائے آں آوردم۔ کہ تو نیز میوۂ دیگراں غصب مے کنی وارزاقِ ایشاں راطعمۂ خود مے سازی۔ چوں ایں جماعت از گرسنگی بمیرند۔ دشمنئ تو در دلِ فرزندانِ ایشاں قرار گیرد۔ وپیوستہ بہ غیبت مشغول گشتہ یک نفس از بدگوئی غافل نباشند۔ واگر پیشتر ازیں اثرِ ظلمِ تو درجہاں ساری بود۔ اکنوں خبرِ زہدِ تو بر زبانہا جاری شدہ۔ ودر ہر دو حال جانوراں را از جورِ تو خلاصی ممکن نیست۔ خواہی در معرضِ تہوّر وفساد۔ خواہی درلباسِ صلاح وسداد۔ وخود ایں چہ درویشی باشد۔ کہ تو ہمچناں بہ تن پروری مشغول۔ واز لذتِ حسئ جسمانی باکتسابِ لذتِ عقلئ روحانی نپردازی۔ **بیت**

اسیرِ لذتِ تن ماندۂ وگرنہ ترا	چہ عیشہا ست کہ در ملکِ جاں مہیا نیست

چوں شیر ایں فصل را بشنود ازخوردنِ میوہ نیز اعراض نمود۔ وبآب وگیاہے قناعت کردہ در وظائفِ طاعت وعباداتِ فزود۔ وگاہ بیگاہ مضمونِ ایں ابیاتِ حقائق سمات را با خود تکرار مے کرد۔ **نظم**

اے دل ازیں جہانِ دل آزار در گذر	وز تنگنائے گنبدِ دوّار در گذر
کارِ جہاں نہ لائقِ اہلِ بصیرت است	مردانہ دار از سرِ ایں کار در گذر
چوں مے تواں بگلشنِ روحانیاں رسید	سعیے نما دریں رہِ پرخار در گذر

در بحرِ غم زحرص چو غواصِ شوخ چشم	غوطہ مخور ز گوہرِ شہوار درگذر

ایں است داستانِ بدکردارِ مشہور۔ کہ جہانبان را مسخرِ عذابِ خود دارد۔ واز وخامتِ عواقبِ آں نیندیشد۔ تا آخر الامر بماندِ آں بلاکہ از وے بخلق رسیدے مبتلا گردد۔ آنگاہ وجہِ صواب وطریقِ رشاد بشناسد۔ مانندِ شیر کہ تا ہر دو جگر گوشۂ خود را بہ آتشِ حسرت کباب ندید۔ دل از خونخواری وبدکرداری بر نداشت۔ وچوں ایں تجربہ اورا حاصل آمد۔ از عالمِ غدار اعراض نمود۔ و دیگر بارہ بآرائشِ بے اصلِ او التفات جائز نشمرد۔ و بہیچ وجہ عشوۂ ایں بے وفائے دو ورش نخرید۔ بیت

نوشتہ اند بر ایوانِ جنت الماوےٰ	کہ ہر کہ عشوۂ دنیا خرید وائے بہ وے

وخردمنداں سزاوارند بدانکہ ایں اشارت را در فہم آرند۔ وایں تجارب را ذخیرۂ حال ومآلِ خود دارند۔ وبنائے کارہائے دنیوی واُخروی برہمیں یک قضیہ نہند۔ کہ ہرچہ خود را وفرزندان ومتعلقانِ خود را نہ پسندند۔ دربارۂ دیگراں روا ندارند۔ تا فواتحِ امور وخواتمِ مہماتِ ایشاں بنامِ نیکو وذکرِ جمیل متحلّی باشد۔ ودر دنیا وعقبےٰ از تبعۂ بدکرداری واذیۂ ستمگاری مسلم مانند۔ نظم

دنیا نیرزد آنکہ پریشاں کنی دلے	زنہار بد مکن کہ نکرد است عاقلے
دنیا مثالِ بحرِ عمیق است پر نہنگ	آسودہ عارفاں کہ گرفتند ساحلے

انتخاب از
سرگزشتِ حاجی بابای اصفہانی

گفتارِ اوّل

در ولادت و تربیتِ حاجی بابا

پدرم کربلائی حسن یکے از دلاکانِ مشہورِ شہرِ اصفہان بود۔ در ہفدہ سالگی دخترِ شخصِ شمّاعی از ہمسایگانِ دکانِ خود را عقد کرد۔ امّا زناشوئیش مبارک نشد۔ زنش نازا درآمد۔ و او نیز از صرافتِ وے افتاد۔ در سایۂ چیرہ دستی و شہرتِ خود چنداں مشتری (خاصہ از بازرگاناں) پیدا کرد۔ کہ بعد از سی سالِ کاسبی توانست دستگاہِ خود را وسعتے دہد۔ یعنی زنے دیگر گیرد۔ دخترِ صرّافے توانگر را خواستاری کرد۔ و بمطلوبِ خود واصل شد۔ چہ مدتہا سرِ او را بدلخواہِ او تراشیدہ بود۔ او نیز ردِّ تکلیفش نتوانست کرد۔ پس بداں خیال کہ اقلاً چند صباحے از دردِ سرِ زنِ اوّل فارغ شود۔ و در نزدِ پدرِ زنِ تازہ کہ با اینکہ در بریدنِ کنارِ دراہم و دینار و رواجِ نقدِ ناسرہ بجائے سرہ مضائقہ نمے کرد۔ و در زنِ

شرع و آداب دین دعوائے پائداری داشت۔ تقدسے بفروشد۔ عازم کربلا
شد۔ زنِ خویش درآں سفر ہمراہ بود۔ و من دریں راہ از تنگنائے عدم
بفراخنائے ہستی قدم زدم۔ پیش ازیں سفر پدرم حسن دلاّک تنہا بود۔ امّا
بعد ازیں سفر بلقب کربلائی ہم ملقب گردید۔ از برائے خوش آمدِ مادرم کہ مرا
سخت بد ببار مے آورد مرا نیز حاجی نامیدند۔ ایں نام با اینکہ مخصوصِ
حجاجِ بیت اللہ است۔ در تمام عمر با من مے بود۔ و باعثِ عزّت و
احترامے چند بر من گشت کہ ہیچ سزاوارِ آنہا نبودم۔

پدرم پیش از سفر کارِ دکانِ خود را بیکے از بزرگترینِ شاگردانِ خود
حوالہ نمود۔ اما بعد از مراجعت با گرمئ دیگر (بیشتر) باز پس گرفت۔ و
در سایۂ نامِ کربلا و اظہارِ تقدس بہ پایۂ علاوہ بر مشتریانِ بازرگاں پارے
ملایان و دعویدارانِ دیں را نیز بدکانِ خویش بکشود۔ چوں علتِ غائی
از تربیتِ من مہارت در کارِ تیغ و نشتر بود۔ سواد ہم بایستے منحصر بدرست
خواندنِ حمد و سورہ و نماز باشد۔ ولے از بدِ بخت بتربیتِ آخوندے از
مشتریانِ پدرم نامزد شدم۔ کہ در پہلوئے دکانِ ما در مسجدے مکتب داری
مے کرد۔ و پدرم برائے تاکیدِ دینداری خویش بقولِ خود سرش را دو قربۃ
الی اللہ مے تراشید۔ ایں آخوند مرا در دکان بدید و بپاداشِ نیکئ پدرم
زحمتِ درس و مشقِ مرا رایگاں بگردن گرفت۔ از ہمتِ او در دو سال
سوادکے پیدا کردم۔ چنانچہ قرآں را رواں مے توانستم خواند۔ خطے
خوانا مے نوشتم۔ چنانچہ رواں مے توانستند خواند۔ ایامِ تعطیل را نیز

بیہودہ نمے گزرانم۔ در دکان پدر مبادی و مقدمات ہنر خود را بضرب چوب مے آموختم۔ و در صورت ازدحام مشتری سر چارواداران و شتربانان بہ تیغ من حوالہ مے شد۔ راستی سر تراشیدن من نوعے از سر خراشی بود۔ و بایشان بکلم تمام نمے شد۔

چوں بشانزدہ سالگی رسیدم۔ بدشواری تشخیص مے توانستند داد کہ در تیغ رانی چیرہ ترم۔ یا در سخندانی۔ در عالم تیغ رانی گذشتہ از نرم تراشیدن سر۔ و موزوں نہادن خط۔ و یکساں زدن مورچہ پے۔ و پاک برداشتن زیر ابرو۔ و خوب پاک کردن گوش۔ و سائر آرائش بیرون حمام درمیان حمام نیز در مشت مال و کیسہ کشی و قولنج شکنی و لیف و صابون کہ در طرف مشرق متداول ست۔ کسے مثل من استاد نبود۔ وقتیکہ دست و پاے مشتری را نشتر بند مے کردم۔ و واژونہ مے انداختم و پشت و پہلویش را بباد شپاشاپ سیلی و مشت مے گرفتم۔ آوازۂ بند بندش شنیدنی۔ و دست و پنجۂ من دیدنی بود۔ در عالم سخندانی ہم از برکت نفس آخوند صحبت خود را مناسب کلام از اشعار شعراے بہ نام (خاصہ از سخنان شیخ سعدی و خواجہ حافظ) نمکین و رنگین مے نمودم۔ گاہگاہ زمزمۂ پستے تیز مے کردم کہ بسائر ہنرہایم پیرایۂ دیگر مے بست۔ ازیں رو مشتریاں را حریفے ظریف و نادرہ داں بودم۔

چوں دکان پدرم در پہلوے کاروانسراے شاہ و آنجا بیشتر از ہمہ محل ازدحام بود۔ موعد ملاقات خاص و عام و سر و ہم غریب و

بو۔ شد و گاه مے بود۔ که مشتریاں بنائے خوش مزگی و حاضر جوابئے من
از مزدِ معهود هم چیزے بیشتر مے دادند * درمیانِ مشتریاں بازرگانے بود
عثمان آغا نام بغدادی۔ که مصاحبتِ مرا خوش مے داشت۔ چه بجهتِ
معاشرت با ترکاں اندکے ترکی هم بلغور مے کردم * این بود که مرا بسر تراشئے
پدرم با آں همه شهرت ترجیح مے داد *

این مرد از دیار یکه دیده و گردیده بود۔ چنداں با آب و تاب توصیفها
و تعریفها نمود۔ که در من بشدت هرچه تمام تر آرزوے سفر پدید آمد * هم
درآں روزها اوراسفرے درپیش آمد و براے سیاهه و دستک نویسنده لازم
داشت * چوں من جامعِ هنرِ تیغ و قلم بودم۔ به همراهی تکلیف نمود۔ و
چنداں وعدهاے چرب و شیریں داد۔ که تن دردادم * چوں با پدر این
راز درمیاں نهادم۔ بحکمِ فائدۀ خود بدیں معنی راضی نمے شد۔ که "بامیدِ
سودے موهوم با خطرے مجزوم ترکِ شغلے باوری بادرآمدِ موهوم کردن
کارِ عقل نیست" اما عاقبت بموجب کرایه مندئے مواجب و بملاحظۀ
حسنِ عواقب با دعاے بے اندازه یکدسته تیغ تازه یادگارم داد۔ و دل
بجدائیم نهاد *

امّا مادرم دریں سودا سودے نمے دید۔ و به دورئے من نیک مے اندیشید *
امّا چوں عزمم را جزم۔ و خیرِ آینده ام را محتمل دید۔ راضی شد۔ و براے
اثباتِ مهرِ مادری کیسۀ نانِ خشک با درجِ مومیائی داد۔ که "این دارو
انواعِ شکستگی و کوفتگئے اندام و سائرِ علل و اسقامِ داخلی و ظاهری را

نافع و آزموده است" و ہم نیک سفارش نمود کہ " در وقتِ بیروں رفتن از درِ خانہ روے بہ واپس بیروں رو ۔ تا بخیر رو بہ واپس آئی ؛

گفتارِ دوم

در اوّلیں سفرِ حاجی بابا و افتادنِ او باسیری بدست ترکمانان

عثمان آغا بسوداے اینکہ پوستِ بخارائی از مشہد بخرد ۔ و بہ استانبول ببرد ۔ عازمِ خراسان شد ؛ آدمی فرض کنید چار گوشہ ۔ کوتاہ بالا ۔ سر بزرگ گردنش بمیانِ شانہ فرو رفتہ ۔ انبوہ ریش ۔ سیاہ مو ۔ آبلہ رو ۔ با بینیٔ بزرگ دائم الترشح ۔ اینک صورتِ او اما معناً او مسلمانے بود پاک ۔ مراقبِ طاعت ۔ مواظبِ عبادت ۔ رفتارش مرتب و منظم ۔ در قعرِ زمستاں ہم صبحگاہاں در وضو جوراب را مے کند ۔ و پارا مے شست ؛ اگرچہ در مدتِ اقامت در ایراں بروز نمے داد ۔ اما در باطن دشمنِ شیعیاں بود ؛ در عالم چیزے را از مداخل دوست تر نمے داشت ۔ ہر شب تا نقودِ خود را در گوشۂ امن نمے نہفت ۔ نمے خفت ؛ با آنکہ خود شراب پنہاں مے خورد ۔ آشکارا شراب خوارگاں را لعن مے گفت ؛ با ایں ہمہ دلق و حلقش بجا ۔ دیگش ہمیشہ در جوش ۔ و قلیانش مدام در خروش بود ؛ در اوّلِ بہار

کاروان رفتنی بود ، ما ہم بسیچ سفر پرداختیم ، عثمان آغا برائے خود قاطرے خرید۔ تنومند و یرو غہ۔ برائے من یابوے کہ علاوہ بر من قُبُل و منقل و آبداری و خرت و پرت من ہم در ترک بند پیش بود ، غلامے داشت۔ ہم فراش و ہم آش پز و ہم باد یہ بار کردن و فرود آوردن بنہ ، استرے برائے او کرایہ کرد۔ کہ علاوہ بر او مفرش را از لحاف و دوشک و بالش و قالی با آش پزخانہ بر آں حمل نمودیم ، بر استرے دیگر نیز جفتے بخداں بار کردیم۔ کہ ہست و نیست خواجہ ہمہ در آں بود۔ دستۂ ما بر ایں تمام شد ،

شب پیشِ روزِ سفر عثمانِ پیش بیں از روے پیش بینی کلاہِ لتّہ کہ در زیرِ عمامہ داشت بشگافت۔ و درمیانِ پنہایش برائے روزِ تنگ پنجاہ عدد اشرفی دوخت۔ و ایں راز را غیر از من و او کسے نمے دانست ، بقیۂ سرمایۂ خود را در کیسہ ہائے چرمینِ سفید درمیان رختہا بصندوق نہفت ،

چوں کاروان حاضر شد۔ عبارت بود از دویست نفر شتر۔ و پانصد اسپ و استر۔ ہمہ از امتعۂ عراق گرانبہا ، مردم کاروان از بازرگانان و نوکرِ ایشاں و چارواداران۔ و تیم چارو داراں۔ کم و بیش صد و پنجاہ نفر مے شد ، بقدرِ پنجاہ نفر ہم زوّارِ امام رضاؑ بما افزودند۔ و درحقیقت کاروانِ ما از رنگ و روئے اہلِ زیارت۔ رنگ و بوے تبرک و طہارت پیدا کرد۔ چنانچہ ہمہ ایں سفر را نعمتے بزرگ مے شمردند ،

دراین گونہ حالات یراق کردن از واجبات است۔ عثمان آغا کہ از آوازِ تفنگ زہرہ اش آب مے شد۔ واز برقِ تیغ خواب بچشمش نمے رفت۔ آں ہم یراق کرد۔ تفنگے بلند۔ چپ وراست بشانہ۔ بغلطلقے ساغری در زیرِ بغل۔ کیسہ کمرے بادبّہا وکیفہائے چرمیں۔ وشاخِ دہنہ۔ ووزنہ۔ وگلولہ داں درمیاں۔ دو پیشتول باشمشیرے بغایت کج درکمر۔ غرقِ سلاح شد۔ من ہم بہمانساں۔ وعلاوہ برآں نیزۂ بلند ہم داشتیم۔ تا درمیانِ بندہ وخواجہ فرقے باشد۔ غلامِ سیاہ نیز باشمشیرے نیم شکستہ وتفنگے بے چقماق۔ سپاہئے لشکر شد۔

بارے درروزے فیروز۔ وساعتے سعد اندوز۔ چاؤشانِ زوّار۔ از ہر گوشہ وکنار۔ باکوس ونقارہ۔ آوازۂ "الرحیل الرحیل" در انداختند۔ وما بامدادے پگاہ از دروازۂ طاقچی بیروں شدیم۔ اگرچہ ہمہ باسلاح ولے از اہلِ صلح وصلاح مے نمودیم۔ من از جہتِ نوسفری واز مشاہدۂ آں حالِ تازہ بے اندازہ خرسند۔ واز فرطِ خوش دلی مہمیز زناں اسپ از جا برانگیختیم۔ وعثمان آغا ازیں حرکت ناخوشنود۔ از فرطِ ناخوشنودی برمن بتاخت کہ "حاجی اگر تو بخواہی دراین راہ باایں اسپ خردوانی بکنی۔ ہیچ یک سرسلامت بمنزل نخواہید برد"۔ بارفیقاں الفت راچناں گرم گرفتم۔ کہ درہماں منزلِ اوّل سرِ پارۂ را تراشیدم۔ واگر بگویم بخواجۂ خود خدمتے بزرگ مے کردم رہست گفتہ ام۔ اواز حرکتِ سواری رنجید۔ وکوفتہ چوں بمنزل رسید۔ بحکم مہارت در دلاکی

مشتمالی چناں کاملش کردم - کہ گفتی مردہ بود زندہ شد +

بے چشمِ زخم بہ طہراں رسیدیم - برائے استراحتِ خود و چہار پایاں و بعد وہمراہاں افزودن - دہ روز در آنجا بیار امیدیم + منازلِ خطرناک پر دور نبود + قبیلۂ از ترکمانانِ یاغی سرِ راہ مشہد را بریدہ بودند - و دریماں روزہا بر سرِ کاروانے ریختہ مالِ شاں را بیغما - و مردم را باسیری بردہ بودند + ازیں خبرِ وحشت اثر بیم و ہراسے درمیانِ کاروانیاں افتاد - وہمہ سراسیمہ گردیدند - علے الخصوص عثمان آغا کہ نخست از بیمِ جان آب در دہانش بخشکید - وکم ماند کہ از سرِ سودائے پوست درگزرد اما بمفادِ مصراع

"چوں راہ حرم باشد سہل است بیابانہا"

انگہے از استانبول خبر آمدہ بود کہ پوستِ برّہ بسیار گران است ایں بود کہ طرفِ اُمیدش بر بیم غالب آمد +

در طہران و نواحئے آں - بعد از چند روز باز چاؤشے برائے ہمراہی بامابجمع آورئے زوّار مشغول بود - جمعے کثیر نما افزود - وے گفت "کہ باید شکر نمائید کہ با دستۂ من تورٗ علے نور شدید" + دیگر جائے ترس نماند + ایں چاؤش (گناہش بگردنِ او کہ مے گوید) روزے در راہِ مشہد سرِ ترکمانے مردہ را بریدہ بود - وازیں روے بہ پردلی وکم ترسی معروف شدہ + ہیئتش مہیب - وکسوتش غریب - بلند بالا - فراخ شانہ - رویش از آفتاب سیاہ وسوختہ - رخسارہا برآمدہ - آروارہا فرورفتہ - بجائے ریش مانندِ بُز درچانہ اش دو سہ موے نیز بیش نبود + برائے

اینکہ ہمہ کس بداند کہ از ہیچ نمے ترسد۔ زرہ در بر۔ خود بر سر۔ گوش پوشِ آہنیں تا بدوش۔ شمشیرے مقوس با جفتے پشتول در کمر۔ سپرے از پوستِ کرگدن بر کتف۔ نیزۂ پرچیم دار در دست۔ ہمانا با قضا و بلا مبارزت مے کرد۔ و در رجز مے خواند **نظم**

پیل کو۔ تا کتف و بازوے گرداں بیند
شیر کو۔ تا کف و سر پنجۂ مرداں بیند
از قضاہاے قدر گرچہ گریزے نبود
ہر قضاے کہ قدر۔ بر سرِ ما کرد۔ آں بیند

اسبش ہم بد نبود۔ یال پوشے از چیتِ بروجردی بر گردن۔ و بجز گوش ہایش چیزے در بیروں نہ۔ سینہ بند و پاردمش پر از زنگولہ و منگولہ۔ یال و دمش حنا بستہ۔ ذو الجناحِ تعزیۂ حسابی بود۔ چاؤش با این یا بو آں قدر خود ستائی و شاہ اندازی کرد۔ و ترکمانان را استخفاف و استحقار نمود۔ کہ عثمان آغا اورا حرزِ سیفی و جوشنِ کبیر شمرد۔ و با توکلِ تمام۔ دل بہمراہیش سپرد۔ و مے گفت **مصرع**

"چہ باک از موجِ بحر آں را کہ باشد نوح کشتی باں"

لمابیش دو ہفتہ از نوروزِ فیروز رفتہ (رحم اللہ) مرزا مہدی خاں نسیمِ عنبر شمیم بہار از فرِّ فروردیں مژدۂ رنگیں آورد۔ بقیۃ السیفِ بہمن و شتا گرسنہ و ناشتا روے بہزیمت نہاد۔ تورانِ زمینِ چمن بتر کتازِ جنودِ قواے نامیہ بہ تصرفِ قزلباشِ گل در آمد۔ غارتگرانِ صحنِ چمن و یغمائیانِ

دار الملکِ گلشن سر بپوستیں کشیدند۔ ترکمانانِ تنگ چشمِ شگوفہ فوج فوج۔ وصحرا نشینانِ ریاحین دستہ دستہ۔ فرمانبرئے سلطانِ بہار را اختیار کردند۔ ترکمانانِ کلاغ پیسہ مانندِ بادریسہ یفرازِ دشتِ قپچاق عاضرِ براق گشتند۔ بردالعجوزِ دے ردالعجز علی الصدر کردہ۔ بدانجا تاخت۔ کہ عرب نیزہ را انداخت۔ چاؤشانِ چکاوک وہزار در راستۂ بازارِ باغ وگلزار باآوازِ بلند صدائے خوشباش در انداختہ کہ **بیت**

ہمگانیم زائرانِ صفا	ہر کہ اہلِ صفاست خوش باشد

ما نیز بعد از ادائے نمازِ آدینہ در مسجدِ جامع۔ در شاہ عبد العظیم جمع شدیم۔ وفردائے آں روز۔ بانعرہ وفریادِ چاؤشانِ زوّار کہ **بیت**

زائرِ مشہدِ رضا ہستیم	ہر کہ زاہلِ رضاست خوش باشد

رو بخراساں بیروں رفتیم۔

اولاً بیابانے نمک زار واز آب وگیاہ بے آثار پیش آمد۔ کہ نہ دیدہ را ازاں نورے بود۔ ونہ دل را ازاں سرورے۔ آں بیابانِ بے آب وگیاہ را بامنازلِ کوتاہ کوتاہ پیمودیم۔ چوں بہ نزدیکِ آبادئے مے رسیدیم۔ یا بقافلۂ برمے خوردیم۔ چاؤشاں پیشا پیش مے تاختند و باگلبانگہائے جانگزا۔ نقارہائے کہ از قربوسہائے زینِ اسباں آویختہ بودند مے نواختند۔ درمیانِ کارواں روز ہمہ روز ذکرِ ترکاں بود۔ وشب ہمہ شب فکرِ ایشاں۔ ہر چند در پردۂ آناں ہمہ ہم زباں۔ ودر ترس لرزشیاں ہمہ یکدل بودیم۔ اما با دل گرمئے کثرتِ یاراں۔ وباپشت بندئے میمنتِ

زواراں ہمہ لافِ مردمی و مردانگی مے زدیم + نظم

کجا ترکماں تا یلی بنگرد	جوانمردی و پُر دلی بنگرد
گر او مرد - ما حملہ مردا فگنیم	ور او شیر - ما حملہ شیر اوژنیم
بکامش چناں آب سازیم تلخ	کہ یکسر دود تا بخارا و بلخ

ہمہ باتفاق مے گفتیم کہ "بگزار بیایند - بخدا اگر ہزاراں ہزار باشند - بیارئے امامِ رضاؑ یکے ازیشاں سرِ زندہ بگور نخواہد برد + عثمان آغائے مانہانی (چنانچہ مے دانی) خودرا باختہ بود - واز ہمانگاہ لرزہ بر استخوانش فتادہ - اما او نیز مانندِ دیگراں از لاف و گزاف بازنمے ایستاد - و در ظاہر چناں اظہارِ مردانگی مے نمود - کہ ہر کس مے شنید - مے گفت کہ در تمامِ عمر قصابِ ترکاں بودہ است + چوں چاوش خودستائیہائے او بدید - (بداعیۂ اینکہ چرا باید غیر از او خودستائے باشد) بروتِ خود را تا بناگوش بتابید - کہ "حرفِ ترکاں زدن با دمِ شیر بازی کردن ہست +

بیت

نیازمودہ دلیریئے خود بخویش مبال	ندیدہ دشمنِ خود را اگر بکینہ مبند

در مقابلِ ترکماناں اہرمنے مثلِ منے مے باید - قولہ تعالٰے "الخبیثات للخبیثین" + بیت

شغالِ بیشۂ ماژندراں را	نگیرد جز سگِ ماژندرانی

اما باید دانست کہ مایۂ امیدواری و حبل المتینِ سلامتِ عثمان آغا سُنّی گرئے او بود + ایں بود کہ برائے تشبہ بقوم دستارے سبز

بطریق امیران و شرفاے اہلِ سنت بر سر پیچید۔ و سر و وضعِ خود را مانندِ اہلِ تسنن آراست۔ اما خوانندہ مے داند۔ کہ نسبتِ او بہ پیغمبر بیش از نسبتِ قاطر سوارے خود بدو نبود ٭ روزے چند بدیں منوال قطعِ مسافت نمودیم۔ تا روزے چاوشِ شیر دل با کمالِ معقولی و وقار پیش آمد کہ "اے یاران۔ ایلغار گاہِ ترکمانان اغلب اوقات ایں منزل است۔ باید چشمہا را کشود۔ و دست و پا را جمع کرد۔ و پراگندہ نرفت ٭ اگر خدا نکردہ قضا روے نماید۔ باید دست از جان شستہ پائداری کرد۔ مبادا خوف و ہراسے بر دلِ خود راہ دہید۔ کہ کار تمام است" ٭ ازیں سخن بادِ بروتِ عثمان آغاے شیر افگن فرو نشست ٭ اول کارش اینکہ اسلحہ و آلاتِ کارزار را از برِ خود بکشود۔ و بتنگِ پشتِ قاطر بست ٭ پس بہ بہانۂ قولنج آغازِ نالہ و آہ کرد ٭ چوں مردم از خیالِ شجاعت نمائی و مقاومتِ او بدشمن در گزشتند۔ خود را بہ عبائے فراخ در پیچید۔ و با چہرِ عبوس۔ استغفراللہ گویان۔ سبحہ شماران بنزولِ قضا و بلا تسلیم شد ٭ وانگہے پشت گرمیٔ او بچاوشِ پہلوان بود۔ کہ از جملہ اسبابِ بے باکی از خطر۔ حرز و تعویذے چند ببازو بستہ مے گفت "کہ اینہا طلسمِ تیغ بندی و تیر بندی است" و با اصرارِ تمام مے گفت۔ "ہر کہ ازیں قبیل طلسمات با خود داشتہ باشد روئیں تن است۔ تیغ و تیر بدو کارگر نمے شود۔ بلکہ بزنندہ و اندازندہ بر مے گردد۔ مگر اینکہ بر دمِ تیغ و تیر ہم طلسمے ازایں گونہ بستہ باشد"۔ چاوشِ روئیں تن با دو سہ تن از دیگر دلاوران قدرے پیشا پیشِ کاروان

یزک وار رواں گاہ گاہ برائے اظہارِ شجاعت و جلادت اسپ مے تاختند۔ و نیزہا بر ہوا مے انداختند۔ عاقبت از آنچہ آں ہمہ مے ترسیدیم بر سرِ ما آمد۔ اولاً صدائے تفنگے چند بلند شد۔ بعد ازاں گرد و غبار روئے ہوا را تیرہ و تار ساخت۔ ہلہلہ و ولولۂ غریبے برخاست کہ نزدیک بود پردۂ گوشہا را بر درد۔ از ہول و ہراس ہمہ برجا خشک ماندیم۔ رنگہا پرید۔ زہرہا درید۔ ہمانا حیوانات ہم مثلِ انسان آں واہمہ را دریافتند۔ کاروانیاں بیکبار مانندِ کنجشکانِ بازدیدہ اول باطرافِ یکدیگر حلقہ زدند۔ امّا چوں سر و کلۂ ایلغاریان نمایاں شد۔ اوضاع دیگرساں گشت۔ بے آنکہ تفنگے خالی شود۔ و تیغے از غلاف برآید۔ سلاحداراں مانندِ جوجگانِ کبک بدیں سوئے و آں سوئے پراگندہ شدند۔ پارۂ گریختند۔ و پارۂ از پا در افتادند۔ جمعے بے صدا گریہ مے کردند۔ و جمعے بافغاں فریاد برمے آوردند کہ "یا امام غریب! بفریادِ غریباں برس! دستگیری کن! دستگیر شدیم!" چاؤشے کہ مے گفت۔ شغالِ مازندراں را سگِ مازندراں میگیرد۔ در اولِ کار چناں ناپدید گشت۔ کہ ہیچ کس را از وے خبرے نشد۔ چارواداراں تنگہا بگسیختند و بارہا را ریختند۔ باستوراں بگریختند۔ بیک تیر بارانِ ترکمانان کارِ ما تمام شد۔ پس بکار رواں تاختند۔ مردم را بستہ بارہا را بکشودہ بتاراج پرداختند۔ درچند دقیقہ مالکِ اموال و نفوسِ بسیار گردیدند۔ عثمان آغا در آں گیر و دار درمیانِ لنگہائے بار۔ بر روئے خزیدہ بود۔ و منتظر کہ چہ برسرش آید۔ ناگاہ ترکمانے غول ہیئت و عفریت صورت

بخیال اینکه آں ہم لنگہ ایست۔ از دنبالش گرفت و بر روے بغلطانید۔ وچوں از میانِ عبا برآورد لکدے سخت بہ پہلویش نواخت کہ "بے دولت قزلباش!" بیچارہ عثمان آغا از ہولِ جان ترساں و لرزاں شروع کرد بہ لعنت بر شیعیانِ علی۔ و برحمت بر پیروانِ عمر۔ بلکہ بدیں شیوہ دلِ ترکمانان را نرم سازد۔ اما ترکمانانِ ملعون نہ بنامِ علی رحمتے راندند۔ و نہ بنامِ عمر فاتحہ خواندند۔ آں ہمہ لعنت و رحمت بہ ہدر رفت۔ از روے احترام بجز دستارِ سبز و برائے سترِ عورت بجز پیراہن و زیر جامہ ہرچہ داشت از وے بستاندند۔ عباے امیرانہ اش را ہم دراں حال ترکمانے دیو مثال با شلوارش در برابر روے در بر کرد۔ آمدند بر سرِ من۔ لباسم بکندند۔ تنش نمے ارزید۔ زحمتم ندادند۔ درسایۂ ایں بے اعتنائی دستۂ تیغ دلاکی ہم بجا ماند۔ و بجا شد۔ اما من بے دولت قزلباشِ رافضی خود قول افتادم۔

ترکمانان بعد از ترکتازی غنائم و اسرا تقسیم کردند۔ مارا چشم بستہ بر ترکِ اسپاں بنشاندند۔ و ہمہ روز براندند۔ شبانگاہ درمیانِ درۂ خلوت براے استراحت فرود آمدند۔

روزِ دیگر وقتیکہ اذنِ چشم کشودن دادند۔ خود را در جاے دیدم۔ کہ بغیر از چشمہاے تنگِ ترکمانان کسے آنجا ہا را ندیدہ است۔ بعد از طے چندیں پست و بلندئے بے آبادانی در انجام بدشتے پہنا در رسیدیم کہ آں سرش بدیارِ آخرت مے پیوست۔ و تا چشم کار مے کرد سیاہ چادر بود۔ و خیمہ و گلہ بود و رمہ۔ آں وقت دانستم۔ کہ

"ہمیں وادیست ایں بیابانِ دور
کہ گم شد درو لشکرِ سلم و تور"

گفتارِ سوم

حاجی بابا بدستِ کہ افتاد و تیغِ دلاکیش بچہ کار بر خورد

تقسیمِ اُسرا از یک جہت بخیرِ ما شد۔ کہ من و عثمان آغا باہم بحصۂ ترکمانے دیو پیکر افتادیم۔ کہ ذکرِ خیرش رفت۔ اسمِ ایں مرد آرسلان سلطان وسردارِ اوّلینِ قبیلہ بود۔ کہ در فرود آمدن از کوہ بداں رسیدیم + چادر ہائے آں قبیلہ در سایۂ درۂ عمیق۔ بر کنارِ آبِ رواں۔ واز کوہ ہائے اطراف آبہا بدانجا ریزاں۔ وسراپا چراگاہہا از گاو و گوسفند و سائر مواشی مالامال بود + مادراں جا ماندیم و سائرِ ہمدرداں و ہمراہاں را دور دست تر از ما درمیانِ قبائل پراگندہ ساختند +

چوں چشمِ خیمگیانِ قبیلہ از دور بما افتاد۔ با آوازہائے بلندِ شادی وخرمی "بخیر بادِ قدمِ اسیر آوراں" و بتماشاے اسیراں از خیمہا بیروں تاختند + وسگانِ پرپشم و پیلہ از دیدنِ ما بیگانگاں بپارس و ہجوم پرداختند۔ چنانچہ کم ماندہ بود۔ کہ ما را پارہ پارہ سازند + زنِ

سرکردہ کہ کدبانو مے گفتند۔ چوں دستارِ سبزِ عثمان آغا را (کہ تا آنگاہ معقول مایۂ حرمت و اعتبار مے شد) بدید۔ بر رنگِ او فریفتہ باشتیاقِ تمام از سرش برداشت۔ ولے کلاہِ لتہ را کہ گنجینۂ پنجاہ اشرفی بود۔ برجا گزاشت۔ از شومئے بخت زنِ دیگرش بعنوانِ اینکہ تکلتوئے جہازِ شترش پشتش را زخم مے سازد۔ و در زیرِ قلتاق لتۂ نرمے لازم است۔ بطمعِ کلاہ افتاد۔ عثمان آغا برائے بقائے بقیۂ دولتِ خویش دو دستی بر سر چسپاں خیلے کوشش کرد۔ ولے سودے نہ بخشید۔ کلاہے کہ من مے دانستم و او کہ درمیانش چیست۔ زنگ بر بود۔ و در گوشۂ چادر درمیانِ کہنہ پارچہا انداخت۔ و در عوض کلاہِ کہنۂ قلباقی بر سرِ او نہاد۔ ایں کلاہ ہم مُردریکِ کسے بود۔ کہ پیش از ما مثلِ ما اسیر افتادہ و از اندوہِ تیمار ہلاک شدہ بود۔

عثمان آغا با کلاہِ صاحب مردہ بحکمِ کلفتی و بے دست و پائ صاحبِ منصب مردہ (یعنے بمنصب شتر چرانی) نامزد شد۔ و مرا غدغن کردند۔ کہ از چادرہا قدمے دور تر نگذارم۔ و بہ نقدِ وقت بمشک جنبانیدن و کرہ در آوردن مباہی گردیدم۔

ارسلاں سلطان اعلانِ ظفر و ولیمۂ سفر را شیلاں باہلِ ادبۂ خود کہ بیشتر رفیقِ سفرِ او بودند۔ کشید۔ دیگے بزرگِ پلو پختہ شد۔ و گوسفندے درست بریاں کردند۔ مرداں در خیمۂ و زناں در خیمۂ دیگر۔ اول طعام را مرداں خوردند۔ بعد از آں زناں و باقی را بچو پاناں۔ و

فضلۂ نخائیدن وچاویدنِ چوپاناں را بما وسگاں انعام دادند + من
باندیشۂ تمام از دور بوئے ہمے کشیدم۔ چہ از اوّلِ اسارت تا آنگاہ غذائے
حسابی نخوردہ بودم + ناگاہ زنے اشارت کردہ درپشتِ خیمہ بنشاند۔
ودورئے پلوے باپارچۂ دنبہ درپیشم نہاد۔ کہ "ایں انعام کدبانو ست
مے گوید کہ دلم بسیار بحالِ تو مے سوزد۔ غم مخور۔ خداوند بزرگ است"
وبے آنکہ جوابِ شکرگزارئے من بشنود۔ بازپس رفت +

آں روز رامرداں بابیانِ شجاعت وچگونگئے سفر وکشیدنِ
توتون۔ وزناں بنواختنِ دف وترانہہائے گوناگوں بسر بردند من وبیچارہ
عثمان درگوشۂ اسارت سربزانوئے فکرت + من ازنشانۂ لطفِ کدبانو
امیدوار۔ سوداہائے خام مے پختم۔ واو ازہمہ چیز نومید آہِ سرد از
جگرِ پر درد بر مے کشید + من برائے دلدارئے او (امابیہودہ) مے
کوشیدم کہ "اے مرد! توکل وتفویض از شعارِ اسلام وایمان است + اندوہ
مدار۔ خدا کریم است" + امااو بانالہ وآہ از بختِ بدِ خود درشکایت بود۔
کہ "ترا بخدا! دست بردار۔ راست است خدا کریم است۔ اما برائے
تو کہ نہ مالکِ دیناری ونہ صاحبِ حبّۂ۔ نہ برائے من۔ کہ خانہ ام
چناں خراب شد۔ کہ دیگر آبادی پذیر نیست" + ہمانا ہمہ اندوہِ اواز
فوتِ منفعتِ پوستِ بخارا بود۔ کہ دینارِ آخر را حساب مے کرد۔ وآہِ
بے حساب مے کشید + زمانِ وصال دراز نکشید + فردائے روزِ دیگر
اورا باپنجاہ شتر بچراگاہ فرستادند باتہدیدے شدید وتاکید کہ "اگر از

بینیۂ یکے خوں درآید گوش و بینیت خواہیم کند۔ و قیمتِ او را بسے بہایت
خواہیم افزود"۔ آخرین نشانۂ دوستی در برابرِ چادر ہا او را بر جہازِ
شترے بنشاندم۔ و سرش با کمال نرمی و اُستادی بتراشیدم۔ این
ہنرنمائی برائے تدبیرِ آیندہ ام نیکے بکار خورد۔ فی الفور ہر کہ را سرے
بود برداشت و تراشیدن دوید۔ این آوازہ بزودی بگوشِ ارسلان سلطان
رسید۔ مرا بخواست و سرش کہ از زخمِ تیغ و تبر سراسر درہ و تپہ بود عرضہ
نمود۔ کلۂ کہ در تمامِ عمر بجز مقراضِ پشم چینی۔ یا تیغِ جلادی (یعنی اُسترہائے
روستائیاں) ندیدہ بود۔ در دستِ دلاکے چالاک مانندِ من خود را در
بہشت انگاشت۔ و دستے بسر بالید و بآں ہمہ گودالہا و مغاکہا بداں ساخت
و پرداخت بنالید کہ "حاجی! براستی تو دو روز راہ از زیرِ پوست رفتہ!
بخدا کہ ہرگز دست از سرِ تو بر نمے دارم۔ ترا دلاک باشئ خود کردم۔ بہر سر بہا
کہ باشد۔ آزادت نمے سازم"۔ قیاس کن۔ کہ ازیں سخن چہ بر من گذشت۔
اما بروئے خود نیاوردم۔ در دل بدیں خیال کہ اگر در اوّلیں فرصت ازیں
خدمت استعفا نکنم۔ نامردم۔ و در ظاہر از روئے سپاس گزاری خم
گردیدہ دامنش بوسیدم۔ بارے انیسِ شبانہ روزئے او شدم۔ و
ہر چہ در دلش بیشتر جا مے کردم برہائی از آں خدمتِ دوزخی با ہمہ
یاسے کہ مے دانستم امیدوار تر و استوار تر مے گردیدم۔ ازیں رو دردِ
اسارت بمن از دیگراں کمتر کارگر مے نمود۔ و چنداں درد و رنج و اندوہ را
در نمے یافتم۔

گفتارِ چہارم

در تدبیرِ حاجی بابا برائے تحصیلِ پنجاہ اشرفئی عثمان آقا و قصدِ نگہداری آنہا

برائے پیش بُردن خیالِ گریز او لیس مطمحِ نظرم اینکہ کلاہِ پنجاہ اشرفی را بچنگ آرم۔ اما دریغ کہ او از آن کلاہ بیدار و در گوشۂ چادرِ خود انداختہ بود۔ بے رنگ و بوئے شبہ آں را از انجا ربودن دشوار۔ بلکہ محال مے نمود۔ با اینکہ در سایۂ شہرتِ دلاکی در نزدِ مرداں آبروئے پیدا کردم۔ اما با زناں سروکارے نداشتم۔ اگرچہ بعد از دو روزے پلو جائے امیدواری بود۔ کہ بانو با من گرم تر گیرد۔ اما چوں نہ بخیمۂ او راہے داشتم۔ و نہ بخیمۂ سائرِ زناں۔ پیوندِ دوستی منحصر بود از جانبِ او بناز۔ و از جانبِ من بہ نیاز۔ آں ہم از دور۔ و ازیں روے نتیجۂ کار چنداں روشن نہ بود۔ از الطافِ یزدانی اینکہ ترکماناں را از رسومِ شہریاں آں قدر سررشتہ ہست۔ کہ مے دانند کہ دلاکانِ ایران نوعے جراحند گزشتہ از کارِ حمام خون گرفتن و دنداں کشیدن و شکستہ بندی ہم از دستِ شاں بر مے آید۔ و ایں بود کہ بانو در خود

زبہاد تیغ خوں دریافت۔ وکس برمن فرستاد کہ "خون مے توانی گرفت یانہ؟"
من ایں فرصت را برائے ربودن کلاہ والا جاہ دست آویز خوبے شمردم۔
چہ شب و روز عقلم درکلاہ بود۔ جواب دادم "اگر چاقوے بیابم بہ مہارت
من کسے نیست" یکے از ریش سفیدان قبیلہ کہ دم از منجمی مے زد۔
حکم کرد کہ "در فلاں وقت سکزیلدوز در تحت الارض است۔ و در
برج سنبلہ قران مریخ و زہرہ واقع۔ خون گرفتن را نیک شاید" در آں
ساعت مرا بچادر زناں بردند۔ بانو آستین برزدہ برروے خرسک
ناشکیب۔ چشم براہ من نشستہ بود۔ ولے ازاں آہو نگاہان خالدار۔
و سرو قدان باریک اندام۔ و نازک میانان گل عذار کہ در ایراں چشم
ما بدیدار شاں روشن و دل بوصل شاں مشتاق است۔ نبود۔ بلکہ فیل
جثہ۔ تنگ چشم۔ کم کلفت۔ شکم ہنگفت۔ سطبر ساق۔ بمحض دیدن
از یک طرف دلم برہم خورد۔ و از طرف دیگر چناں ہول ارسلاں سلطان
در دلم جاگیر بود۔ کہ جائے گنجائش چیزے دیگر نداشت ہمیشہ خواب
بریدہ شدن گوش و بینی مے دیدم۔ ولے باکمال خویشتن داری مورد
التفات بانو شدم۔ و سائر زناں مرا بجائے اُستاد کامل و آدمے
خارق العادات نہادند۔ ہمہ نبض خود نمودند۔ من ہم بفراخور شاں و
حال ہر یک تجویز عمل و مداواتے نمودم۔ بارے از یک سوے در تہیّہ
و در ترتیب تسمہ و دستمال و پنبہ۔ و از دیگر سوے باچار چشم جویاے
دفینہ۔ چہ دیدم کہ کلاہ صاحب پنجاہ اشرفی در گوشۂ چادر بخاک سیاہ

افتادہ* ببرکتِ تاثیرِ خاکِ پاک تدبیرے بخاطرِ اندیشہ ناک رسید۔
کہ پنداشتم بحصولِ مراد بسیار موافق است* بارِ دیگر تفکر کناں نبضِ
بانو را بگرفتم۔ و سر جنباناں گفتم "در خستگئے بانو سنگین و پیچا پیچ مے نماید*
خونِ او را بزمین ریختن نشاید* باید او را در ظرفے نگاہ دارم تا در وقتِ
فراغت نیک بنظر آرم۔ و اساسِ کارِ خود بر آں نہم"*
ایں تکلیف درمیانِ زناں موجبِ قیل و قالِ بے پایاں شد۔
و لے بانو آں را بمہارتِ من حمل نمود* مشکلے از نو بظہور پیوست۔ در خانۂ
ترکماناں ظروف و اوانی کمیاب است و گراں بہا۔ و عادتِ شاں اینکہ
ظرفِ نجس شدہ را دیگر بکار نمے برند۔ ہمگناں ظرفہا را یگاں یگاں
نام بردند۔ و بآلودگئے ہیچ یک تن در ندادند* من در تردد و تزلزل
کہ در تکلیفِ خود اصرار کنم یا نہ* بانو را بخاطر آمد کہ "دلوچہ از پوست
در فلاں جاست۔ او را بیاورید"* بیاوردند* در برابرِ آفتاب بداشتم۔
و چند جائے آں را با چاقو سوراخ کردم کہ "پارہ است۔ ظرفے دیگر
مے باید"* عاقبت گفتم "اگر ظرفے از مس و چوب نیست۔ کلاہِ قلباق وا
چیزے بیاورید"* کہ بانو گفت "حالا خوب شد۔ کلاہِ پیرۂ امیر کجا
ست؟" زنے کہ برائے قلتاقِ شترش برداشتہ بود۔ فریاد برآورد۔
کہ "اوازِ من است"* بانو برآشفت کہ "سبحان اللہ! مگر من بانوے
ایں خانہ نیستم؟ و مگر ہرچہ ہست۔ اختیارش با من نیست؟ آں
کلاہ را مے خواہم۔ و البتہ مے خواہم"* آں یک گفت "نمے دہم و

البتہ تم کہ دہم" بیک بارہ ہنگامۂ نزاع گرم گردید۔ و چادر ارسلان سلطان حمام زناں شد۔ من ترسان و لرزاں کہ مبادا ارسلان سلطان بیاید و استخوانِ منازع فیہ را از میان برباید۔ خدا پدرش را بیامرزد۔ منجم نیز بمیان افتاد۔ او بحرمتِ ریش۔ و من بعزتِ لُنگ دعوے را کوتاہ گردیم۔ کہ "اگر (خدائے نخواستہ) قضائے روئے بدہد۔ گناہش البتہ بگردنِ کسے است کہ کلاہِ لنگ را در پیچ داشتہ است"۔

خلاصہ اصلاحِ ذات البین شد۔ پس مہیائے خون گرفتن شدم۔ ہمینکہ بانو نشتر چاقو را در دستِ من۔ ولگنِ کلاہ را در زیرِ دستِ خود دید۔ بترسید۔ و خواست کہ از خون گرفتن در گذرد۔ اما من نبضِ او را بدقت گرفتم و گفتم "این نکول معقول نیست۔ بعلمِ الٰہی گذشتہ۔ کہ خونِ تو امروز ریختہ شود"۔ این حکمت موافقِ طبیعتِ ہمہ افتاد۔ بانو نیز تن بقضا در داد۔ پس خونِ او را بمیانِ کلاہ ریختم۔ و او را دور از چادرہا پائے درختے بردم کہ "زنہار کسے برین دست نہ زند۔ کہ تدبیرِ من باطل مے شود و این ہمہ زحمت بہدر مے رود"۔ شبانہ ہنگام چون ہمہ بخواب رفتند۔ من باسرِ بسرِ کلاہ رفتم۔ و با تپشِ دل ولرزۂ دست بشگافتم۔ ہمینکہ بالذاتِ کامل پنجاہ عدد اشرفی خون آلود را برداشتم۔ خود را مالکِ گنجِ بادآورد پنداشتم۔ اول اشرفیہا را در آن نزدیکی بجائے نہفتم۔ پس از آن کلاہِ دریدۂ خون آلودہ را در زیرِ خاک کردہ گفتم "برو۔ کہ عجب دفینۂ داشتی کہ مرا نیک از

خاک برداشتی"۔ روزِ دیگر بباتو خبر فرستادم "کہ از کلاہ آنچہ باید دستگیرِ من بہ شود۔ بہ شد۔ عاقبتِ مرض باتو بخیر است۔ و لے چوں دیشب چند گربہ در حوالئ کلاہ دیدم۔ ترسیدم کہ مبادا بخوں آلایند و خرابی رسد۔ کلاہ را بخاک نہفتم"۔ باتو بسیار اظہارِ امتنان نمود۔ علاوہ بر وعدۂ نوازش و التفات با دستِ خود برہ پُر کرد۔ و بریاں ساخت۔ و با پلو و کشمش و سرِ شیر و ماست ہمن ہدیہ فرستاد۔

ہمینکہ اشرفیہا بہ دستم افتاد۔ بیادِ آوارۂ کوہ با عثمان آغا افتادم کہ با شتراں سوداے پخت۔ من نسبت باو در پادشاہی بودم چنیم قرارے با خود دادم کہ نقودش را واپس دہم۔ اما کم کم بدلیل و برہان تراشیدن وراہِ شرعی جستن آغازیدم کہ " بدلیلِ شرع ہر کہ گم شدۂ دست از وے شستہ جوید۔ شرعاً از دست۔ من گم شدۂ دست از وے شستہ جستہ ام۔ پس شرعاً از من است۔ و بدلیلِ عقل اگر تدبیرِ من نمے شد۔ ایں نقود از میاں مے رفت۔ پس حقِ من بر او از ہمہ کس بیشتر است۔ و گزشتہ ازینہا اگر ایں نقد را بصاحبش بدہم۔ با حالتِ حالیۂ خود چہ خواہد کرد؟ ممکن کہ از بے دست و پائی باز از دست بدہد۔ و حال اینکہ اگر در دستِ من باشد۔ مثل آنست کہ در دستِ او باشد۔ شاید من با او سبب خلاصے او و خود شوم۔ پس ہم خیرِ من است " ہم خیرِ او۔ کہ در دستِ من باشد"۔

خلاصہ عاقبت بر این قرار دادم کہ "اگر خدا مے خواست این نقد در دستِ او باشد۔ چرا چنین مے کرد کہ بدستِ من افتد؟ وَاللّٰهُ یَقْدِرُ مَنْ یَّشَاءُ وَهُوَ بِکُلِّ شَیْءٍ قَدِیْرٌ" + بعد ازین آیہ کہ رفعِ ہمہ مشکلات کرد۔ اشرفیہا را بر خود از شیرِ مادر حلال تر شمردم + اما مانندِ ردِّ مظالم نیمۂ بریانِ پیشکشے را کمر بستم کہ بعثمان آغا فرستم + بچۂ چوپانے جستم کہ بنزدِ او مے رفت + سر شیر را با او خوراندم تا نیمۂ برّہ را در دست بعثمان آغا برساند + بچۂ چوپان قسم نخوردن خورد + من فریب وے خوردم۔ چرا کہ بمفاد بیت

"چو با حبیب نشینی و بادہ پیمائی
بیاد آر حریفانِ بادہ پیما را"

بسیار دلم مے خواست۔ کہ لااقل دوستِ خود را از دولت و نعمتِ خود بہرہ مند سازم۔ ولے دریغ کہ چوپان زادہ ہمینکہ بدانسوے درہ گزشت۔ در برابرِ چشمِ من سر نیمۂ برّہ را بکشود۔ و بخوردن آغاز نمود۔ و شک نبود کہ تا از نظر غائب شود۔ ہمہ استخوانہایش را ہم خواہد لیسید۔ و خبرش را ہم بعثمان آغا نخواہد برد + چون از رود گزشتہ بود۔ در تعاقبِ او فائدہ ندیدم + سنگے چند انداختم۔ بقوزکش ہم نخورد۔ دشنامے چند دادم۔ بگوشش ہم نرسید + آتشِ دل را بدین فرو نشاندم۔ کہ "بچہ ام! برو۔ جوان مرگ شوی۔ و زہرِ مار بخوری" +

گفتارِ پنجم

دردزدشدنِ حاجی بابا و ایلغارِ وے بزادو بومِ خویش برائے رستگاریٔ خود

زیادہ بر یک سال در دستِ ترکمانان اسیر ماندہ و دراں مدت رازدار و مستشارِ خواجۂ خود واقع شدہ بودم۔ در امورِ ذاتی و کارہائے غیر بامن کنگاش نمودے۔ و مرا امین و کارداں شمردے۔ بامیدِ خلاصے گریبانِ خویش بارہا از وے نیاز کردم کہ مرا با خود بالاماں برد۔ عاقبت بحکم حصولِ اطمینانِ کلی بمن بداں راضی شد۔ چوں دستورِ آں نداشتم کہ قدمے از چادرہا دورتر گزارم یا بجز چراگاہ ہا روم۔ راہِ آں بیابانِ نمکزار (کہ درمیانِ ما و ترکمانان واقع است) و چند و چونِ کوہہا کہ سر بثریا کشیدہ بر من مجہول بود۔ و معلوم کہ اگر تنہا بگریزم مانندِ بسیارے از دیگراں از سرِ نو گرفتار و عذابم یک بر ہزار شود۔ این بود کہ ازیں گونہ گریزِ نابجا گریختم۔ مقصدِ اصلی از ہمراہیٔ خواجہ ام آں بود کہ اگر بنقد خلاصی میسر نشود۔ بارے بداں وسیلہ۔ راہ و چاہِ آں صحرا را یاد گیرم۔ تا اگر وقتے خداوند فرصتے دہد بخلاصی مانعے نباشد۔

ترکمانان بیشتر اوقات ایلغار را فصلِ بہار مے کنند - چہ در آں ایام
در کوہہا علف از برائے حیوان و در صحرا آذوقہ برائے انسان فروان
است - وملاقاتِ کاروان حتمی + چوں اسیرانِ کندہ بر پائے بہار از غل
و پالہنگِ افراسیابِ بہمن و اسفندیارِ اسفندار رہائی یافتند - شہر
نشینانِ ربیع راکہ از رنج یساقِ دے در کوہہا و درّہائے دور دست
قشلاق داشتند - ایامِ خلاصی رسید + بہادرِ چیرہ دستِ چنار مہیائے
الامان و یورش گشتہ بجانبِ دارالسلطنتِ گلشن روئے آوردہ افواجِ
خنک روئے شتا و سپاہِ سردِ زمستاں کہ بادپیمایانِ عرصۂ جہانند -
شاخ و شانۂ اشجار را بمشاجرہ درہم مے شکستند - و از محلّاتِ
خیابانِ چمن دستِ تطاول افراشتہ سینۂ گل را جز چمنہائے کاری
چاک چاک - وگلگوں قبایانِ چمن را از لباسِ بار و برگ عریاں و ہلاک
ساختہ - از جیبِ غنچہ ہمیانِ زر در آوردہ بودند + یلانِ صاحب شوکتِ
گلستاں و دلاورانِ صنوبر لوائے گلگوں پرند در عرصۂ گلشن افراختہ -
با ساز و برگِ تمام بعسکرِ خدیوِ بہار درآمدند + گلبنِ عمودِ غنچہ بردست
گرفت + ترکش بندانِ شاخسار تیر و کمان برداشتند + نیزہ دارانِ
درختاں سنانہائے مشکیں کلالہ افراشتند - درہم زنِ ہنگامۂ بہمن
و غارتگرِ شہرِ دے گشتند +

ارسلان سلطان نیز بہادران و کارآمدانِ قبیلہ را از دہ و صد
بخواست - وتکلیف ایلغاری تا بہ نافِ ایراں بدیشاں نمود + چنانچہ

تا باصفہاں روز و در دلِ شب (کہ ہر کس بخواب ست) بمیانِ کارواں سرائے
شاہ کہ مسکنِ بازرگانانِ توانگر و سرمایہ دارانِ معتبر است بخزند۔ و غارت
کنند ٭ در دانستنِ راہ و چاہِ دشتِ قبچاق۔ خود یگانۂ ترکمانان بلکہ
یگانۂ آفاق بود۔ و رہبری بنفسِ او محوّل۔ اما کسیکہ کوچہ و بازارِ اصفہاں
را نیک بداند۔ و در شب راہنمائی بتواند۔ غیر از من نبود ٭ ازیں روے
برائے برگزیدنِ من بدیں کار بدیشاں مشورت نمود ٭ پارۂ بمخالفت
برخواستند کہ "زادہ و بزرگ شدۂ جائے برہنموئے غارتِ آں جا
برگزیدن کارِ عاقل نیست۔ چہ درمیانِ چشم و ابرو۔ دلخواہِ خود را بدرستی
تواند از پیش برد" ٭ بعد از گفتگوے بسیار کار بریں قرار گرفت کہ من
رہبر شوم۔ و دو تن بر من موکّل سازند۔ تا اگر در حرکاتم خلافے مشاہدہ
کنند۔ کارِ مرا بپردازند ٭ پس ازیں قرار۔ یکدل و یکجہت بسوقاں گرفتنِ
اسپاں و تدارکِ راہ پرداختند ٭ یکرانے کہ دو بارہ درمیدانِ دو گوے
پیشی ربودہ بود بسوارئے من خاص نمودند ٭ کلاہِ قلباقی در غایتِ بزرگی
بر سر۔ کلیچۂ از پوست در بر۔ تیر و کمانے در شانہ۔ نیزہ کہ سنانِ روے
برآں و بر جا نہادہ مے شد بدست۔ مانندِ ترکماناں یراق کردم ٭
در خورجینِ ترکی توبرۂ جو خوری و میخ طویلہ و رسنے برائے بستن و
نگاہدارئے اسپاں نہادم۔ و غژگیرے بزرگ بر فتراک بستم۔ و برائے
احتیاط مشتے نوالہ با شش دانہ تخمِ مرغِ آب پز در ہمیانی نہفتہ بر
دوش انداختم۔ و ذخیرۂ سائرِ اوقات را حوالہ بقسمت و اعتماد بقناعت

نمودم ۔ در ایامِ اسیری و محرومی از تنعم و ناز باہرچہ بدست مے افتاد۔ دفعِ گرسنگی کردمے۔ و بروے ہرچہ بود ولو خار و خاشاک خفتمے ۔ بہ شاگردئے خواری در رختِ خواب خفتن را فراموش کردہ بودم۔ رختِ خواب نداشتن زحمتے نداشت ۔ ہمراہاں نیز چناں سختی دیدہ و رنج آزمودہ بودند کہ دریں باب کسے بگردِ ایشاں نمے رسید ۔

اشرفیہاے عثماں را بکمربندِ خویش سخت بردوختم۔ و بداں بیچارہ کہ از خونابہ خوری و اندوہ شماری بجز پوست و استخواں چیزے از آں بر جاے نماندہ بود۔ وعدہا دادم۔ کہ در وقتِ فرصت از تخلیصِ وے بقدرِ تواں کوتاہی نکنم۔ و در نزدِ یاراں و خاندانش بتحصیلِ سربہاے او بکوشم ۔ بے نواے فلک زدہ آہے سرد از جگر برکشید۔ کہ "اے فرزند! ہیہات! ہیہات!! من کیم تا بشمارِ کسے آیم و غمم را بچیزے شمرد؟ پسرم بتلفِ اندوختہ ہایم دامن در میاں و زنم ببہانۂ مرگم باشوہرے دیگر دست در کمر۔ پر و بالم از ہمہ رو ریختہ۔ دست و پایم از ہمہ جا گسیختہ ۔ یک التماس از تو دارم و بس۔ آں اینکہ پرسی و دادرسی کہ در استانبول داد و ستدِ پوستِ بخارا چگونہ بودہ است۔ و خبرِ صحیح بمن آری" ۔ دلم بحالِ وے بسیار بسوخت۔ و باز در دلم بگذشت کہ نقودش را واپس دہم۔ باز بملاحظاتِ حکمتیہ و قیاس و برہانِ شرعی بناء را براں نہادم کہ "نقد در دستِ من باشد۔ بلکہ بداں وسیلہ بگریزم۔ و گریزِ خود را وسیلۂ خلاصے او کنم۔ و ترتیبِ قضیہ چنیں دادم۔ کہ خلاصئ عثمان آغا بے نقد ممکن

نیست - واگر نقدم را واپس دہم - خلاصئے او ممکن نیست - پس نقدش را نباید داد - تا خلاصئے او ممکن باشد! طریقۂ خرج ایں نقد را من مے دانم - ع

"چہ داند آنکہ اُشتر مے چراند؟"

بعدازیں قضیۂ بدیہی الانتاج اشرفیہائے زر را تصرفِ شرعی نمودم - وبادعائے فراواں صاحبش را بخدا سپُردم +

منجم سکز یلدوز را بہ پشتِ سر رجال الغیب را بمقابل انداخت وساعت سعدے ازبرائے تاخت وتاز تعیین کرد + شبا ہنگام بر اسپاں برآمدیم - وباسردارئے ارسلاں سلطاں دستۂ ایلغاریاں - عبارت بود از بیست تن - بیشترِ ایشاں دلاوراں وبہادرانِ کارآزمودہ وہمہ بر اسپانِ تکہ کہ بتاب آوری وسرعتِ رفتار مشہور است + چوں در روشنئ مہتاب آنگونہ مسلح اسپاں را ازجائے برمے انگیختند - آناں را رستمِ دستاں وسام نریمانِ حرامیاں مے پنداشتم + آمدیم بر سرِ بندۂ مستمند من خودمے دانستم کہ چند مردہ حلاجم - اگر بارِ خاطر نبودم یارِ شاطر ہم نبودم - ولے ازشجاعت دمے مے زدم - تاہمراہاں نہ پندارند - کہ بشک ازمویز نیست - ولے درباطن دلم مے تپید کہ درہنگامِ کارجُبلِ خودرا چگونہ ازآب برآرم +

راہبر ما را ازجنگلہائے انبوہِ دامنۂ کوہِ تبرستان بے آنکہ قدمے خطا گزارد - رہنمائی ہمے کرد - ومن تعجب ہمے کردم + دیدارِ آں درطہ ہائے

ہول انگیز و پست و بلند بہائے سہم آمیز بچشم مانندِ من آدمی ناشی در نہایتِ وحشت و دہشت مے نمود ۔ بحکمِ غرورِ پاے ستورانِ خود در وقت و بے وقت جوے و جرده و دره و تپہ ہا را بے باک و پروا ہمے گزشتیم تا اینکہ بنمکزارِ بے آب و آبادانئے عراق رسیدیم ۔ آں وقت معلوم شد ۔ کہ اطلاعِ ارسلاں سلطاں تا بچہ حد و از ہمہ جا باخبر است ۔ خورد و کلانِ ہمہ کوہ و تپہ و درہ و وادی را باسم و رسم و وجب بوجب بلد بود ۔ در پے زدن و استدلال از آثارِ پاے معجزہ مے نمود ۔ از آثارِ پا مے دانست کہ راہرو از چہ قبیل است و از کجا بکجا مے رود ۔ باردار است یا بے بار ۔ از مشاہدۂ ایں اطلاع و وقوف من متحیر و لاحول کناں مے ماندم ۔ از پہلوے آبادانیہا باکمال احتراز مرور کناں شبہا میراندیم ۔ و روزہا در جاے خلوت مے ماندیم ۔ از آخرینِ آبادانی یعنی از خیمہ نشینانِ صحرا ۔ توشہ و آذوقہ کرایہ مندی گرفتیم و داخلِ کویرِ بے سروبنِ عراق شدیم ۔ اسپاں را بقدرِ طاقت و تواں راندیم ۔ بعد از طےِ صد و بیست فرسنگ راہ ۔ بحوالئے اصفہاں رسیدیم ۔ ہنگامِ دلیری در رسید ۔ ہمراہاں شالودۂ نیتِ خود بریختند ۔ و از شنیدنِ آں گوشتِ بدنِ من ریخت ۔ نیتِ شاں اینکہ بدلالتِ من از خیابانے خلوت بہ شہر درآیند ۔ و نیمۂ شب وقتیکہ مردم آرمیدہ باشند ۔ بکارواں سراے شاہ کہ در آں وقت از بازرگانانِ پر ۔ و از مسافران و نقود و مالا مال بود ۔ در خزند ۔ و آنچہ از نقود بدست آرند ۔ با چندتن بازرگانان

کہ مظنۂ سر بہائے ہنگفت باشند۔ برگیرند وپیش از آنکہ آوازہ بہ شہر درافتد ومردم بامداد رسند از راہے کہ رفتہ اند برگردند ۞ من ایں ترتیب را چناں خطرناک وغیر میسر دیدم کہ بے محابا بباز زدنِ رائے ایشاں برخاستم۔ اما ارسلان سلطان با چہرِ افروختہ وچشمِ دریدہ گفت کہ "حاجی! اینجا نگاہ کن! ایں کار بازیچہ نیست۔ شغلِ ہمیشگئے ماست۔ چرا ہمیشہ مے شد۔ حالا نمے شود؟ بحق خدا وپیغمبر! اگر آنچہ مے گویم جز آں کنی۔ مغزِ استخوانِ پدرت آنچہ باید بکنم۔ میکنم"؛ آنگاہ امر فرمود تا در پہلوے او بدلالت مشغول باشم۔ وبجانب دیگرم خیلیے موکل ساخت تا اگر درمن آثار بدجنبیدن مشاہدہ کند دود از نہادم برآرد۔ ہر دو دریں باب سوگند یاد کردند۔ وجاے باور بود۔ پس من در پیش افتادم واز کوچہ ولپس کوچہا کہ بلد بودم بہ بحبوحۂ آبادی درآمدیم وراہ را نیک نشاں کردیم ۞ در رسیدن بمحل ازدحام وقت دیر بود۔ وصدا وندائے نبود در یکے از ویرانہا کہ در عینِ آبادانی ہم بسیار است۔ اسپاں را بپاسدارئے یکے بگزاشتیم۔ واز طریق احتیاط در پنج فرسنگ شہر دیرۂ خلوتی را میعاد قرار دادیم۔ تا در صورتِ اقتضا در آنجا فراہم آئیم ۞ بعد ازیں قرار بے صدا دور از چارسوِ بازار کہ محلِ شبگردان وداروغہ است۔ از گوشہ وکنار بدرِ کاروان سراے رسیدیم ۞ بحکم ہمسائگئے دکانِ پدرم۔ آنجا را وجب بوجب مے دانستم ۞ درِ کاروانسرا بستہ بود ۞ باسنگ بکوبیدم۔ ودربان را فریاد کردم کہ "علی محمد! بیا۔ در را باز کن۔ کہ قافلہ آمد" ۞

علی محمد با چشمِ نیم خواب بہ پشت در آمد۔ کہ "چطور قافلہ؟ قافلہ کجا؟" گفتم "قافلۂ بغداد"۔ گفت "برو پئے کارت۔ تو ہم این نصفِ شب بر پشخندِ ما آمدۂ؟ قافلۂ بغداد دیروز آمد"۔ دیدم کہ بدگیر آمدم۔ سخن را برگرداندم کہ "خیر۔ قافلۂ مے آید کہ بہ بغداد برود۔ حاجی بابا پسرِ حسن دلاک ہم کہ با عثمان آغا رفت۔ بہ ہمراہ ہست۔ بپدرش مژدہ آوردہ ام"۔ چوں درباں این بشنید۔ گفت "آہ حاجی بابائے خودِ ماں؟ خوش آمد۔ صفا آورد"۔ پس نرولاسِ در را باطراق وطروق بکشود۔ درِ کاروانسرا آہستہ آہستہ با نوادر کشایش۔ علی محمد چراغ موشی بردست۔ یک تائے پیراہن پدیدار شد۔ فی الفور درِ دہانش را بگرفتند و بدروں خزیدہ۔ بچستی و چابکی مشغولِ کارِ خود شدند۔ نظر بمہارت در این گونہ امور جایگاہِ اموال را بہتر از صاحبانش مے دانستند۔ این بود کہ در دہ دقیقہ نقد و تنخواہِ بسیارے بدست آوردند۔ و چوں عمدہ مقصودِ شاں دستگیرئے آدم توانگر بود تا از سر بہائے ایشاں بہرہ ور شوند۔ سہ تن برگزیدند۔ و بزودی دستہائے شاں را بستہ۔ بر ترکِ اسپاں روئے بویرانہ نہادند۔ من چوں بہ کارواں سرا نیک بلد بودم و حجرۂ توانگر ترینِ بازرگاناں را مے دانستم۔ در حجرۂ کہ قدیم مقرِّ عثمان آغا بود۔ خزیدم۔ و در مجرئے کہ اغلب بازرگاناں زرِ خود را در آں مے نہند۔ کیسۂ سنگینے یافتم۔ و بے تشخیصِ چند و چونِ آں سخت در بغل نہفتم۔ وقتیکہ ما بتاراج مشغول بودیم۔ غلغلہ و ہیاہو از شہر برخاست۔

کاروانسرائیاں از صاحب اطاقاں و پاسباناں و چارواداراں وغیرہ بر بام دویدند۔ از ہمسایگی مردم فوج فوج بنا کردند بآمدن۔ تا اینکہ داروغہ با شاگرداں دررسیدند۔ وبجاے گرفتن و بستن بانگِ "بگیر و بہ بند" برپا۔ وچند تفنگے تیر بتاریکی خالی شد و بجاے برنخورد۔ بے قضا و بلاجاں ازمیاں بدر بردیم۔

در اثناے گیرودار خیلے خواستم کہ آں راہ رفتۂ شوم را باز گزارم۔ واگر بتوانم بجہم۔ اما ترسیدم کہ مبادا از خراجاتِ شاہ گریزاں بارکشِ غولِ بیاباں شوم۔ مردم سر و وضع نامبارکم بہ بینند۔ وتا اثبات کنم کہ "من آں نیم" تسمہ از گردہ ام برآورند۔ چہ بارہا بچشمِ خود دیدہ بودم کہ عوامِ کالانعام۔ کورکورانہ بیچارۂ فلک زدہ را ببادِ سیلی و مشت مے گرفتند۔ وبعد از خورد و خمیر ساختنِ او از یک دیگرے پرسیدند کہ "کیست وگناہش چہ"؟ دکانِ پدرم بنظر آمد۔ یادِ ایامیکہ در آنجا خوش گزراندہ بودم دربرابرِ چشم جلوہ گر شد۔ کہ زیرِ ہماں قبہ وآں بارگاہ روے ہماں مسند وآں تکیہ گاہ چہا کردہ وچہا دیدہ و شنیدہ بودم! متفکر فروماندم۔ ناگاہ دستے سخت ببازویم چسپید۔ چہ دیدم ارسلاں سلطاں باحہابت گفت "حاجی! بخود آ۔ اگر امشب مردانگی نکنی۔ پدرت را بہ پیشِ چشمت مردہ خواہی دید۔ من ہم براے اثباتِ مردانگی۔ مردِ ایرانئے دیدم۔ برپشتش چسپیدم کہ "فلاں فلاں شدہ بامن بیا۔ وگرنہ ہرچہ بدتر ترا پارہ مے کنم"۔ بیچارہ ایرانی از زیں

سخن بعادتِ معہودِ ایشاں شروع بالتماس وزاری نمود کہ "ترا بخدا و پیغمبر! دست از من بردار و مرا بحالِ خود بگزار" صدایش بگوشم آشنا آمد۔ چہ دیدم پدرم کربلائی حسن است۔ گویا ہوائے ہیاہو یک تا پیراہن۔ فانوس در دست۔ بخلاف شش لنگ بودہ دانۂ تیغ دلاکی و شاخ حجامت خود آمدہ بود۔ فی الفور ریشش را رہا نمودم۔ و بجائے آں کہ بنا بہ حرمتِ پدری بایستے بدست و پایش افتم۔ و پوزش بطلبم۔ از ترسِ جاں بے دادِ آشنائی از کش بکش دست بر نداشتم۔ و چوبے چند ببالائے استرے زدم گویا بدو مے زنم۔ آنگاہ پدرم آہے کشید کہ "اے وائے از دیدار پسر! محروم مے میرم" ایں سخن بر من بسیار کارگر افتاد۔ او را رہا نمودہ رو بیارانِ خود نمودم۔ کہ "ایں مرد را شناختم۔ دلاک است۔ بدو غازنے ارزد"

گفتارِ ششم

در بیانِ اُسرا و غنائم کہ بدستِ ترکمانان اُفتاد

پس بے توقف از یغما درگزشتہ بویرانہ شتافتیم۔ و براسپاں سوار۔ از خرابہ۔ چہار نعل۔ رو بدرۂ معہود میعاد تاختیم + در وصول بمیعاد از اسپاں فرود آمدیم۔ و برائے استراحتِ خود و رفعِ خستگئ اسپاں و تلافئ بے خوابئ شب۔ قدرے در آنجا درنگ کردیم + یکے از ہمراہاں درمیانِ تاخت و تاز بگوسفندے برخوردہ بود۔ و از ربودنش درنگزشتہ + بمحضِ ورود سرش را بریدند۔ و گوشتش را بر سیخہائے چوبیں۔ با خار و خاشاک۔ پر کیس کباب کروند + با اشتہائے تمام آں را نیم پختہ خوردیم۔ و بر سرِ غنائم دویدیم + مقصود بالذّات دانستنِ قیمتِ اسیراں بود + یکے از آناں مردے بود پنجاہ سالہ۔ باریک قد۔ تیز نگاہ۔ سرخ رخسار۔ انبوہ ریش۔ زیر جامۂ قصب درپائے۔ و کلیجۂ کشمیری در بر۔ شبیہ باہلِ درخانہ + دیگرے میانہ سال۔ کوتاہ بالا۔ خندہ رو۔ عمامہ بسر۔ قبائے بغلئ ہزار دُکمہ در بر۔ با عبائے سیاہ + سہ دیگر تنومند و توانا۔ زمخت رو۔ و بدہیأت کہ جہت شدتِ مقاومت اورا از

دیگراں استوار تر بستہ بودند۔ بہ تحقیقِ چگونگئے حالات و پیشہ و حرفتِ ایشاں پرداختند۔

مرد باریک قد چوں از ہمہ متشخص تر مے نمود و منطقۂ سر بہائے معتنابہ۔ نخست اورا بہ پیش کشیدند۔ و چوں ترکی نے دانست۔ من بہ ترجمانی نامزد گردیدم۔

ارسلاں سلطان ۔ "نوکۂ ۔ چکارۂ"؟

اسیر (بہ آوازِ نرم و حزیں) "بندۂ کمینۂ بیچارہ ۔ ہیچ کارہ"۔

ارسلاں سلطان ۔ "آخر ہنر و پیشہ چیست"؟

اسیر ۔ "غلامِ شما شاعرم ! مے خواہید چہ باشم"؟

یکے از ترکمانانِ ناتراشیدہ ۔ "شاعر یعنے چہ؟ شاعر بچہ کار مے خورد"؟

ارسلاں سلطان ۔ "شاعر یعنے ہیچ ۔ آدمی ہرزہ چانہ۔ یاوہ سرا نرہ گدا خانہ بدوش ۔ دروغ فروش ۔ چاپلوس ۔ کہ ہمہ را مے فریبد و ہمہ کس مرگش از خدا مے خواہند۔ نے دانم ایں بلا را از سرِ ما کہ خواہد واکرد"۔

ارسلاں سلطان (باسیر) "خوب اگر شاعری و بیچارۂ ۔ ایں زیر جامۂ قصب و کلیجۂ ترمہ را از کجا آوردۂ"؟

اسیر ۔ ایں ہا بقیۂ یکدستِ خلعتے است کہ حاکمِ شیراز بصلۂ قصیدۂ کہ ساختم ۔ داد"۔

پس اورا از بقیۂ خلعتِ شاہزادہ برہنہ نمودند۔ و کلیجۂ پوستی۔ منحوس ہم او پوشانیدہ سر دادند۔ آنگاہ مردِ کوتاہ قد را پیش کشیدند۔

ارسلان سلطان۔ "مردکہ! تو کیستی و کارت چیست"؟

اسیر۔ "بندۂ کمترین۔ ملا مے باشم"۔

ارسلان سلطان۔ "برو۔ گم شو پدر سوختہ! ملا مباش۔ ہر چہ مے خواہی باش۔ پدرت را مے سوزانم۔ سرت را مے برم۔ بگو تاجر و مالدار۔ خوب۔ ملا ہم باشی۔ باش۔ ملایاں ہمہ تونگرند۔ مالِ مردم را ہمہ آناں مے خورند"۔ پس معلوم شد کہ آغا۔ ملائے گالا دانِ اصفہان بودہ است۔ کدخدائے گالا داں برائے تخفیف بدہ ماربینِ اصفہان۔ اورا بشفاعت۔ بنزدِ بیگلر بیگئے اصفہان فرستادہ بودہ است۔

ارسلان سلطان۔ "خوب ملا۔ مداخلِ تو در گالا داں چند است"؟

ملا۔ "بندہ مداخل ندارم۔ مخارج خیلے دارم"۔

ارسلان سلطان۔ "کسیکہ مداخل ندارد و خیلے مخارج دارد۔ در درِ خانہ کارش چیست"؟

ملا۔ "ہیچ۔ سالِ گزشتہ حاصلِ ماربین را سن خورد۔ عاملِ آں جا مرا فرستاد۔ تا از دہانِ ہمہ دادخواہی کنم"۔

ارسلان سلطان۔ "آرے تو بمیری۔ حاصلِ ماربین را سن نخوردہ است۔ تو و عامل خوردہ بودید۔ حالا کہ ایں قدر دادخواہ و خوبے

بوده - برو در دشتِ قبچاق - از دهانِ ہمہ ایں قدر داد خواہی کن - تا جانت در آید" ۔

یکے از ترکمانان پرسید - کہ "خوب ببیں ایں ملا بچہ ارزدہ ارسلان سلطان گفت" - اگر بچیزے مے ارزید - ملا نمے بود - ملا یعنے مفسد و بے دین ۔ اگر ہم سارے مرحوم باشد - شاید از پیشش بالا آیند وگرنہ - مے گویند - برو بجہنم" ۔ بنظرم مے آید ما شکار گیر از کردہ ایم دریغ از زحمت ما! خوب نگاہش بداریم - ببینیم چہ در مے آید" ۔ پس اسیر سیوم را پیش آوردند ۔

ارسلان سلطان "خوب یارو - شما کہ اید؟ وچہ اید؟" ۔

اسیر "مخلص شما فراشم" ۔

ترکمانان ہمہ "دروغ مے گوید مخلص فراش نیست چراکہ درختِ خواب مے خوابید" ۔

اسیر "رخت و خواب از آغایم بود" ۔

ترکمان "بمرگِ خودت نمے شود - باید اقرار بکنی - تاجری وگرنہ مے کشیم" ۔

پس آں قدر مشت و سیلے بسر و صورتش زدند کہ بیچارہ گفت "حالا کہ مے خواہید تاجر باشم - تاجرم" ۔

من از وجناتِ حالش دانستم کہ راستی فراش است خواستم وساطتے کنم ۔ ہمہ بر آشفتند کہ "خفہ شو - و طرفداری مکن - وگرنہ

شما ہم از نو اسیر مے کنیم" ۔ من ہم خفہ شدم تا از نو اسیر نشوم ۔

چوں دزدے انسانیۂ خود را بے شگون و کم برکت دیدند۔ دربارۂ اسیراں درمیان ایشاں اختلافِ عظیمے پیدا شد ۔ جمعے گفتند کہ ملّا را مفتے نباید از دست داد۔ امّا فراش و شاعر را باید کشت" ۔ جمعے دیگر گفتند کہ ملا را باید برائے سر بہا نگاہداشت - و فراش را باید بندہ ساخت - اما شاعر فضلہ است - باید ازالہ اش کرد" ۔ بارے بقتلِ شاعر ہمہ متفق بودند - و کم ماندہ بود شاعرِ بے چارہ از میاں برود ۔

رگِ مہربانی و مردمئے من بجنبید - چہ از سیمائے او دانستم کہ مردے صاحب کمال است ۔ گفتم "اے یاران! دیوانگی مکنید - از قتلِ ایں مرد بگزرید ۔ توانگری و درویشئ شعراء لفظی است - و در معنی شاعر کشتن مرغِ زرّیں تخم کشتن است ۔ مگر حکایت آں پادشاہ را نشنیدہ اید - کہ بہر بیتِ شعر یک مثقال طلا مے داد؟ چہ مے دانید بلکہ ایں شاعر ہم از آناں باشد - کہ شعرش بمثقالے طلا ارزد" ۔

یکے از ایشاں فریاد بر آورد کہ "اگر ایں طور است - ہمیں حالا یک بیت بگوید - اگر یک مثقال طلا ارزید بسیار خوب وگرنہ دہنش را چاک مے کنیم" ۔ از یافتنِ چنیں گنجے شایگاں - شادماں رایگاں گفتند کہ "اے شاعر اگر گفتی ریشت خلاص - وگرنہ خونت حلال" ۔

بارے گفتگو دراز کشید۔ و نتیجۂ قضایا آنکه ہر سہ راہنگاہدارند۔ واز راہیکه آمده اند۔ بہ بنگاہِ خود برگردند۔ پس ارسلان سلطان غارتیانِ ترکتاز را جمع کرد۔ که "بہ بینم چہ آورده اید"۔

نظم

یکے زجیب برآورد ساغرِ سیمیں	بگرد او بخطِ نغز شعرہائے زریں
یکے دگر سرِ قلیانِ سیمِ میناثی	برا و نوشتہ فلاں حاجئے فلاں جائی
یکے دگر لگن و شمعدانے از زرِ ناب	کنارِ ہر دو مرصّع بدرّ و لعلِ خوشاب
یکے دگر خز و سنجاب و شالِ کشمیری	کہ گر بدانی مالِ تو بوده مے میری

یکے از ایشاں در تاریکی بگمانِ اینکه نقره ایست یک کیسۂ بزرگ پولِ سیاه آورده بود۔ ہمه بخندیدند و بریختند۔ غنیمت منحصر بہ نقد نبود۔ از قلیان و آفتابہ۔ لگنِ مفضّض و مطلّا و از پوستین و کلیجۂ خز و سنجاب۔ و شالہائے کشمیری اعلےٰ۔ ہر جنس و ہر نوع متاع که بدستِ شاں افتاده بود۔ و اگزارنکرده بودند۔ ہمینکه نوبت بمن رسید کیسۂ در بغل نہفته را بمیداں نہادم که "بجانِ شما ہمیں دستگیرِ من شد"۔

چوں آنِ من از آں ہمه گرانمایه تر بود۔ بیشتر از ہمه موردِ ستائش و آفریں گردیدم۔ و باتفاق گفتند که "اگر سالِ دیگر با ما بمانی قطبِ دزداں خواہی شد۔ بہ بینید که اصفہانی که ترکمان بشود چہ مے شود"۔

ارسلاں سلطان گفت "فرزندا روبت سفید۔ کہ روے مرا سفید کردی۔ پس ازیں با من جمع المال خواہی بود۔ یکے از کنیزانم را بزنی بتو مے دہم۔ با ما بیکجا مے نشینی۔ چادرے با بیست گوسفند بتو مے بخشم۔ در عروسیت ہمۂ قبیلہ را شیلان مے کشم"۔

ایں سخناں برمن چناں تاثیر نمود کہ بر نیتِ گریزم استوار ساخت۔ با اینکہ در تقسیمِ غنیمت مستحقِ بہرۂ بزرگ بودم۔ و بسیارے نمادند۔ و بزہر چشم غدغن کردند۔ کہ اگر نفست در آید سرت را مثالِ سرِ گنجشک از جاے برمے کنیم۔ در ایں حالت اگر مردی۔ دہن بکشا۔ ناچار باز بحفظِ ہماں پنجاہ اشرفی در کمر۔ و بچند ریالے کہ در آں اثنا ہا بکلاہ نہفتہ بودم۔ قانع شدم۔ پس درمیانِ ایشاں براے تقسیم اختلافِ عظیمے واقع شد۔ و ستیزے برخاست کہ کم ماندہ بود۔ خونے درمیان واقع شود۔

ناگاہ یکے از ستیزیاں را بخاطر رسید۔ کہ با وجودِ قاضی چرا باید بحکمِ شرع راضی نشوند۔ پس قاضی را حکم کردند۔ تا موافقِ شرعِ انور غنیمت را درمیانِ مجاہدین قسمت کرد۔ با اینکہ قدرے از آں اموال مالِ خودِ قاضی بود۔ و شرعاً نیز بیت المال بقاضی تعلق داشت۔ باز بحرمتے ریشخند و استہزا چیزے بکیسۂ ملّا نرفت۔

گفتارِ ہفتم

در رفتارِ مہر آمیزِ حاجی بابا و سرگذشتِ دلسوزِ ملک الشعرا

ازہماں راہ کہ آمدہ بودیم برگشتیم - اما بسبب ہمراہیئے اسیراں و نوبت بنوبت سوارئے ایشاں ترتیب کوچ طورِ دیگر شد ◆

من از اوّل میلِ غریبے بشاعرِ بہم رسانیدم و از گفتار و رفتارش تاثیرِ کلی در دلم پیدا شد - و انگہے در چناں عالمے بچناں عالمے برخوردن - مرا دلداری - بلکہ نوعے از افتخار بود - کہ مے نمایم من ہم فاضلم ◆ رفتہ رفتہ بے آنکہ اظہارِ محبّتِ خود را باو بروز دہم - بشرطِ واداشتنِ او بساختنِ اشعاریکہ - یک بیتش بہ یک مثقالِ طلا بیارزد - پاسبانِ او گردیدم ◆ بازبانِ فارسی بے ترس و بیم در ہر باب گفتگو مے کردیم ◆ گفتم "رفیق! دل قوی دار - کہ من شرحِ حالم چنین است و خیالِ فرار دارم - در اولیں فرصت بخلاصئے تو خواہم کوشید" ◆ او - کہ بجز دشنام چیزے نمے شنید - چوں ایں سخنانِ مہر آمیز بشنید - سخت شاد شد ◆ بایکجہتی شرح

حالِ خود را باجمال بیاں کرد۔ دانستہ شد کہ از اعاظمِ رجال است۔ و
بلقبِ ملک الشعرائی ملقب۔ از شیراز بطہراں برگشتہ و درہماں شب
ورود باصفہاں بدستِ ترکماں اُفتادہ بود۔ روزے درمیانِ آں
صحرائے نمک زار۔ بعد ازانکہ من سرگزشتِ خود را گفتم۔ او نیز
از آنِ خود را بدیں گونہ نُقلِ مجلسِ دوستاری کرد۔

(مترجم گوید کہ ہرچند در نسخۂ اصل ایں ملک الشعراء را مؤلف
عسکر خاں لقب دادہ است۔ امّا از حکایت معلوم مے شود کہ آں مرد فتحعلی خاں
صبائی کاشی است)۔

سرگذشتِ ملکُ الشّعرا

من در شہرِ کاشاں زائیدہ شدم۔ نامم فتح علی است۔
پدرم در ایّامِ آغا محمد علی خاں خواجہ مدّتہا حاکمِ کرماں بود۔ خیلے
قصدِ عزل و خانہ خرابی او کردند اما از برکتِ عزّت و رشوت دست
باو نیافتند۔

بارہا چشمانش بمعرضِ خطر افتاد۔ ولے در نیامد۔ عاقبت
در ایّامِ ایں شاہ سرِ زندہ بگور بُرد۔ دہ ہزار تومان ترکۂ او
بے تعرّض و دست اندازی بمن رسید۔ در کودکی بسیار مواظبِ
درس و مشق بودم۔ چنانچہ در شانزدہ سالگی بخوشنویسی مشہور
گشتم۔ دیوانِ حافظ را سراپا از بر داشتم۔ وطبعم چناں رواں

بود کہ بجاے نثر با نظم گفتگو مے کردم - حتّٰے وقتے در زیر چوبِ فلک در معرضِ زنہار خواہی مطلبِ خود را با نظم بیاں کردم +

موضوعے نہ بستہ - و مضمونے نہ گفتہ نگذاشتم - لیلے و مجنونِ خیالی ساختم - بہتر از آنِ مکتبی + در آں کتاب در تعریف و توصیف چیزہاے ندیدہ و وہمی - مانند عشقبازئے گل و بلبل و تعلّقِ شمع و پروانہ دادِ سخن دادم - و بمفادِ اعذبھا اکذبھا - مبالغہ و اغراق را از حد گزراندم - در ہر مجلس و محفل کہ حاضر مے شدم - ہمہ اشعارِ خود را مے خواندم - و بہرچہ مے گفتم یا مے گفتند لہٰذا اشعارِ خود استشہاد مے نمودیم +

"در آں ایام - پادشاہ با صادق خاں شقاقی - کہ بسرکشی برخاستہ بود - مبارزتے نمود - و غالب آمدہ + فتحنامۂ ساختم - در فتح نامہ رستم درمیانِ ابرہا بمیدانِ کارزار نگاہ مے کند - یاغی از و فرود آمدن و یاری کردن مے خواہد + رستم در جواب مے گوید - جاے من در اینجا خوب است - اگر بزیر آیم ممکن کہ از ضربِ سر پائش شاہ خورد و خشخاش شوم - لاجرم پائیں را بدشمنانِ شاہ واگذاشتم + در ایں قبیل نکات و دقائق در آں قصیدہ پیدا کردم +

در آخر گفتم - بہر حال صادق خاں و لشکرش را از زمانہ جاے شکایت نیست - با اینکہ از دستِ پادشاہ پائمال شدند - سرِ شاں بآسماں افراشت - یعنے پادشاہ سرِ شان را نیزہ کرد + ایں قصیدہ

بگوشِ میمونِ پادشاہ رسید۔ سخت نیکو پسندید۔ و مرا از گزیدگانِ شعرا ساخت۔ و در حضورِ اعیان دہانم را با طلا انباشت +

"این احترام مایۂ پیش رفتنم شد۔ بہ زمرۂ ندما و باریافتگاں در آمدم +۔ مرتجل و غیر مرتجل بہ نظمِ قطعہ و غزل مے پرداختم + بارے برائے اظہارِ خدمتگزاری بخاکپائے حضرتِ شہریاری عرضہ داشتم کہ در زمانِ پیش فردوسی طوسی بنامِ سلطانِ محمود غزنوی بہ نظمِ شاہنامہ پرداخت وبداں واسطہ اورا در صفحۂ روزگار نامبردار ساخت۔ چہ مے شود کہ پادشاہے مانندِ شہریارِ امروزۂ ایران (کہ در ہیچ عصر مانندِ او پادشاہے نیامدہ و نیاید۔ و سلطان محمود غزنوی بندگئے او رانشاید) باساختہ شدنِ شاہنشاہ نامہ بنامِ او از سلطان محمود غزنوی مشہورتر گردد۔ از جانبِ سنی الجوانب دستوری ارزانی شد۔ و من دست بکارِ شہنشاہ نامہ سازی شدم + ہر کہ معنے طمطراقِ الفاظ و غرابتِ معنی خواہد آں کتاب را بہ بیند +۔ چوں این بیت را ساختم۔ کہ ؎

کو کو دل کو سر کو نہاد	آئین کو کیش کو کو نژاد

ہمہ گفتند کہ فصاحت و بلاغتِ الفاظ تمام شد +۔ و چوں این بیت را نظم کردم :-

خراشید۔ و پوشید شبرنگِ شاہ	زسُمّ پشتِ ماہی زدم روئے ماہ

ہمہ کس گفتند کہ ریشۂ معنی خشک شد +

امین الدولہ صدر اصفہانی را با من شکر آبی درمیان بود۔

بہ بہانۂ دوازدہ ہزار تومان جریمہ ام کرد - اما پادشاہ بعنوانِ اینکہ اشعر شعرا ام - بخشید و نگرفت ٭ روزے در مجلس بزرگ از سلطان محمود غزنوی و فردوسی سخن مے رفت کہ در ازائے ہر بیتے از ابیاتِ شاہنامہ پادشاہ یاو یکمثقال زر دادہ است من با اینکہ نمے دانستم سخن بگوشِ پادشاہ مے رسد یا نہ گفتم - سخاوتِ سلطانِ محمود نسبت بہ سخاوتِ پادشاہِ ما نسبتِ قطرہ بہ دریاست - زیرا او آن مبلغ را بگرانمایہ ترین شعرا داد - این بیش از آن بہ کمین پایہ ترینِ شعرا داد کہ من بندہ حاضرم - تفاوت از زمین تا آسمان ست - حاضران متحیر کہ من کے و کجا و چگونہ موردِ این ہمہ احسان شدم ٭ بیکدیگر نگران - بزبانِ حال پرسیدند و من بازبانِ قال جواب دادم ٭ آرے ہر چند این مبلغ را پادشاہ بمن دستی نداد - اما در معنی رساند - چنانچہ ترکۂ پدرم را - بمفادِ اَلْعَبْدُ وَمَا فِیْ یَدِہٖ کَانَ لِمَوْلَاہُ جمے توانست ہمہ را ضبط کند - نکرد - این دہ ہزار تومان + امین الدولہ دوازدہ ہزار تومان جریمہ ام کرد - نگرفت این بیست و دو ہزار تومان ٭ بالفظِ مبارک فرمود کہ ہر سالہ پنج ہزار تومان از ارکان و اعیان در ایامِ متبرکہ و اعیاد بہ صلہ بستان - و سالہا است مے ستانم ٭ و خواہم گرفت ٭ اگر اینہا را حساب کنم - ہمہ باہم - از احسانِ سلطان محمود بفردوسی بیشتر مے شود ٭ پس بیت

ادرارِ ابر باشد یک قطرہ پیشِ جودش
ہر کس کہ این بگوید للہ در قائل

آنگاہ دعاے بلیغے کردم کہ خداوند سایۂ بلند پایہ اش از مفارقِ جہانیاں تا آخر الزماں کم نگرداند۔ و دشمنانش را قلیل و کثیر و صغیر و کبیر۔ ذلیل و حقیر گرداند۔ و چوں مے دانستم بگوشِ پادشاہ مے رسد مبالغہ و افراط را از حد گزرانم۔ روزے چند برآں نگذشت کہ بعطاے یکدستِ خلعتِ خاص از قباے پولکی و شالِ کرمانی سرو کمر۔ و خرقہ ابرہ عنبر سرِ پنجاب۔ آسترِ ممتازہ با فرمانِ ملک الشعرائی سرافراز شدم۔ برسمِ معتاد سہ روز فرمان را بہ سر کلاہ زدہ در خانہ نشستم۔ و دوستان و آشنایاں بمبارکباد و شیرینی خوراتی آمدند۔ دمیدم بر خود مے بالیدم و بزرگیِ خود را ہر دم افزوں مے دیدم۔ بعد ازاں نیمہ از براے انتقام و نیمہ از براے جلبِ انعام۔ قصیدۂ براے امین الدولہ ساختم الفاظش ہمہ ذو معنیین و ذو جہتین و اکثر عربی۔ چنانچہ از کم سوادی ہمہ را بمدح خود حمل کرد۔ و در حقیقت ہمہ ذم۔ بلکہ دشنامِ او بود۔ آرے بالاے معانی رکیک را چوں لباسِ الفاظِ عربی پوشانند رکاکتِ آنہا ازالہ گردد۔ خلاصہ قصیدہ چناں مغلق و معقد است کہ کس درکِ آں نتواند کرد۔ مگر من خودم معنی دہم۔

و ہنرم منحصر بنظمِ اشعار نبود۔ از علمِ ہندسہ و جرِ اثقال سررشتۂ وافر داشتم۔ بزرگاں ہمہ از اختراعاتم حیرت مے بردند۔ چرخے ساختم کہ اگر یک آلتِ دیگر داشتے۔ تا قیامت از حرکت باز نہ ایستادے شکلے بہندسہ افزودم کہ ہیچ کس حل نتواں کرد۔ در رنگ کاغذ بد طولانی

داشتم ۰ قلم و دواتے بطرزِ نو اختراع نمودم ۰ بقماش باقی برخاستم
بادشاہ نگذاشت کہ تو شعر ببافی قماش را فرنگان مے بافند و سوداگران
از فرنگستان مے آورند ۰ در روزِ نوروز - بعادتِ بزرگان خواستم -
بپادشاہ پیشکشے کنم ۰ قطعۂ شیوا نظم کردم - بر خلالِ دنداں کاوی
کندم ۰ سخت مطبوعِ طبعِ ہمایوں افتاد ۰ ہمہ اعیان را ببوسیدنِ
دہانم فرمان داد ۰ در آں قطعہ دندانِ پادشاہ را بلؤلوء و خلال را بمثۂ
در سنب - و گوشتِ بن دنداں را بشاخہائے مرجاں کہ در اطرافِ
لؤلؤ یافت مے شود - و ریشِ بلندِ عنبر آگندِ بادشاہ را با مواجِ دریا تشبیہ
کردہ بودم ۰ راستی بجودتِ قریحۂ من ہمہ کس آفرین خواندو از روئے
مدح ہمہ گفتند کہ با بودنِ تو فردوسی خرِ کیست ؟ بصلۂ ایں قطعہ
پادشاہ خواست مبلغے خطیر بمن رسد - خلعتِ امسالۂ فرزندِ خود حاکم
فارس را بامن فرستاد ۰ در عرضِ راہ ہدیہا گرفتم - و در شیراز
موردِ احترام تام و احسانِ فراواں گشتم - و واقعاً مبلغے خطیر
بمن رسید ۰

در واقعۂ پرندۂ شبیں آں مبلغِ خطیر بدستِ ایں ترکمانانِ
خطرناک افتاد - و من کہ فلک را رشیخند مے کردم - رشیخندِ ایشاں
شدم - کہ مے بینی ۰ اگر تو بخلاصئے من نکوشی - وائے برمن ! شاید
پادشاہ از خلاصئے من بدش نیاید - اما آنکہ سر و بہا بدہد - کیست ؟
امین الدولہ را رنجانیدہ ام - چرا کہ گفتم - آنکہ کوک کردنِ ساعت را

نداند - ادارۂ مملکت را چگونہ تواند؟ ازیں جہت با من بد است -
مے ترسم کہ بیادم نیفتد - تا از اندوہ و رنج ہلاک شوم ۰ نقدیکہ
مایۂ نجاتم بود - بباد رفت ۰ از وطن جدا سر بہا از کجا آرم ؟ امّا
چوں اسارتِ من بہ تقدیرِ ایزدی ست - شکایت ازآں بیجاست
مَاشَاءَ اللّٰہُ کَانَ وَمَا لَمْ یَشَاءْ لَمْ یَکُنْ ۰

ولے ازاں جائے کہ تو محبِ علی التماس آں دارم کہ بخلاصئ
من از دستِ ایں ظالماں صرفِ ما حصلِ مقدرت و توانِ خود
کنی کہ در نزدِ آئمہ طاہرین اجرت ضائع نخواہد ماند" ۰

گفتارِ ہشتم

در خلاصئ حاجی بابا از دستِ ترکماناں و بدستِ ایرانیاں افتادن و درست آمدنِ مصداقِ "از خاک برخاستن و بخاکستر نشستن"

ملک الشعرا سرگزشتِ خود را بپایاں رسانید ۰ وعدہ آں ادام
کہ بقدرِ تواں - از خلاصئ آں اہمال نکنم - اما درآں حالِ ناشکیبائی

مے بایست کہ ہنوز خود در بند بودم - برہاندنِ دیگرے از بند کوشیدن دیوانگی بود + آں بیاباں - آں ترکماناں - آں ماؔ آں ایشاں باما - چگونہ خلاص مے تواں ؟ جز آنکہ صبر و تحمل کنم چہ چارہ کنم ؟

بعد از گذشتن از کویرِ عراق بخاکِ دامغاں - در طرفِ شرقیئے آنجا - در کنارِ راہے کہ از طہراں بمشہد مے رود - ارسلاں سلطان روے بیاراں کرد کہ " دریںجا توقف باید - شاید قافلۂ بچنگ آید " + در نزدیکئ راہ بر سرِ تپہ دیدبانے برگماشتند + سحرگاہاں دماں دماں بیامد کہ از میانِ راہ - گرد و غبارے عظیم برپاست - گویا کاروان ست " +

ما دست و پاے براے یغما جمع کناں دست و پاے اسیراں را بستیم - تا بعد از یغما بہمراہ بریم + ہمہ حاضرِ یراق اسپہار اندیم +

ارسلاں سلطان - بنفسہٖ - طلایہ داری مے کرد - مرا بخواست کہ " حاجی امروز روزِ مردانگی است - بہمراہئے من بیا و بحرکاتم ملاحظہ نما کہ روزے بکارت خواہد خورد ! وانگہے شاید با کاروانیاں بگفتگو احتیاج افتد - ترجمانی کن " +

چوں گرد و خاک نزدیک رسید - ارسلاں سلطان را حال دیگرگوں شد کہ " مے ترسم ایں گرد توتیاے چشمِ ما نباشد - تند

ہیر انند پراگندہ نمے روند - صدائے زنگ نمے آید - برقِ تفنگ پدیدار است - اسپانِ یدکی دارند - گمان نمے برم دست و پائے ما بجائے بند شود"+ چون نیک نظر کرد - گفت " دانستم کہ کاروان نیست یکے از اعیانِ دولت یا حاکمِ مملکتے است بمستقرِ خویش مے رود - از کثرتِ خدم و حشمش معلوم است"+

من این حال را برائے گریز فرصتِ نیکے دیدم - دلم بہ تپیدن آغازید + با خود اندیشیدم تا بے آنکہ بارسلان سلطان بفہمانم - گریبان از چنگِ او برہانم بدین تدبیر - کہ چون بر ہگذران نزدیک شوم - خود را اسیرِ ایشان سازم + با خود مے گفتم کہ "و اگرچہ در اول بدمے گزرد - اما زبان دارم - حالِ ایشان می کنم و نجات مے یابم"+

پس بارسلان سلطان گفتم "پیشتر برویم و تحقیقِ حالِ رہگذران کنیم"+ من بے دستورِئے او از پشتِ تپہ اسپ راندم - و او بقصدِ آنکہ مرا باز دارد - از عقبِ من تاخت + چون بہ سرِ تپہ رسیدم - خود را در یک تیرِ پرتاب روبروے رہگذران دیدیم + سواران را چون چشم بما افتاد - شش ہفت تن از ایشان جدا شدند - در روے بما تاختن آوردند + بازگشتیم + ہرچہ ارسلان سلطان تند تر راند - من آہستہ تر راندم - تا اینکہ دستگیر افتادم از اسپم فرود آوردند + تاراجِ اسلحہ و کمر بند و پنجاہ تومانی - حتے اُسترۂ ہدیۂ پدر یک دقیقہ بیش نکشید +

ہر چہ فریاد کردم کہ "مستر سید من نمے گریزم من بعمد خواستم بدستِ شما افتم"
گوش ندادند۔ دستہایم را با شالم از شانہ اُستوار بربستند۔ و با ضربِ سیلی و مشت
بحضورِ بزرگِ خود بردند۔ بزرگِ ایشان بانمکینِ تمام تماشا ایستادہ بود۔ از احترام و
تعظیمِ زیر دستانِ وے گفتم "شاید شاہزادہ باشد"۔ پشت گردنے چند زدند
کہ "زود باش کرنش کن"۔ گفتم "باید شاہزادہ باشد"۔ خدام و حشم بر دورِ
او حلقہ زدند۔ امر فرمود تا دستہایم را بکشادند۔ فی الفور برجستم و دامنش
را گرفتم "کہ پناہ بشہزادہ! دخیل دخیل! بفریادم برس!" فراشے
منع کردنم خواست۔ شاہزادہ نگزاشت کہ "پناہ آوردہ۔ کار مدار"۔

پس بامِ روے زمینِ خدمت بوسیدم و مختصر ماجراے خود را بیان
کردم۔ و گفتم کہ اگر باور ندارید۔ بہ ایشاں حملہ آورید۔ و ملک الشعرا را با
دو تنِ اسیرِ دیگر از دستِ ایشاں بگیرید۔ تا بدیں معنے شہادت دہند"۔
درآں حال سوارانے کہ بہ تعاقبِ ارسلاں سلطان رفتہ بودند۔ برگشتند۔
ترساں و ہراساں بہ امام رضاؑ قسم خوردند۔ کہ دستِ کم ہزار نفر ترکماں
برما ہجوم اند"۔ من ہر چند سوگند خوردم کہ "بیش از بیست
تن نیستند" کسے گوش نکرد۔ و با تہمتِ جاسوسی و دروغگوئی قسم یاد
نمودند۔ کہ "اگر ترکماناں برما ہجوم آوردند۔ اولیں کارِ ما اینکہ سرِ ترا
مے بریم"۔ پس بعادتِ ہمۂ اہلِ ایراں از یادِ ترکماناں بدیں سوے آں
سوے نگراں۔ رنگہا باختند۔ و اسپہا تاختند۔

چوں اسپم را گرفتہ بودند۔ براسترے بارکشم سوار نمودند۔ ہمینکہ

نفسے گرفتم بسرِ صبز بحالت فلاکتِ خود باندیشہ و تفکر افتادم + نہ در جیبم دینارے بود۔ و نہ در سرم پرستارے و ہوادارے + اشرفیہائے عثمان آغا کہ قرۃ الظہرم بودند۔ از دستم ربودہ بودند۔ و سرمایہ بجز گرسنگی برجا نماندہ بود + در عقائدِ اسلام نیز چنداں استوار نبودم کہ کارِ خود را بقضا و قدر حوالہ و از نصیب و قسمت نوالہ کنم + بے اختیار اشکم فرو ریخت و گریہ درگلویم گرہ شد + با خود گفتم کہ "چشمت کور شود۔ بکش کہ سزائے تست" و چوں بعدِ گریہ تسلی یافتم۔ از ہم شہریگری و ہم کیشی دیدہ بربستم۔ و دہاں بدشنام و نفریں بکشودم کہ "لعنت بر مثلِ شما مسلماناں! سگِ ترسا و یہود بر شما شرف دارد۔ ترکماناں در نزدِ شما اولیاء اند۔ نہ دین دارید۔ نہ ایمان۔ نہ خدا مے شناسید نہ پیغمبر۔ اسمِ آدمی بر شما دریغ است۔ سگید و از سگ کمتر" +

بجز تحویلِ خندہ جوابے نشنیدم۔ دانستم کہ درشتی پیش نمے رود + با التماس و التجا طریقِ نرمی گرفتم کہ "مگر من ہم مثلِ شما مسلماں نیستم؟ مگر غیرت از اسلام نیست؟ آیا کم آوردہ ام؟ دیر آمدہ ام؟ چہ کردہ ام کہ بایں عذاب و عتاب سزاوار شدہ ام؟ من شما را ہم مذہب انگاشتم۔ و چشمِ یاری داشتم + مصرع

"خود غلط بود آنچہ مے پنداشتم"

"ایں ہمہ بے رحمی و نامردی در حقِ من چرا است؟"

آں ہمہ مردم چنانچہ از درشتی متالم نشدند۔ از نرمی ہم متاثر

نگر دیدند۔ مگر چپا و دارے قوی یال و بال۔ علی قاطر نام۔ قلیانے چاق کردہ بمن تعارف کرد۔ کہ "رفیق بیا۔ قلیان بکش۔ اندوہ مکش۔ دلخوش دار۔ غم مدار۔ ہرچہ بر انسان مے آید بخواستِ خدا است و چارہ بدستِ خدا۔ اگر این قاطر سیاہ را کہ سوارم۔ خداوند سفید آفریدہ بود۔ آیا من مے توانستم سیاہ کرد؟ این حیوان دیروز جو خوردہ است۔ اما امروز کاہ مے خورد۔ فردا کہ مے داند خار خواہد خورد۔ یا خاشاک؟ با قسمت معارضہ و با طالع ستیزہ نمے توان کرد۔ تو حالا قلیانت را بکش۔ اوقاتت تلخ نہ شود۔ و دم را غنیمت شمار۔ مگر این شعرِ حافظ را نشنیدۂ؟ مصرع

"ہر وقتِ خوش کہ دست دہد مغتنم شمار"

امروز ہم مے گزرد۔ فردا ہم خدا بزرگ است"۔

از سخنانِ علی قاطر اندک آرامے یافتم۔ اختلاط را باہم گرم گرفتیم۔ چون دید کہ من ہم از اشعارِ حافظ بے خبر نیستم۔ خوشش آمد۔ و از ہمان روز ہمکاسہ ام ساخت۔ و گفت "بزرگِ ما پسرِ پنجمینِ بادشاہ ہست۔ چند روز پیش ازین حاکم خراسان شد۔ اکنون بمقرِ حکومتِ خود بشہرِ مشہد مے رود۔ از جہتِ اغتشاشِ راہ بیش از عادتِ معہود ہمراہ برداشتہ است۔ فرمانے در دست دارد کہ بر ترکمانان ہجوم آرد۔ و تا بتواند از اسارت و غارت کوتاہی نکند۔ و آن قدر سرِ ترکمانان بہ طہران بفرستد۔ کہ در میدانِ ارک از کلہ ہا منارے سازند۔ برو شکر کن۔ کہ ہیئتِ ترکمان نداری۔ اگر چشمت کوچک و سرت بزرگ۔ و بینیت

پہن مے بود۔ امروز سرت در آبِ نمک مے خفت و فردا پگاہ بطہران مے رفت ٭

شامگاہاں درمیانِ صحرا در کاروانسرائے نیم ویراں فرود آمدیم ٭ باخود اندیشیدم کہ خود را بشہزادہ رسانم۔ و نقود و اسب و اسلحۂ خود را واپس ستانم ٭ ہر چند دلم بگوشِ خرد مے گفت "برا اینہا بیشتر از آنہا کہ گرفتند۔ مستحق نیستی" اما چشمِ طمع و حرص کور شود۔ از حقیقت چشم پوشیدہ بحرفِ دل گوش ندادم ٭ پیش از نمازِ شام شاہزادہ بر بالائے بام متکی بمتکا بر جانمازے نشستہ بود ٭ فرصتے جستم۔ و از دور فریاد بر آوردم کہ "قربانت شوم! عرضے دارم" ٭ اذنِ پیش رفتنم داد ٭ از ہمراہاں شکایت کناں التماسِ استردادِ اموال خود کردم ٭ ظلم کنندگاں را احضار فرمود ٭ از دو تن ایشاں سخت تظلم نمودم ٭

گفت "پدر سوختگاں! پدرتاں را مے سوزانم ٭ پنجاہ اشرفئ این مرد کجاست؟" ٭ قسم خوردند کہ "بسرِ شاہزادہ ندیدیم" ٭ روئے بیکے از بزرگانِ حاضر کرد کہ "حالا مے بینید کہ دیدہ اند یا نہ ٭ بچہا! چوب۔ فلک" ٭

چوب فلک آوردند۔ و آناں را بفلک بر کشیدند ٭ شپاشاپِ ترکۂ کتک بلند شد ٭ چوب خوراں از بے تابی اقرار باخذ و تعہد برد کردند کہ "بسرِ شاہزادہ بسلامت! بگشایند۔ واپس مے دہیم" ٭

چوں نقود را بیاوردند۔ در زیرِ بالیں نہاد۔ و آناں را روانہ کرد۔

و بمن گفت "تو ہم دیگر رو بپئے کارت"۔ من از حیرت دہاں بازو منتظر کہ پولم بگیرم۔ فراشباشی از شانہ ام گرفت و بدو رانداخت کہ "بازہ ایستادۂ؟" فریاد برآوردم کہ "پولم کو؟" شاہزادہ بشنید و بآوازِ مہیب گفت کہ "باز حرف مے زند؟ بزن با کفش بتوے دہنش۔ جہنم بشود"۔

فراشباشی کفشِ ساغریش را درآورد۔ و با نعلِ پاشنۂ آں بر دہانم حوالت کناں گفت "شرم نداری در حضورِ شاہزادہ ایں طور بے ادبی مے کنی؟ برو۔ گم شو۔ وگرنہ گوش و بینیت بریدہ مے شود"۔ ایں بگفت و از حضور براند۔

نومید و نامراد نزدِ علی قاطر دار برگشتم کہ "چنیں شد"۔ علی قاطر بے اظہارِ حیرت و تعجب گفت "تو توقع داشتی غیر ازیں بشود؟ مرد کہ شاہزادہ است۔ نہ بازیچہ۔ خواہ ایں خواہ بزرگے دیگر۔ آنچہ بدستِ شاں مے افتد واپس نمے دہند۔ از دستِ نواب اشرف والا اشرفۓ زر گرفتن۔ از دہانِ قاطر دستۂ فصیلِ سبز گرفتن است۔ اگر دہاں داری برآر۔ وگرنہ چشم بپوش۔ و بصبر کوش"۔

گفتارِ نہم

در سقائے حاجی بابا از روے ناچاری

بھرائے شاہزادہ در وقتے معین - با دبدبۂ و طنطنۂ تمام داخلِ مشہد شدیم + آنگاہ در آں دیارِ غربت - از آشنا و بیگانہ دو دوست محروم - و از دستِ افراز بے بہرہ - آمدم بر سرِ مایۂ ملکِ خود + نقودم عبارت بود از پنج توماں کہ در شبِ دزدی - در کاروانسرائے بتقلیدِ عثمان آغا در آسترِ کلاہِ خود نہفتہ بودم + لباسم قبا لکی شالکی با کلیجۂ پوستِ بے ابرہ - و یک پیراہن - و یک شلوار + تا قاطرچی از مطبخِ شاہزادہ راتبہ خوار بود من نیز ریزہ چینِ خوانش بودم + چوں شاہزادہ بمنزل رسید - راتبۂ اورا برید - و از من نیز - با خود اندیشیدم - کہ بازہ بحکم رجوع باصل پیشۂ دلاکی پیش گیرم - دیدم کہ کسے سرِ خود را بہ تیغِ من - کہ بجاسوسئے ترکماناں متہم - نمے سپارند + و انگہے با آں نقدِ قلیل - اگر اسبابِ دکاں مے خریدم کار دکان لنگ - مے ماند + اگر دکاں براہ مے انداختم - کرایہ نزمیں مے ماند کرایہ مے دادم - خودم گرسنہ مے ماندم + بمزدوری ہم میل داشتم - و نہ مے توانستم + قاطرچی از رہِ نصیحت گفت " فرزند! تو جوانے ہستی

مستعد و تنومند۔ زبان باز۔ خوش آواز۔ خندہ رو۔ بذلہ گو۔ با آوازِ خوش
مردم را بنوشیدنِ آب مشتاق مے توانی ساخت۔ و باریشخند و شوخی
بدلہا راہ توانی یافت۔ زوّارِ مشہد بخیالِ استحصالِ اجر و ثواب مے آیند
برائے نجات از دوزخ و وصولِ بہشت۔ از ہیچ چیز بر گرداں نیستند۔ کسیکہ
با ایشاں بنامِ خیرات و مبرات بر مے آید۔ از عطایا و صدقاتِ ایشاں کامیاب
مے گردد۔ بیا و بیادِ لبِ تشنۂ کربلا آب بفروش۔ اما زنہار در ظاہر
عملت فی سبیل اللہ باشد۔ ولے تا پول نگیری قطرۂ آب بکسے
ندہی۔ چوں کسے آب گوید۔ بچاپلوسی با عبارتہائے آبدار بگو۔ نوشِ
جاں۔ عافیت۔ ہنیئاً مریئاً۔ گوارا باشد۔ لبِ تشنۂ کربلا از
شفاعت سیرابت سازد۔ از دستِ بریدۂ عباس علی جامِ شفاعت
بنوشی۔ با ایں گونہ سخناں ریشخند کن۔ کہ ریشخند دردمنداں خیلے کارہا
میکند۔ اما آوازت را چناں بلند آر کہ ہر کس بشنود۔ و لطیفہا و نکتہ ہا
چناں گوئی۔ کہ ہمہ کس خندند۔ و شعرہا چناں خواں کہ ہمہ را خوش آید۔
سادہ لوحی و صاف درونئے زوّاراں را ببیں۔ کہ با آں ہمہ ترس و بیم
ترکماناں۔ از دیارِ دور دست خرجہائے گزاف مے کنند۔ و بزیارت
مے آیند۔ با اینگونہ مردم چہ کار مے تواں کرد۔ بآسانی ہمہ را تواں
فریفت۔ عقلِ شاں در چشم است۔ چشم شاں را پردۂ تنگ خردی
تنگ پوشیدہ۔ چہ مے بینند تا چہ بفہمند۔ تو ہرچہ مے گوئی بنامِ خدا
و پیغمبر بگو۔ دیگر کار مدار۔ من چند وقت پیش از ایں۔ در ہمیں جا ہمیں کار

کردم۔ واز پولِ سقائی یک قطارِ قاطر خریدم۔ اکنوں ایں ہم کہ مے بینی؟
بقولِ قاطرچی عمل کناں۔ مشکے تازہ خریدم۔ با بندِ زنجیریں۔
وشیرے بر نجیں۔ و کمر بند چرمیں۔ وقلابِ خطائیے چند بکمر دو ختم۔ و
طاسِ چل۔ قل ہو اللہے چند۔ بازنگولہ ومنگولہ بروے آویختم۔ دو سہ
روز مشک را در آب جفت خوابانیدہ بعد از آں پُر از آب نمودہ داخلِ صحنِ
تربتِ امام رضاؑ شدم۔ ونوبتِ ہنر نمائی رسید۔ افتتاحِ سخنم اینکہ۔
وو عجب آبِ خوشگوارے دارم۔ جگر را خنک مے کند۔ دنداں را مے
ریزد۔ تشنہ را سیراب۔ و سیراب را تشنہ مے سازد۔ باغِ بہشت را با
ایں آب آبیاری مے کنند۔ آتشِ دوزخ را باایں آب فرو مے نشانند؟
چوں دو روز بدستور العملِ قاطرچی عمل کردم اُستاد شدم۔ معلوم است
در چنیں کارہا۔ علم بعد از عمل مے آید۔

سقایانِ مشہد را ہمیں کہ چشم برمن افتاد۔ آبِ دہانِ شاں خشک
شد۔ بہم چشمی برخاستند۔ وبہ بہانہ اینکہ حراجِ سقائی درآنجا نیست
خواستند سرِ چشمۂ ہنرم را بہ بندند۔ یعنی از آب انبارم آب ندہند۔
امّا دیدند کہ حریفِ آب دنداں وباب دنداں نیست۔ چشم پوشیدند۔ گویا
خداوند مرا برائے سقائی آفریدہ بودہ است۔ آبِ گل آلود وبد بوے
انبارہا وسقاخانہا را بنامِ آبِ زلالِ چشمۂ تسنیم وکوثر مے فروختم۔ و
نمے دانید از پہلوے تشنگاں چہ قدر مے اندوختم۔ پولِ یک مشک را
از دہ کس مے گرفتم وباز پول مے دادم۔ ہمیشہ چشم بدستۂ زوارِ تازہ رس

بود۔ کہ از راہ نرسیدہ و غبار از چہرہ نہ شُستہ جامِ آب بدستِ شان مے افشردم۔ کہ "بسم اللہ فی سبیل اللہ۔ بشکرانۂ سلامتی از آفات و بلا۔ و بیادِ لبِ تشنۂ بیابانِ کربلا جرعہ آبے بنوشید۔ با گلابِ مشہدِ منورِ سرور را معطر سازید۔ مشکِ آبی ہم برائے خدا۔ سبیل کنید" ۔

گاہ گاہ از اشعارِ میرزا احمد۔ ازیں قبیل اشعار نیز باہنگِ خوش مے سرودم :-

نظم

بکن اے تشنۂ رحمت گلو تر
بآب آئینۂ دل صیقلی کن
نہ آبست ایں کہ از کوثر نم است ایں
بود عینِ وے عیناً سلسبیلاً

بیادِ آبروے حوضِ کوثر
پس از دل یادِ عباسِ علی کن
نہ مشک است ایں کہ چاہِ زمزم است ایں
مزاجِ او مزاجاً زنجبیلاً

با آب و تابِ ایں گونہ گفتار و اشعار را خاطر نشانِ زوّار مے ساختم کہ اولینِ ثواب۔ ثوابِ نوشیدنِ آب و آبِ مشہد و آبِ من است ۔ انعام و احسانِ زوّار بمن بے شمار بود۔ قطرۂ از آبم ہدر نمے رفت و نکتۂ از اشعارم ہبأ نمے شد ۔

چوں روزِ عاشورہ رسید کہ ایرانیاں را دیوانۂ مصیبت و عزا مے سازد۔ خواستم من ہم ہنرِ مشک گردانی بکنم۔ تعزیۂ عاشورہ در میدانِ ارک کہ تماشا خانۂ ایامِ محرم است۔ در حضورِ شاہزادۂ والیٔ خراسان شد۔ سالِ قبل سقائے گاو بیش نام در مشک گردانی مسابقت

از ہمگناں ربودہ بود۔ گفتند کہ "از گاومیش باید برحذر بود کہ آلتِ جارحہ دارد و قوۃِ منفعلہ ندارد" گوش نکردم ۔

وقت دررسید۔ شاہزادہ درسرِ ارک برغرفہ بنشست ۔ اکابر و اعیان دربرابرش بایستادند۔ من بمیاں آمدم۔ سراپایم از زخمِ تیغِ دلاکی خون آلود۔ تاکمر برہنہ مشکے درغایتِ بزرگی پرازآب بردوش۔ درزیرِ بارِ گراں نفس زناں۔ آہستہ آہستہ تا بزیرِ غرفہ آمدم۔ و باآوازِ بلند۔ بمدحِ شاہزادہ و بمرثیہ خواندن شروع کردم ۔ شاہزادہ را خوش آمد۔ یک اشرفی انعام انداخت ۔ مردم از احسانِ او متعجب و از حالتِ من متحیر شدند۔ برائے تاکیدِ اثباتِ ہنر۔ طفلے چند خواستم۔ و برروے مشک سوار نمودم۔ آوازۂ "آفرین آفرین" بلند شد ۔ ازآفرین رگِ غرابیم بحرکت آمد ۔ طفلے دیگر خواستم برمشک بنشانم ۔ رقیبم گاومیش فرصت یافت۔ خود بمشک برجست۔ و باطفلاں نشست ۔ اگرچہ بروے بزرگوارئے خود نیاوردم۔ و اندکے تحمل کردم۔ اما ازمہرۂ پشتم صداے برخاست۔ کمرم خم و شانہ ام اززورِ زنجیر کبود گردید۔ و سراپایم خراشیدہ شد۔ مشک رابرزمین نہادم۔ و تا عارضہ گرم بود۔ دردے نیافتم۔ ولے بعد از چند دقیقہ معلوم شد۔ کہ گاومیش کارِ خودرا دیدہ است۔ ودرمن قدرتِ مشک برداشتن برجا نگذاشتہ ۔ ایں بود کہ اسبابِ سقائی رافروختم۔ و بانقودیکہ ازآب و ہولے سقائی اندوختہ بودم حالم بہ ازوقت ورودم بمشہد بود۔ علی قاطر باکرایہ

بطہراں رفتہ بود۔ دستم بہ نصیحتش نمے رسید + خواستم گاؤ بیش را بمرافعہ کشم۔ ودیت بخواہم + گفتند "بیہودہ است۔ عارضۂ تو در ظاہر عبارت از خدشہ است۔ و در شریعت دیتِ خدشہ را نصِ صریحے نیست"+ خواستم وکیلِ مرافعہ بگیرم۔ گفتند "زنہار وکیل مگیر ہم دعویت باطل مے شود وہم آنچہ داری از دستت مے رود"+ دعوے خراں خواستند دعوایم را برایگاں بخرند۔ راضی نشدم + بارے کمرم شکست و صدایم در نیامد +

گفتارِ دہم

در کنکاشِ حاجی بابا با خویش و قلیاں فروشی پاگرد شدن

پس با عقلِ خود مشورت آغازیدم کہ "بعد از شکستِ کمر تکلیف چیست"؟ برائے انتخاب پیشۂ چند در پیش داشتم + گدائی در مشہد رواجے داشت! و چوں سقائی نیز شعبۂ از آں بود۔ راہ و چاہِ آں را نیک آموختہ بودم۔ ولے دانستم کہ اگر بداں طریق سالک شوم۔ عنقریب دامادِ عباسِ دوس مے شوم۔ اما از دریوزہ عارم آمد + خواستم میمون یا خرسے بخرم دیدم تعلیمِ خرس و میمون خیلے زحمت خیلے ہنر و بے حیائی لازم دارد + خواستم روضہ خواں و تعزیہ گرداں شوم۔ دیدم دریں کار بے حیائی بیشتر

لازم است + خواستم واعظ شوم - دیدم کہ احادیث و اخبار باید جعل کنم - و عربی نمے دانستم + خواستم فال گیر شوم - دیدم فال گیر و رمال در مشہد از سگ بیشتر است - و ہماں مے خورند کہ مرغِ خانگی مے خورد + خواستم بازدلاک شوم - دیدم کہ پابند مے شوم و مشہد جائے ماندن نیست + دیدم کہ چرسی و بنگی در مشہد فراوان است و من ہم از آں جرگہ بدم نمے آید + ایں بود کہ عاقبت الامر اقرارِ کار را بقلیاں فروشی نہادم + تدارکِ ایں کار دیدم + قلیانے چند از قلابہائے کمر آویختم - قوطئے برائے نہادنِ سرقلیاں در پیشِ رو - مطہرۂ پر از آب در پہلو - قبلے برائے تنباکو بر دوش - آتشدانے بر دست آویزاں - انبرہائے متعدد بدیں سو و آں سو + خلاصہ باں پا نہادنی ہا و انبرہائے متعددِ اطراف - خارپشت حسابی شدم + چار قسم تنباکو خریدم - تبسی شیرازی - شوستری - کاشی + در ترکیب و ترتیبِ تنباکو باخس و خاشاک وافزایش و آمیزش با برگِ درخت و گیاہ مہارتے داشتم - و از خدا و خلق شرمے نداشتم + چہار قسم مشتری پیدا کردم - اعالی - واسط - اسافل - اراذل + اعالی را خالص - اواسط را نیم مخلوط - اسافل را تمام مخلوط - و اراذل را خس و خاشاکِ صرف مے دادم - و از ہر یک بفراخورِ حالِ شاں بہائے مختلف مے گرفتم + و اگر کسے اعتراضے مے گرفت بنمودنِ کشاورز و کشت زار و سوداگرِ تنباکوے خود ہمہ حاضر بودم +

لبسے برنیامد کہ اولین قلیاں فروشِ مشہد در آمدم + در تنباکوے

عطری فروختن۔ و باسلیقہ قلیاں چاق کردن۔ و بارندی تہ بندی کردن۔ شہرتے نیک پیدا کردم ؛ از عمدہ مشتریانم قلندرے بود۔ درویش صفر نام و چناں شناسائے تنباکوئے خوب بود کہ جرأتِ تنباکوے بد بدو دادن نداشتم ؛ ہمیشہ قلیانم را بہ نسیہ مے کشید و ادائے قرض را ہیچ فرض نمے دانست۔ اما از طرفِ دیگر مشتری کش بود۔ و من ہم بہ طیبِ خاطر بہ طیبِ خاطرِ او مے کوشیدم۔ و دوستیش را نعمتے عظیم مے شمردم ؛

ایں قلندر مردے بود عجیب ہیئت۔ غریب صفت۔ قوی ہیکل۔ بلند بالا۔ عُقاب بینی۔ سیاہ چشم۔ تیز نظر۔ انبوہ ریش۔ گیسواں تا بشانہ ریزاں تاجے ہشت ترک مکلل با آیات و ابیات برتارک۔ پوست تختے مرغزیں بر پشت۔ منتشائے ہزار دندانہ بر دوش۔ کشکولے ہیبت باز نجیر برنجیں بر دست۔ خرقہ و جلبندیش باکمال استادی بخیہ زدہ۔ رشمۂ پشمیں با مہرۂ از سنگِ سلیمانی درمیاں تسبیح ہزار دانہ بر گردِ دست۔ در کوچہ و بازار بہیئتے قدم مے زد۔ و "شیئاً للّٰہ" مے طلبید۔ کہ زہرہ بینندگاں آب مے شد ؛ باایں ہیبت و ہیئات۔ بعد از اُنس و الفت معلوم شد۔ کہ آں ہمہ آرائش و پیرایہ برائے فریبِ مردماں ہست تا مایہ است ؛ مردے بود درباطن خوشخو۔ خوش گو۔ ظریف۔ ہمہ فن حریف ؛ در زمانے اندک سلسلۂ دوستے ما خیلے محکم شد ؛ مرا بسر دہم درویشاں بُرد ؛ اگر از ایشاں سود ے نے

بردم - (چہ تنباکوے مخلوط بایشاں نمے توانستم داد و قلیاں ہم از نوکِ شاں نمے اُفتاد) اما از گفتار و صحبتِ ایشاں چناں خوشم مے آمد - کہ تلافئے ہمہ مافات مے شد + شبے درویش سفر از عادتِ خویش بیشتر سر گرمِ قلیاں شدہ بود - روے بمن نمود - کہ " حاجی! حیف نیست تو را با ایں عقل و شعور - دیدۂ باطن کور باشد - ایں قدر پست پایہ باشی - کہ قلیاں فروشی را مایۂ گزران سازی؟ میلِ آں داری کہ بہ سلکِ رنداں منسلک شوی - و بحلقۂ خاصاں در آئی - یعنی آدم شوی؟ راست ہست لباسِ درویشی در ظاہر کم بہا و چرکین نما ست - و گزرانِ ایشاں از دریوزہ و ریزۂ خوانِ دیگراں - اما ایں لقمہ لقمہ ایست رنگا رنگ - کہ در اندوختنِ آں بکدِّ یمین و عرقِ جبیں احتیاجے نیست + زندگیٔ درویشاں تنبلی و تن آسانی است - و ایں دو سلطنت و حکمرانی + بہ بیں شاعر چہ خوب گفتہ +

نظم

روضۂ خلدِ بریں خلوتِ درویشان است	مایۂ محتشمی خدمتِ درویشان است
آنچہ زر مے شود از پرتوِ آں قلبِ سیاہ	کیمیائے است کہ در صحبتِ درویشان است
دولتے را کہ نباشد غم از آسیبِ زوال	بے تکلف بشنو دولتِ درویشان است
قصرِ فردوس کہ رضوانش بدربانی رفت	منظرے از چمنِ نزہتِ درویشان است

بارے مردم زمانہ بازیچۂ دستِ درویشان است - در سایۂ ضعفِ

...ل و سستیِ اعتقادِ ایشاں مے زیم۔ و بریش ہمہ مے خندیم۔
ہمانا تو بااین استعداد و مایہ فخرِ دودمانِ درویشاں بلکہ شبلی و جنیدِ ایشاں خواہی شد"۔

ہمگناں این سخناں را تصدیق کناں بیکبار بتشویق و ترغیبم برخاستند۔ و من ہم در باطن این کار را غنیمتے شمردم۔ اما از روے خاکساری و خفضِ جناح گفتم "من کجا۔ عالمِ درویشی کجا؟ پوشیدنِ خرقۂ درویشی کارِ ہر بے سرو پا نیست۔ راست است مرا چنداں سواد ہست کہ بتوانم خواند و نوشت۔ بلکہ قاریِ قرآں و حافظِ اشعارِ سعدی و حافظ نیز ہستم۔ و بشاہنامہ بے تمتع نیستم۔ اما این قدر معرفت در طریقت نہ گمانم کہ کافی باشد۔ و باین جزئیاتِ ہنر بمقاماتِ اولیا پا نہادن نشاید"۔

درویش سفر گفت "اے یار۔ اعتقادِ تو در حقِ درویشاں بیش از آن است۔ کہ مے باشد۔ درویشی را مایۂ چنداں لازم نیست۔ مایۂ اصلیۂ درویشی کہ ما داریم۔ گستاخی و بے شرمی است۔ با پنجاہ یک این ہنر کہ تو داری۔ اگر اندکے گستاخی و بے شرمی بیفزائی۔ بگردنِ من کہ مرشدِ کل و مالکِ مال و منالِ ہمہ مردم شوی۔

من با گستاخی و بے شرمی چہا کہ نکردم؟ نبوت نمودم۔ معجزہ نمودم۔ مردہ زندہ کردم۔ از لذائذ دنیوی چیزے بر جا نگزاشتم۔ در سایۂ گستاخی و بے شرمی۔ کسانیکہ مانندِ تو از حقیقتِ من بے خبرند۔ مرا